

Közép-Európai Közlemények
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és
szervezéstudományok művelőinek folyóirata

X. évfolyam 3. szám, 2017/3. No38

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

Prof. Dr. Baranyi Béla, Debreceni Egyetem a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Gál Zoltán, KE, és MTA KRTK a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Veres Lajos, Dunaújvárosi Egyetem a „**Fiatalkorúak rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc, NKE, Budapest a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc, MTA KRTK a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella, SZTE a „**Gazdálkodás- és szervezéstudomány rovat**” vezetője
Dr. PhD Miklós Péter, SZTE az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás, Kodolányi János Főiskola a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna, PTE FEEK,

Határon túli tagjaink

Dr. PhD. Andrej Tóth, Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD. Tonk Márton, Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

S-Paw Nyomda, Üllés

Nyomda:

S-Paw Nyomda, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata**

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. vaklektorálás, azaz titkosan történik!

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis)
3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.

2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.hu**
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**

TARTALOMJEGYZÉK

A 75 ÉVES PÁL ÁGNES KÖSZÖNTÉSE.....	7
--	----------

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

Baranyi Béla: A magyar regionális fejlődés sajátosságai a határkutatások szemszögéből.....	9
Szabó Pál: Fejlettségi mutatók értékelésének változása Európában egy adatbázis példáján.....	22
Szilágyi Győző Attila: A különböző lakóhelyi szegregáció típusok kialakulásának hálózati modellezése	38
Horváthné Kovács Bernadett – Barna Róbert – Alexander Titov – Nagy Mónika Zita: A Humán Tőke Indexe a Dél-Dunántúli régióban.....	55
Aubert Antal – Horváth Andrea – Jónás-Berki Mónika – Szeidl Klaudia: A Dél-Dunántúli régió turizmusa 1990-2015 között: Leszakadás és differenciálódás	73
Koltai Zoltán: A települési vonzerők magyarországi megítélése	91

POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT

Hegedűsné Baranyai Nóra – Bali Lóránt – Szabó Péter: Magyar népesség, magyar identitás az Őrvidéken Ausztriában, egy kérdőíves felmérés tapasztalatai	107
--	-----

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

Tóth Zsuzsanna: A magyar gazdaságpolitika elmúlt 25 éve – gazdaságtörténeti áttekintés a konvergencia szempontjából	120
--	-----

AGRÁRTUDOMÁNYI ROVAT

Dr. Varga József – Sipiczki Zoltán: A hazai mezőgazdasági vállalkozások gazdálkodása, a belső felhalmozás, a hitelezés és a támogatási csatorna tükrében 2005 és 2014 között	138
---	-----

HUMÁN ERŐFORRÁS MENEDZSMENT ROVAT

Chovan Brigitta: A munkaerőpiac marketing alapú megközelítése.....	152
Kotsis Ágnes: Diplomával a munka világában – a túlképzettség okai	164
Miklós Péter: Roma fiatalok a munkaerőpiac kapujában.....	183
Gulyás László – Turcsányi Enikő: A humán erőforrás menedzsment funkciók fejlődése 1. rész: A „társadalmi reformerek” szakaszának és a „szociálpolitikai koncepció” szakaszának jellemzői	195

A 75 ÉVES PÁL ÁGNES KÖSZÖNTÉSE

A gazdaság és társadalomföldrajz tudományterületének, a határkutatásnak egyik elismert személyiségét, Pál Ágnest köszönti a Közép-Európai Közlemények ezen száma.

Ily módon tisztelegünk a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatásra egyik fontos tagja, az egyetemi magántanár, a tudós pedagógus, és a földrajztudomány nagy harcosa előtt.

A folyóirat alapító-főszerkesztőjeként ezúton kívánok Neki jó egészséget, jó kedvet és alkotó munkával eltöltött további hosszú alkotó éveket.

Prof. Dr. Gulyás László

LAUDÁCIÓ

Pál Ágnes évtizedeken keresztül nagy lelkesedéssel, odaadással tanította diákjait, segítőkészsége, odafigyelése példamutató volt mindig. Ez még ma is töretlen, hisz nyugdíjas éveiben is a Pécsi Doktori Iskola egyik témavezetőjeként hihetetlen energiával dolgozik a cél elérése érdekében.

Tanszékével, volt kollégáival változatlanul jó kapcsolatot ápol és tudásával, tapasztalatával, mint mindig tud újat adni. Érdeklődése a földrajz iránt továbbra is múlhatatlan, hisz az elmúlt években számos hazai és külföldi konferencián vett részt, folytatva azt az utat, amit évtizedeken át lelkesedéssel, kitartással végzett. Nyitott az új kutatások felé, érdeklődése szeretett földrajza iránt még ma is töretlen.

Ágikám, szeretettel kívánom, hogy e nemes utat sikerekben, derűben és jó egészségben járd tovább Ovidius alábbi gondolatát átvéve még nagyon sokáig.

*„Laudamus veteres, sed nostris utimur annis”**

Szónokyné Ancsin Gabi

Szeged, 2017 novembere

* „Dicsérjük ami a múlt, ám éljük vígan a mát”

Baranyi Béla*

A MAGYAR REGIONÁLIS FEJLŐDÉS SAJÁTOSÁGAI A HATÁRKUTATÁSOK SZEMSZÖGÉBŐL¹

CHARACTERISTIC FEATURES OF HUNGARIAN REGIONAL DEVELOPMENT FROM THE ASPECTS BORDERS RESEARCHES

ABSTRACT

The presentation is a summary of the experiences of regional development over a quarter of a century, from the aspect of Hungarian border researches. European integration and the unfurling Schengen process changed the relationship of Hungarian regional science and border researches in the interpretation of territorial processes. There was a gradual shift of focus by regional policies: the so-called “Trianon-syndrome”, the analysis of the traditional controlling and restricting functions of state borders was gradually replaced by the analysis of the character of cross-border cooperations. From the point of view of development policy, the tight relationship of regional science and border research was founded by the need for the utilisation of internal and external resources, which is the prime motivation of cross-border relations. It is beyond doubt that the use of Hungarian and even more so the EU regional supports can effectively serve the moderation of the development disparities of border regions, the catching up of the external (border) peripheries, the “unification” of the spatial structural functions disintegrated by the Peace Treaty of Trianon, the creation and cohesion of a functioning macro-regional economic space in the Carpathian Basin – and all in all the issue of European integration, the improvement of neighbourhood relations.

1. Bevezetés

A kilencedik szegedi régiótörténeti kutatások konferencia (2016. december 9.) plenáris ülésére készült előadás, a rendezvény elsődleges témájához kapcsolódva, a rendszerváltást követő negyedszázad regionális fejlődésének főbb tapasztalatainak összegzésére tesz kísérletet, kvázi mérleget készít a több mint három évtizede intézményesült magyar regionális tudomány, közelebbről annak egyik részdiszciplínája, a határkutatások szemszögéből. Az elemzés abból a mára nyilvánvaló felismerésből indult ki, hogy az államhatárok mentén érintkező térségek, illetőleg szerencsés körülmények között – főként a kontinens nyugati felében – a regioná-

* Prof. Dr. Baranyi Béla DSc, professor emeritus, Debreceni Egyetem; MTA Regionális Tudományi Bizottság tagja, a Régiótörténeti Albizottság társelnöke.

lis gazdasági-társadalmi együttműködés rendszerében már magasabb minőséget jelentő határ régiók területi (regionális) fejlődése és a határtudományok kutatási eredményei szorosan összefüggnek egymással. Meggyőző bizonyosság erre éppen az európai országok legmagasabb szintű integrációs tömörülése, maga az Európai Unió, amely felfogható úgy is, mint huszonnyolc országot magában foglaló intézményesült nagy határközi gazdasági, területpolitikai, fejlesztési, együttműködés.²

Az Európai Unióban az integráció erősödése és a Schengen-folyamat kiteljesedése gyökeresen megváltoztatta a hazai regionális tudomány és a határkutatás viszonyát a területi folyamatok értelmezésében. Magyarország esetében ez többek között annyit jelent ma már, hogy a regionális politikák érdeklődésének homlokterébe a „Trianon-szindróma”, a politikai államhatárok hagyományos ellenőrző-korlátozó funkcióinak elemzése helyett fokozatosan a határon átvívelő együttműködések jellegének vizsgálata került. Fejlesztéspolitikai értelemben a regionális tudomány és a határkutatás szoros kapcsolatát, a határon átnyúló kooperációk legfőbb motivációját, az európai integrációs folyamatokkal összhangban, a belső és külső erőforrások hasznosításának igénye alapozta meg.

Az elmúlt időszak regionális folyamatait figyelemmel kísérve, aligha kétséges ma már, hogy a hazai, főként pedig az uniós regionális támogatási források megszerzése és felhasználása, az élénkülő gazdasági kapcsolatok kedvező körülmények között elsősorban az államhatárok mentén, döntően a később a keleti bővítések során csatlakozott kelet-közép-európai tagországok határ menti térségeiben, határ régiókban felhalmozódott fejlettségbeli különbségek mérséklését szolgálják. Túl ezen, a külső (határ menti) perifériák felzárkóztatása, a Trianonban széttörredezett térszerkezeti funkciók „egyesítése”, egy működőképes makro-regionális Kárpát-medencei gazdasági tér létrehozása és kohéziója pedig végső soron az európai integráció ügyét, a szomszédosági kapcsolatok javítását regionális és lokális viszonylatokban egyaránt is elősegítik a nemzeti perifériákon, ami végeredményében együtt járhat múltból öröklött gazdasági, politikai, kulturális és etnikai konfliktusok, akár sérelmek orvoslásához is Köztes-Európa országai viszonyában.

2. Határkutatás és a magyar regionális tudomány

Sok évtizede már, hogy az integrálódó Európában a regionális politikák, akár csak a területi tudományok figyelme egyre élénkebb érdeklődéssel fordult a politikai államhatárok, a határ régiók, a határ mentiség és a határon átnyúló együttműködések tanulmányozása irányába. Amennyiben formálódó makrogazdasági tér korlátlan terjedését a bővülő Európában is hosszú ideig politikai államhatárok akadályozták, lefékezve az együttműködés dinamizmusát, még inkább érvényesült ez a hatás a Kárpát-medencében, ahol a trianoni békediktátum (1920) által kikényszerített politikai államhatárok szabdalták szét a korábban szervesen egységesülő vagy már egységes gazdasági tereket, régiókezdemenyeket és régiókat. A határon

átnyúló együttműködések kérdése, az államhatárok funkcióinak és a határrégiók szerepének az újraértelmezése a közelmúltban, mindenekelőtt az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján Kelet-Európában lezajlott politikai rendszerváltások, később az Európai Unió keleti bővítése (2004, 2007, 2013) nyomán, majd a határőrizeti rendszer leépítését célzó Schengen-folyamat hatására, nemcsak a területi tudományok művelői körében értékelődött fel, hanem legalább ennyire az európai regionális politika formálói számára is. Az európai együttműködés és egyesülés ügyét ugyanis a múltból öröklött – esetenként újrateremtődött problémák nehezítik Kelet-Közép-Európa politikai államhatárai mentén, ahol a globalizációs és integrációs tendenciák akadályaiként rendezetlen történeti, területi, gazdasági-társadalmi, etnikai és kulturális kérdések maradtak fenn mind a mai napig.

A határmentiség problematikája Magyarországon az országot övező határszakszok túlnyomó többségében a periféria-helyzettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható, amely nyomán a határrégiók többnyire kettős értelemben is perifériákká váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elvesztették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek az államhatárok szomszédos oldalain húzódó területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, következésképpen még ma sem elég erősek a közvetlen kapcsolatok a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal. Így a határrégiók között nagy fejlettségbeli különbségek alakulhattak ki.³

Az utóbbiakból kiindulva, a határon átnyúló kapcsolatok vizsgálata során a regionális tudomány művelőinek is mindenkor tekintettel kell lenniük az európai integrációs folyamatokra a speciális helyzetű térségekben, általánosabb érvénnyel pedig a határrégiókban folyó együttműködésére. Annál is inkább, mert olyan kettős periféria-helyzetbe (a „periféria perifériájára”) szorult határ menti területek kerültek az EU külső határaitra, ahol a schengeni határok mentén fontos jelentőségű kérdés maradt a meglévő vagy újrateremtődő problémák, feszültségek enyhítése. Mindez együtt jár azzal, hogy a területi tudományoknak a jövőben is számításba kell venniük a határ menti peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának a lehetőségeit. A regionális tudomány, közelebbről pedig a határtudomány eszközeivel is fel kell készülni az Európai Unió minden bizonnyal egyik legfontosabb kérdésének, a kohézió ügyének a kezelésére. Ilyen körülmények között az államhatárok merev elválasztó szerepének oldása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédjai számára egyaránt fontos nemzeti és közösségi érdek.

A határmentiség – Magyarország földrajzi és geopolitikai elhelyezkedése miatt is – megkülönböztetetten fontos szerepet játszik a 2242 km hosszú államhatárok

mentén hét szomszédos országgal érintkező Magyarország életében. Nem véletlenül szokták Magyarországot a „határ menti ország”⁴ jelzővel illetni, ami egyben azt is kifejezi, hogy az országnak a Kárpát-medencében elfoglalt centrális geopolitikai helyzete és a nemzeti gazdasági célok megvalósítása is az államhatárok minél szélesebb körű átjárhatóságát, főként pedig a gazdasági együttműködés szálainak szorosabbra fűzését igényli. Magyarország több szomszédos ország számára a közvetlen érintkezési pontot jelenti az európai integrációval is.

Magyarország uniós tagságának a gazdaságserkentő hatásai nem elhanyagolhatóak abból a szempontból sem, hogy a határon átnyúló együttműködések fejlesztésére nagy volumenű uniós fejlesztési források állnak rendelkezésre a különböző támogatási alapokból. A határ régiók ugyanis az EU regionális politikájának stratégiai célrendszerében kiemelt helyet foglalnak el, miután itt mutatkoznak meg leginkább a fejlettségbeli különbségek mérséklésének, az elmaradott régiók felzárkóztatásának és fejlesztésének, valamint a kohézió és az európai integráció erősítésének a lehetőségei. Magyarország pedig, mint a Kárpát-medence, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő a lehetséges kapcsolatok szinte mindegyikében érdekelt, beleértve az államhatárokkal szétszabdalt egykori centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló regionális és kistérségi együttműködések építését, mint a nagy nemzetközi kooperációkat, vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is, főként az államhatárok mentén érintkező nemzeti perifériákon.

A centrum-periféria viszonyrendszerben a területi egyenlőtlenségek két jellegzetes típusa, a belső és külső (határ menti) periféria, nagy kiterjedésben lelhetők fel Magyarországon is. Ezek a sajátos helyzetű, az élet minden területén tradicionális és strukturális hátrányokkal küszködő térségek a sokirányú perifériaképződés rendszerváltás utáni sajátosságait is megjelenítik, kifejezve, hogy a magyar gazdaság gyökeres átalakulása újfent egy elmélyült területi válság és differenciálódás közepette ment végbe. A közelmúlt súlyos tapasztalata éppen az, hogy a gazdasági rendszerváltással együtt járó mélyreható változások sem javítottak a perifériákon élők hátrányos helyzetén, életkörülményein, kiterjedt térségek és települések továbbra is periférikus jelleget mutatnak. A kilencvenes évek elejétől felerősödött gazdasági és társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei az ország- és megyehatárok mentén fekvő amúgy is elmaradott, agrárjellegű falusias térségek és települések lettek. A halmozottan hátrányos helyzetű határszéli települések, illetve a Trianon után az államhatárok túlsó oldalára kényszerült és centrumaiktól, korábbi szomszédsági kapcsolataiktól távol került, jórészt önmagukba zárt kistérségek és települések túlnyomó része joggal szolgált rá a szakirodalomban már polgárjogot nyert, rendkívül kifejező „periféria perifériája” megnevezésre.⁵

Szinte kézenfekvő tehát, hogy az európai integrációs folyamatok természetes velejárójaként látványosan felértékelődött a határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a határ régiókban zajló területfejlesztési kérdések tanulmányozása iránt.

Az önállósuló „border studies”, az úgynevezett határtudomány külföldi művelői már az 1970-es, erőteljesebben pedig az 1980-as évektől egyre szélesebb szakmai területeket vontak be vizsgálataikba, kutatási eredményeik pedig jelentős mértékben inspirálták a hazai képviselőit. A változó körülmények az elmúlt évtizedekben Magyarországon is a regionális, az úgynevezett területi tudományok érdeklődésének a homlokterébe helyezték a határkutatást. Korábban ilyen kérdésekkel más aspektusból inkább csak a történet- és a politikatudomány foglalkozott, az előző politikai rendszer ideológiai elvárásaihoz igazodva, többnyire csak leíró jelleggel, kerülve a „kényes kérdésnek” minősülő határproblematikát.

Az első valóban korszakos jelentőségű tudományos fórumra és szakmai tanácskozásra a határmentiség témakörében 1986. november 4–5-én került sor Szombathelyen, amely az Enyedi György akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának (MTA RKK) alapító főigazgatója, egyben a kutatási programtanács elnöke irányításával szerveződött. Az OKFT Ts-2/2 kódjelű, „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” című nagyszabású országos kutatási program keretében rendezett tudományos tanácskozás tulajdonképpen a regionális (területi) tudomány első nagy seregszemléje, az éppen csak serdülőkorba lépett MTA Regionális Kutatások Központja bemutatkozó rendezvénye, mi több a hazai határkutatás, mint a regionális tudományterület egyik részdiszciplínájának az első bemutatkozása, ha tetszik születésnapja volt. Ettől kezdve vált rendszeressé a határkutatás, tágabban értelmezve a határtudomány egyre markánsabb jelenléte a területi folyamatokban, a regionális fejlődésben betöltött szerepének vizsgálata, s vált mind szorosabbá a két tudományterület kapcsolata. A magyar tudományos közélet, jellemzően a geográfia és a formálódó területi tudományok színe-java, mintegy negyven jeles szakember aktív közreműködésével zajlott konferencia előadásai kötetbe szerkesztve 1988-ban jelentek meg.⁶

A kötet elméleti és módszertani tanulmányai többnyire a határ menti térségek problematikáját elemezték, tematikailag rendkívül sokoldalú, interdiszciplináris megközelítésben, regionális és terület- és településfejlesztési aspektusokból, a perifériaképződés, a hátrányos, sőt a halmozottan hátrányos helyzet összefüggésrendszerébe ágyazva. Számos tanulmányban már ekkor, a rendszerváltás hajnalán határozottan megfogalmazódott a „határ menti együttműködés”, a „határon átnyúló kapcsolatok” fejlesztésének a gondolata, voltaképpen a határon átvívelő együttműködések új alapokon történő fejlesztésének az igénye.

Az utóbbi elvárás azonban majd csak az 1989/1990. évi rendszerváltást követően, az euroatlanti integrációs folyamatok kiszélesedése és felgyorsulása nyomán került erőteljesebben a hazai tudományos figyelem középpontjába, miután az 1990-es évek amúgy is a határközi kapcsolatok erősödését és intézményesülését hozták magukkal. A tudományos érdeklődés felkeltésében meghatározó szerepet játszott az önkormányzatok közötti hivatalos kapcsolatfelvételtől kezdve a regio-

nális szintű, gyakran több országot érintő határon átnyúló interregionális együttműködésekén át a magasabb szintű különféle euroregionális és interregionális szervezetek és szerveződések létrejöttéig, amelyek szervezése szinte valamennyi kelet-közép-európai és kelet-európai, valamint balkáni állam határrégió között megindult. Teljesen természetes tehát, hogy az uniós csatlakozási folyamatok dinamizmusának erősödésével Magyarországon és a rendszerváltó országok többségében megnőtt a határ mentiség témakörével foglalkozó tudományos műhelyek, kutatók, egyszersmind megsza-porodott a konferenciák és a tudományos közlemények, kiadványok száma.

A diszciplináris kereteit éppen hogy megszilárdító regionális tudomány részeként a magyar határkutatások egyik legaktívabb műhelye az akkori MTA Regionális Kutatások Központja lett, amelynek a Győrött működő Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetében tulajdonképpen már a rendszerváltás kapcsán indultak meg a határ mentiség szerepét vizsgáló regionális kutatások. Aligha véletlen, hogy a politikai aktualitások okán is az első jelentősebb munkák osztrák és magyar kutató team együttműködésében jelentek meg 1990-ben és 1996-ban.⁷

Később a határkutatásokba intenzíven bekapcsolódtak az MTA RKK hálózatának egyéb egységei, tudományos műhelyei is, mindenekelőtt a Dunántúli Tudományos Intézet és az Alföldi Tudományos Intézet keretei között tevékenykedő Békéscsabai, Kecskeméti és Debreceni Osztályok, valamint a Szolnoki Kutatócsoport munkatársai. Számos konferencia és kiadvány fémjelzi az egyre eredményesebb munkát, amely már az ország összes határszakaszára kiterjedt. Egyes kutatóműhelyek jelentős nemzetközi tudományos kutatási programokban is meghatározó szerepet játszottak. Az MTA RKK Debreceni Osztálya például tizenegy ország egyetemével és kutatóintézetével karöltve az EU külső határai mentén elhelyezkedő határrégiók sajátosságainak vizsgálatában vett részt. Az intézet kutatói évekig az úgynevezett EXLINEA „Lines of Exclusion as Arenas of Co-operation: Reconfiguring the External Boundaries of Europe – Policies, Practices, Perceptions” (Választóvonalak, mint az együttműködés színterei: Európa külső határainak átalakítása – alapelvek, gyakorlatok, felfogások) EU 5-ös keretprogram (2003-2005) egyik témafelelőseként a magyar-román és a magyar-ukrán határrégiókat kutatták.⁸

A hazai egyetemi kutatóműhelyek, főként a földrajzi tanszékek és intézetek sorában különösen jelentős az a hagyományteremtő munka, amely többek között a Debreceni, a Miskolci, a Szegedi, a Pécsi Egyetemen és az ELTE-n bontakozott ki. Egyéb más, szintén határkutatással foglalkozó tudományos műhelyek kiemelkedő teljesítményeiről, például a Földrajzi Kutatóintézetről nem is szólva. Időközben elkészültek a határok kérdéseit is érintő első nagyobb hazai elméleti jellegű szintézisek, jelentősebb tanulmány- és gyűjteményes kötetek és szép számmal különféle konferenciakötetek. Egyre többen kezdtek foglalkozni tudományos igénnyel a fegyveres erők és testületek állományában dolgozó kutatók közül is a határmentiség olyan fontos szakmai kérdéseivel, mint például a határőrizet megszervezése,

a schengeni határőrizet feltételrendszere, várható változásai és következményei, a biztonságpolitika, a migráció, a bűnözés és az államhatárok.

Teljesen természetes ma már, hogy határtudományok külföldi képviselői évekkel megelőzve a kelet-európai kutatókat, egyre szélesebb szakmai területeket vontak be vizsgálataikba, kutatási eredményeik pedig megtermékenyítően hatottak a mind karakteresebben formálódó területi tudományok magyarországi művelőire. A határkutatás kiemelkedő tekintélyei (Becsei J., Berényi I., Csapó T., Enyedi Gy., Erdősi F., Éger Gy., Fodor I., Frisnyák S., Golobics P., Hajdú Z., Horváth Gy., Illés I., Kocsis K., Krajkó Gy., Kőszegfalvi Gy., Lackó L., Mészáros R., Nemes Nagy J., Pál Á., Rechnitzer J., Ruttkay É., Sikos T.T., Süli-Zakar I., Tóth J. és sokan mások) mellett időközben magas számban léptek színre a fiatalabb nemzedékeket képviselő tehetséges kutatók is.

A regionális tudomány elmúlt negyedszázadának mérlegéhez tartozik, hogy addig nem tapasztalt ütemben gyarapodott a határkutatással foglalkozó szakmai kötetek, tanulmányok, tudományos közlemények és cikkek száma.⁹ A gazdagodó hazai szakirodalom is összességében egyre inkább azt a modern felfogást képviseli, hogy a határ menti fekvés a társadalmi-gazdasági fejlődést illetően önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt, sőt kifejezetten előnyös is lehet. A kelet-közép-európai rendszerváltó, valamint az euroatlanti integrációs folyamatok által teremtett új helyzetben és új lehetőségek nyomán, éppen a változó körülmények révén a határmentiség döntően kedvező helyzetet jelenthet, hiszen hozzájárulhat az adottságok teljesebb hasznosításához, a területi erőforrások bővítéséhez és megújításához, a periférikus helyzet felszámolásához, az elválasztással szemben az összekapcsolódás erősítéséhez. Úgy tűnik, hogy ez az álláspont az EU-integrációs folyamatok kibontakozásával párhuzamosan mind jobban kiterjeszthető az egykori szocialista országok államhatárai mentén formálódó, újjászerveződő és erősödő kapcsolatokra, az időközben már EU-taggá váló vagy éppen csatlakozásra váró országok együttműködésére és a jövő kilátásaira egyaránt.

Negyedszázad távlatából nem nehéz belátni azt sem, hogy az európai integrációs folyamatok függvényében, a tagországok részéről időről-időre jelentkező viták ellenére, a közösséget érintő minden regionális és területpolitikai kérdésben a továbbra is perdöntő jelentősége lesz a határrégiók, köztük a túlnyomórészt periférikus helyzetű, határ menti területek, kistérségek, település-együttesek és települések együttműködésének, a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének. Magyarország ugyanis, mint a Kárpát-medence központi fekvésű, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő, egyszersmind Kelet-Közép-Európa egyik nyitott gazdaságú országa a lehetséges kapcsolatok szinte mindegyikében érdekelt, beleértve az államhatárokkal szétszabdalt egykori centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló regionális és kistérségi együttműködéseket éppúgy, mint a nagy nemzetközi kooperációkat, vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is. Centrális geopolitikai helyzete és a nem-

zeti gazdasági célok megvalósítása pedig egyaránt a határok minél szélesebb körű átjárhatóságát és a kapcsolatépítés erősítését igénylik minden irányban.

Nem mellékes körülmény továbbá, hogy a határ menti együttműködések fejlesztésének gazdasági motivációja Magyarország esetében összességében meg egyezik az Európai Unió tagországainak indítékaival. Ám a kontinens nyugati és keleti fele között az eltérő gazdasági-társadalmi fejlettségi szintek, regionális különbségek miatt, jellemzően Köztes-Európa, benne a Kárpát-medence határ-régióinak erőteljes periférikus jellegében mutatkozik meg. Ezért Kelet-Közép-Európa országaiban, köztük a térség történelmi örökségének teherterelei által regionálisan leginkább érintett Magyarország esetében, az együttműködés kényszere erőteljesebb tényező, mint a lényegesen fejlettebb Nyugat-Európa határtérségeiben, ahol a regionális különbségek eleve mérsékeltebbek. A centrum-periféria viszony kontinentális jelenléte mellett, Magyarország határ-régióiban a sokirányú perifériaképződés miatti nagy regionális különbségek, a perifériák találkozása perifériákkal igen erősen érvényesülő, hátrányos területpolitikai következményekkel járnak ma is. Ennek jól ismert és már kellően feltárt előzménye, hogy az első világháború után a Kárpát-medencében keletkezett politikai államhatárok mentén szomszédsági viszonyba került országok határ-régiói későbbi évtizedekben ugyanis csak a szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhettek. Az országot övező határ-régiók többségében a határmentiség továbbra is az elmaradottság szinonimája.

3. Hasznosítható tapasztalatok

A területi folyamatoknak a határkutatások szemszögéből készült rövid, tézisszerű áttekintése alapján, általános érvénnyel lesűrhető és jövőbe mutató tudományos tapasztalat, hogy minden államhatárokon átívelő együttműködés eredményességének fontos előfeltétele a határ-régiók fejlesztésében érintett gazdasági, társadalmi, politikai, tudományos, civil és egyéb szervezetek közreműködésével készüljenek tartalmas, megvalósítható, a területpolitikát hatékonyan szolgáló, a határon átnyúló kapcsolatok paradigmaváltását szem előtt tartó közös fejlesztési dokumentumok. Mindennél fontosabb azonban a területpolitikai elképzelések megvalósítását szolgáló átgondolt kapcsolatépítés, az ehhez szükséges bizalom, a közös akarat, a kölcsönös jó szándék és a lokális beágyazottság a határtérségekben együttműködni kívánó partnerek, a határ-régió fejlesztésében érdekelt regionális szereplők között.

Az európai közösség országaiban zajló, a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó paradigmaváltás, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak a külső perifériák felszámolásához, az elmaradott határ-régiók felzárkóztatásához és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Ke-

let-Közép-Európa rendszerváltó országaiban, hanem a határok nélküli együttműködés erősítéséhez is. A tagországok és a csatlakozásra váró országok számára a határ mentiség új dimenziói elsősorban a kisebb bi- és trilaterális együttműködések, kvázi „mini-eurorégiók” erősödését jelentik.

Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése, végső soron az Európa-szerte folyamatban lévő paradigmaváltás, lényeges változást hozott a határrégiók területpolitikai gyakorlatában. Ennek egyik fontos előfeltétele volt, hogy az államhatárok mentén fekvő kistérségek és települések korábbi „egymásmellettiségét” felváltsa, a határon átnyúló együttműködést magasabb minőségét kifejező egységes határrégió fogalma. A határrégió ebben a megközelítésben transznacionális interakciót jelent szomszédos térségek és regionális szereplők között egy közös élettér megőrzése, irányítása és fejlesztése érdekében.

A határmentiséget érintő funkcióváltás egyik nyilvánvaló következménye tehát, hogy a korábbi „nagyterségi típusú” határközi struktúrák (eurorégiók) keretei között vagy helyett létrejötték a kisebb, közvetlen érintkezésen alapuló, lokális jellegű határ menti együttműködési formák, településközi kapcsolatok jöjjenek létre. Másként fogalmazva az elmúlt évtizedben megújuló határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek, mindenekelőtt a 2006-tól immár önálló jogintézményként funkcionáló kisrégiós szerveződések, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC) a korábbiakhoz képest eredményesebben szolgálják az uniós források megszerzését, hatékonyabb felhasználását, a közvetlen kapcsolatok, a helyi erőforrások és a határrégiók szinergiáinak kiaknázásában rejlő lehetőségek megvalósítását. Számuk Magyarország határrégióiban ma már a húszhoz közelít.

Az utóbbiakat szem előtt tartva, a határkutatások és a hazai regionális fejlődés nagy eredménye, hogy magáévá tette az európai regionális folyamatok egyik fontos jelenségét, az államhatárokon átnyúló régiók és a hozzájuk szorosan kapcsolódó különböző intézményesült határközi struktúrák, az eurorégiók és egyéb interregionális együttműködések témakörének beható tudományos vizsgálatát. A területi folyamatokat elemző regionális tudomány jó érzékkel és időben ismerte fel az európai integrációs folyamatok szerves velejárójaként a határokon átvívelő kapcsolatok erősítésének motivációja Magyarország esetében sem lehet más, mint a belső és külső erőforrások hasznosítása, az uniós támogatások megszerzése. Ily módon segítve elő a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentését, a perifériák felzárkóztatását, a történeti-etnikai feszültségek enyhítését, távlatosan pedig a Trianonban széttöredezett térszerkezeti funkciók „egyesítését”, egy működőképes makro-regionálisgazdasági tér újraélesztését és kohézióját, a politikai államhatárok meghaladását a Kárpát-medencében. Ebben a felfogásban a jövő Európája ne csak a nemzetállamok, hanem a „régiók Európájaként” is értelmezhető legyen. Hogy mindez mennyire illúzió és mennyire valóságos alternatíva, annak kimene-

tele az európai közösség jelenlegi „zaklatott” helyzetében ma még igencsak kérdéses. Sikere jelentős mértékben a Schengen-folyamat megtorpanását előidéző okok megszüntetésétől függ.

A határmentiség és perifériajelleg dichotómiájának regionális összefüggéseit elméleti alapokon értékelve azonban megállapítható az is, hogy a részben történeti, részben pedig a korábbi kedvezőtlen makro- és mikro gazdasági tényezők következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, főként a minden területen vontatottan fejlődő határon átvelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédjai számára egyaránt létfontosságú fejlesztéspolitikai kérdés a határon átnyúló kapcsolatok erősítése. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek felzárkóztatását sürgeti közösségi és nemzeti szinteken egyaránt, ami hosszú távon eredményes lehet. A külső perifériákat érintően várhatóan még hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hátrányos helyzet kölcsönhatása fog érvényesülni. Továbbra is nyitott kérdés marad azonban, hogy mennyiben lesznek képesek majd hozzájárulni az európai integrációs folyamatoktól remélt előnyök, többek között a határ régiókba irányuló támogatások és az államhatárok elválasztó szerepének csökkenése, amelyekre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez fölöttebb szükség lesz. A külső perifériák önerőből ugyanis nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságukból.¹⁰

Ám legyünk derűlátóak és higgyünk benne, hogy a regionális tudomány, közelebbről pedig a határkutatás eredményeinek gyakorlati hasznosítása optimális esetben elvezethet majd az egykor széttöredezett térszerkezeti egységek, hajdanvolt integrációs kapcsolatok kölcsönös érdekeken nyugvó újjászerveződéséhez, végső soron egy új Kárpát-medencei transznacionális makro-regionális gazdasági tér létrejöttét, illetve a gazdasági-társadalmi kohézióra alapozott együttműködés erősödését és kohézióját eredményezheti Magyarország és szomszédjai kapcsolataiban. Ez többek között az elmúlt évtizedek határkutatásainak egyik fontos tudományos hozadéka.¹¹

JEGYZETEK

1. A tudományos közlemény a Szegeden 2016. december 9-én rendezett IX. Régió-történeti kutatások című konferencia plenáris ülésére készült előadás tanulmány formált verziója.
2. A tanulmány elkészítése során a szerző elsősorban a következő munkáira támaszkodott: Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói. 2. javított és bővített kiadás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 17–76. old.; Baranyi Béla (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom, 18(1), 1–12.

- sadalom, 2. sz. 1–21. old.; Baranyi Béla (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. *Tér és Társadalom*, 2. sz. 25–43. old.; Baranyi Béla (2014): A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. – *Közép-Európai Közlemények*, 3-4. sz. 50–63. old.; Baranyi Béla (2015a): Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”. In: *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezte.* (Szerk.: Tésits R., Alpek B. L.) Publikon Kiadó, Pécs, 343–351. old. (*Geographia Pannonica Nova*, 18.) ; Baranyi Béla (2015b): A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből. In: *Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015.* (Szerk.: Fábíán A., Bertalan L.) Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 467–484. old.
3. Baranyi Béla (2007) 64–68. old.
 4. A kifejezés Hajdú Zoltántól származik. Találónan érzékelteti azt a sajátos geopolitikai helyzetet, amely szerint Magyarország hét országgal is szomszédos, a hét nagyrégió mindegyike, a tizenkilenc megye közül tizennégy, a kistérségek (ma járások) egyharmada közvetlenül érintkezik valamelyik államhatárral. A települések tíz százaléka közvetlen határ menti fekvésű, népességének pedig több mint egyharmada a határ-régiókban él. – Hajdú Zoltán (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In: *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban.* Horváth Gyula (szerk.) MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 164. old.
 5. Baranyi Béla (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy kérdőíves vizsgálat tükrében az Északkelet - Alföldön. – *Tér és Társadalom*, 4. sz. 17–44. old.
 6. Erdősi Ferenc–Tóth József szerk. (1988): A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztésének problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. MTA Regionális Kutatások Központja – Ts-2/2 Programiroda, Pécs – Budapest, 221 old.
 7. Az első évek terméséből ezúttal két munkát emelek ki, mint a folyamat indulását jelző konkrét határkutatói kutatási témát: Rechnitzer János szerk. (1990): *Nyitott határ.* (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban.) MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-dunántúli Intézet, Győr, 196 old.; Rechnitzer János szerk. (1996): *Az osztrák–magyar határ menti térségek együttműködésének új dimenziói, egy potenciális európai körvonalai.* MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr, 147 old. (*Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Közleményei*, 33.)
 8. Lásd erről részletesebben: Baranyi Béla (2005): *Az Európai Unió külső határán. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén.* MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály, Debrecen, 171 old.
 9. Sikos T. Tamás–Tiner Tibor szerk. (2009): *A kelet-közép-európai határ menti térségek kutatásának válogatott bibliográfiája.* Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárom, 137 old.

10. Enyedi György (2005): Európa peremén? In: Nagy Erika–Nagy Gábor (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. (A 2003. november 28-29-én, Békéscsabán tartott III. Alföld Kongresszus szerkesztett anyaga.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 7–11. old.
11. Baranyi Béla (2016): Gondolatok a területi kohézióról a Kárpát-medencében a régiótörténeti kutatások szemszögéből. Közép-Európai Közlemények, 2016/1. sz. 57–64. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (1999): A „periféria periferiáján” – a határmentiség kérdőjelei egy kérdőíves vizsgálat tükrében az Északkelet - Alföldön. – Tér és Társadalom, 4. sz. 17–44. old.
- Baranyi Béla (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom, 2. sz. 1–21. old.
- Baranyi Béla (2005): Az Európai Unió külső határán. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén. MTA Regionális Kutatások Központja Debreceni Osztály, Debrecen, 171 old.
- Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói. 2. javított és bővített kiadás. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 318 old.
- Baranyi Béla (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. Tér és Társadalom, 2. sz. 25–43. old.
- Baranyi Béla (2014): A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. Közép-Európai Közlemények, 3–4. sz. 50–64. old.
- Baranyi Béla (2015a): Alföld-perifériák és a „periféria periferiái”. In: A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete. (Szerk.: Técsits R., Alpek B. L.) Publikon Kiadó, Pécs, 343–351. old. (Geographia Pannonica Nova, 18.)
- Baranyi Béla (2015b): A határok nélküli együttműködés dilemmái a Kárpát-medencében Magyarország szemszögéből. In: Otthon a Kárpát-medencében: Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015. (Szerk.: Fábíán A., Bertalan L.) Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 467–484. old.
- Baranyi Béla (2016): Gondolatok a területi kohézióról a Kárpát-medencében a régiótörténeti kutatások szemszögéből. Közép-Európai Közlemények, 2016/1. sz. 57–64. old.
- Enyedi György (2005): Európa peremén? In: Nagy Erika–Nagy Gábor (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. (A 2003. november 28-29-én, Békéscsabán tartott III. Alföld Kongresszus szerkesztett anyaga.) Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 7–11. old.
- Erdősi Ferenc–Tóth József szerk. (1988): A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztésének problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. MTA Regionális Kutatások Központja – Ts-2/2 Programiroda, Pécs – Budapest, 221 old.

- Hajdú Zoltán (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In: A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban. Horváth Gyula (szerk.) MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 164. old.
- Rechnitzer János szerk. (1990): Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban.) MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-dunántúli Intézet, Győr, 196 old.
- Rechnitzer János szerk. (1996): Az osztrák–magyar határ menti térségek együttműködésének új dimenziói, egy potenciális eurorégió körvonalai. MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr, 147 old. (Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Közleményei, 33.)
- Sikos T. Tamás–Tiner Tibor szerk. (2009): A kelet-közép-európai határ menti térségek kutatásának válogatott bibliográfiája. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárom, 137 old.

Szabó Pál*

FEJLETTSÉGI MUTATÓK ÉRTÉKELÉSÉNEK VÁLTOZÁSA EURÓPÁBAN EGY ADATBÁZIS PÉLDÁJÁN

CHANGING EVALUATION OF DEVELOPMENT INDICATORS IN EUROPE IN THE CASE OF A SPECIFIC DATABASE

ABSTRACT

This article examines a special collection of European development indicators, which was published in a university book in the 90's. The results show that some of the indicators are useable nowadays also, but some of them are outdated, and the evaluation of some indicators have changed. The obsolescence is connected to the life cycle of products or to the quick development. The reason of the changing evaluation is the changing point of view: in this century in Europe the society and the environment has got more attention, and the priority of the economy and economic development has weakened. If we analyze the data, the results show that in our continent the gap between West and East is weakened. In the second part of this paper we made a new selection of development indicators for European countries, considering the complexity of areas and the new important elements, attributions of the society, economy and environment. State of development is a fundamental idea in regional policy and considerable amount of money is attached to it (financial aid for the poor countries, support for the convergence regions in the EU). For this reason, the measurement of the development is essential demand.

1. Bevezetés

A 2017-ben 10 éves fennállását ünneplő Közép-Európai Közlemények jubileumi száma kapcsán mi más is lehetne az ember első gondolata, mint az idő múlása. Ha ez azzal párosul, hogy egy olyan generáció szólíttatik meg tanulmányok írására (köszönöm!), amely már megélte az itthoni csendes 1970-1980-as éveket, majd a század utolsó évtizedének felgyorsuló hazai és európai politikai, majd gazdasági és társadalmi változásait, valamint vegyesen, fenntartásokkal fogadva átéli a korunkra jellemző globalizáció erősödő mindenhatását, az információs társadalom létrejöttét és rendkívül gyors térhódítását, akkor már a téma is kezd kialakulni: az átalakulás és ehhez való viszony, s maga az átértékelődés. Tovább merengve, felmerül az elmúlt időszak személyes élményeken keresztül megélt, szakmailag

* Dr. habil. Szabó Pál egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK Regionális Tudományi Tanszék

érdekes témái közül az, amelyik mindezekhez illik, és így el is jutunk e munka témájához.

Részletesebben kifejtve: 2016 őszén az ELTE földrajz BSc szakon az Európa regionális társadalomföldrajza szemináriumú témái kapcsán visszanyúltam egy nagyon régen használt feladathoz, két európai ország fejlettségének összehasonlításához. Ehhez évekkel korábban egykori kollégánk, Szegedi Nándor írásbeli iránymutatása és az általa az 1970-es és 1990-es évekre összeállított indikátorkészlet jelentett egy alapot.¹ A hallgatók a feladat-átbeszélése során egyrészt rácsodálkozhattak az 1990-es évek viszonyaira, amely nekik a születést, a mi generációnknak az aktív munka (kutatás, oktatás) első nagyobb szakaszát jelentette. Akkor ismerkedtünk meg alaposabban a számítógépekkel, programokkal, majd az internettel, megszületett az első email-címünk, majd a vonalas telefon helyett jött az első mobil-telefon, a fali térképeket és az írásvetítőt felváltotta a számítógép projektorral, megjelent és elterjedt a fénymásoló, majd később a digitális fényképezőgépek, kamerák stb. Mindezzel gyökeresen megváltoztak a területi kutatások, valamint a tanítás és a tanulás körülményei is. Egykoron ehhez a feladathoz papíron lévő adatbázis járt, számológép és a helyi könyvtár használata kellett, valamint tollal írt szemináriumú dolgozatok születtek. Ma már laptop, letölthető elektronikus adatbázis, excel, internetes böngésző, power-point, projektor, illetve word-ben írt és email-ben elküldött vagy pendrive-on leadott anyagok a lépései, az eszközei és eredménye a projektnek. Másrészt együtt szembesülhettünk azzal, hogy miként változott meg a világ pár évtized alatt: elgondolkodtató volt érzékelni az egykoron a fejlettséghez sorolt, indikátorok formájában testet öltött jelenségeknél egyesek tartalmának átalakulását, kiüresedését, aktualitásának megváltozását, vagy éppen a skála végpontjainak értékbeli megcserélődését (melyik mutató melyik értéke pozitív ma már a szemünkben). Mindezek motiváltak arra, hogy ezt a tanulmányt megírjam. (Köszönöm a hallgatóknak, hogy beszélgetéseinkkel, vitáinkkal erős inspirációt adtak mindehhez.)

A munka célkitűzése, hogy feltárjuk egy konkrét fejlettségi indikátorkészletet alapul véve Európa egyes társadalmi, gazdasági jellemzőinek szemléletünkben való megváltozását, vagy éppen változatlanóságát, és nagyvonalakban összevessük egyes európai fejlettségi indikátorok értékelésének módosulását. Emellett mintegy megalapozzuk egy olyan adatbázis összeállítását, amely alkalmas lehet a témát tanulók számára egy összehasonlítási feladat elvégzésére.

2. Alapok és gondolatok

Kiindulásként Szegedi Nándor egykoron megfogalmazott feladatléírását vehetjük (1996, 6.o.): „Az a megállapítást, hogy Svájc gazdagabb, gazdaságilag jóval fejlettebb, mint Görögország, nem lehet kétségbe vonni; így ez esetben az összehasonlíthatóság problematikus volta fel sem merül. Nagyon sok olyan tényezőt lehet

felsorolni Svájc mellett, amelyek segítségével fölénye vitathatatlanul kidomborodik. ... Ha viszont két észak-európai országot – Norvégiát és Dániát, vagy a két alpi országot – Ausztriát és Svájcot –, ill. ellenpólusként Görögországot és Portugáliát kell összehasonlítani egymással, akkor már korántsem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy a „párok” közül gazdaságilag melyik a fejlettebb, ill. egy konkrét fejlettségi rangsorban milyen helyet foglalnak el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet e közel hasonló fejlettségű országokat összehasonlítani. ... Egy-egy ország (vagy más regionális egység) fejlettsége ugyanis a termelés és a fogyasztás széles skáláján érzékelhető. A gazdaságilag fejlettebb országban általában magasabb az egy főre jutó GNP, az egy főre jutó energiafelhasználás, az egy lakosra számított export és import értéke; több műtrágya és traktor jut az egységnyi szántóra; magasabb a városi népesség, előrehaladottabb a foglalkozási átrétegződés stb. Ezeket és a táblázatokban felsorolt összesen 26 fajlagos mutatószámot (amelyek mindegyikében a gazdálkodás eredményét és a termelő emberi közösségeket vetjük egybe) természetes gazdasági (NG) mutatóknak nevezzük. Az NG-mutatók értékeit a gazdasági fejlettség határozza meg, mégsem szabad azt a hibát elkövetni, hogy egy NG-mutató alapján következtessünk egy ország fejlettségére. Egy-egy NG-mutató magas, közepes, ill. alacsony értékét a gazdasági fejlettségen túl ugyanis az egyes országok egyéni (természeti, társadalmi) sajátosságai módosíthatják.”

Az egykoron összeállított táblázatban 26 mutató állt rendelkezésre, mint a fejlettséghez rendelt indikátorok, amelyek forrása egyrészt a német der Fischer Weltalmanach, másrészt az olasz de Agostini statisztikai évkönyvek voltak. Az indikátorokat átpörgetve az látszik elsőre, hogy csoportosíthatók mai szemmel nézve az alapján (is), hogy melyik aktuális még, melyik nem, illetve melyik értéktartalma fordult meg, azaz hol változott meg a jelenség kapcsán értékrendünk.

Az elemzések előtt azonban rögzíteni kell egy-két alapvetést e kérdésben. Az első, hogy szemléletünk európai, és egyre inkább nyugat-európai, a jelenségeket, legyen az természeti, társadalmi vagy gazdasági, „fejlett” európai szemmel nézzük. Hogy ez mit jelent, illetve milyen viták vannak ebben, annak bőséges a szakirodalma (amiben benne van kontinensünk történeti öröksége, politikai, gazdasági, kulturális, filozófiai, vallási stb. beállítottsága, és persze ennek területi különbségei is), és jól példázza ezt, ha az Európai Unió Lisszaboni Szerződését, vagy például az ún. Koppenhágai kritériumokat, vagy akár az EU2020 célkitűzéseit vesszük, amelyek közösségünk szemléletének és értékrendjének rögzítői. Az európaiak java ezeknek megfelelően szemléli és ítéli meg a világot, annak országait, társadalmait.

Másrészt a jelenségekhez indikátorokat választunk, mivel a világban való eligazodás megkönnyítése végett, benne a szakpolitikák működése és a politikai döntések érdekében, ha csak tehetjük, számszerűsítjük és skálázzuk a jelenségeket (melyik vége a pozitív, melyik a negatív tartalmú számunkra), amelyek révén területi és időbeli összevetéseket tudunk tenni. Azonban ez (is) egyfajta szubjektivitást hordoz magában, és persze több minden nem is számszerűsíthető, bár mégis ott

lappang gondolatainkban, érzéseinkben. Ráadásul a szemlélet, értékrend idővel változik, változhat, fel- és leértékelődnek, átalakulnak dolgok.

Ennek alapja, hogy úgy fogjuk fel általánosan és egyszerűen a fejlődést, hogy az idő múlásával a társadalmak és térségeik egyre fejlettebbek lesznek, és így a jelenségek esetében az egyirányú folyamatos változás jelent fejlődést (valami nő, valami csökken), de oly módon értelmezve, klasszikusan, a „nyugati” dominancia jegyében, hogy a gazdagság, jólét, magas relatív értéktermelés és egy főre jutó jövedelem jelenti egy adott korban a fejlettséget, és az e téren magas értékű országok állnak a nem jövedelem típusú indikátorok skáláinak egyik, felfogásunkban pozitív végében is. (Például a városlakók aránya nő általában a világ országaiban, a gazdag országokban magas ez az érték, így a fejlettség egy indikátora a városlakók aránya: minél magasabb, annál fejlettebb az ország.)

Ehhez kapcsolódik az is, hogy mely indikátorok és miért vesztek el fejlettségi jellegüket. Az előző bekezdéshez kapcsolódva: vannak olyan mutatószámok, amelyek skálája véges, így egy magasan fejlett szinten már nem jelenik meg érdemi különbség az indikátor értékeiben, vagy ha igen, akkor az már – ahogy Szegedi Nándor is leírta – az országok regionális földrajzi sajátosságait tükrözhetik. (Például ilyen a mezőgazdaságban dolgozók aránya az Európai Unió országaiban.)

Ha konkrétan a fejlettségre koncentrálnunk témánkban, annak is bőséges a szakirodalma (fejlődés elméletek stb.), ennek elméleti alapjairól és egyes európai dimenzióiról már korábban írtunk.² Amit ebből itt kiemelhetünk: maga a fejlettség sokdimenziós, soktényezős jelenség³, amelyet befolyásol a földrajzi tér, az idő és az előbb említett társadalmi értékrend⁴. Esetünkben a fejlettség kapcsán a többdimenziós jelleg azt jelenti, hogy valójában felbontjuk a fejlettséget társadalmi, gazdasági, akár környezeti dimenziókra, sőt tovább, például a mezőgazdaság, az ipar stb., vagy az egészségügy, oktatás stb. dimenziókra. A többmutatós jelleg pedig azt jelenti, hogy mindezekhez többféle, megfelelő indikátort is választhatunk. Fontos a földrajzi tér és szint e kérdésben, mivel nem mindegy – mind tartalmi szempontból, mind adatbázisok tekintetében – hogy településeket, régiókat, országokat hasonlítunk össze.

3. A régi indikátorok

A továbbiakban áttekinthetjük az adattár indikátorait. Amelyik előre kívánczik, az az egy főre jutó GNP. A gazdasági értéktermelés és jövedelem relatív mutatói egy klasszikus indikátorcsoport a témában, sőt úgyszólván írhatjuk, hogy a kiindulópont. Tartalmuk (leginkább mérésük) idővel változott, és ami számunkra érdekes e kérdésben, hogy mennyire őrizte meg jelentőségét. Mind tartalmi, mind módszertani szempontból sokat bírálták az elmúlt időszakban⁵, ugyanakkor sok nemzetközi szervezet, társaság, integráció (közte az EU is, ld. pl. Kohéziós Alap, konvergencia régiók) továbbra is prioritást ad neki. Az egyik fő kritika az egymutató és így csak a gazdasági dimenziót hangsúlyozó jellege. A legnagyobb hatást kiváltó módosítást

az ENSZ végezte el ezen a téren, amikor bevezette a Human Development Indexet (HDI), amely három tényezővel, összetetten mér, és ahol így csak egyik elem a gazdasági értéktermelés az egészségi állapot és az iskolázottság mellett. Korábban inkább csak tudományos szinten jelent meg a komplex mérés, napjainkban viszont egyre elterjedtebb a hivatalos körökben is, például a HDI mellett legutóbb komplex regionális versenyképességi index értékek is megjelentek az EU régióira egy kiemelt közösségi anyagban. Egy másik ilyen, egyre nagyobb hatást kiváltó komplex mutató a Happy Planet Index (erről ld. később). Ám kritika ezeket is éri, mint hogy miért annyi és azok a mutatók vannak kiválasztva, miért van vagy épp nincs súlyozás stb. (A HDI kapcsán erről részletesen ld. Farkas 2012.) Ha meg kell ítélnünk mindezeket mai szemmel, akkor egyrészt elfogadhatjuk az egy főre jutó GNI, GDP és társainak létjogosultságát, sőt kiindulási alapként tekinthetünk rá a fejlettség (leginkább a gazdasági fejlettség) vizsgálatainál. Másrészt felsorakoztathatjuk mögé a HDI-t (amivel már azonban rögtön három jelenséget hozunk elő), esetleg más komplex, de csak néhány indikátort magában rejtő mutatót is. (Azonban ez nem össze keverendő azzal, ha sok indikátort mi magunk veszünk és sűrítünk egybe valamely matematikai-statisztikai módszerrel, érzékeltetendő a fejlettséget egy konkrét, de összetett tartalmú értékkel.) Ha a mai viszonyokra tekintünk, akkor kiderül, hogy az egy főre jutó GNI (PPP) alapján nyugat-, nyugat-közép-, és észak-európai országok állnak a sor felső részén, míg a kelet-közép-európaiak pedig az alsó felén; a korábbi évekhez képest a fejlettségi lépcső lejtővé simult, azáltal, hogy a volt szocialista országok közül több vezető (Szlovénia, Csehország) elérte vagy le is hagyta a „Nyugat” sereghajtóit, a dél-európai országokat (főként Görögország, Portugália) az egy főre jutó GNI tekintetében. Összességében azonban még mindig kirajzolódik a kontinens nyugat-kelet megosztottsága az egy főre jutó gazdasági értéktermelésben. (Itt és a továbbiakban az Eurostat, a der Fischer Weltalmanach és a de Agostini adatait vettük az európai országgrangsorok megállapításánál.)

A következő fellelhető indikátorcsoport az adatbázisban a terület, a népesség, illetve a népsűrűség. Ezeket nem tekintjük a fejlettség indikátorainak, de mégis lényegesek, mivel érzékeltetik a nagyságrendet, az országok méreteit (mekkora teréséget és társadalmat érint maga a fejlettség, illetve fejletlenség), másrészt a relatív mutatók alapját képezik (amire vetítjük az abszolút mutatók értékeit), így bizonyos számításokhoz jól jön (a súlyozás miatt).

Egy izgalmas kérdést jelent a következő mutató: városlakók aránya. Világszinten ma is úgy tekintünk rá, mint a fejlettség indikátora, azaz a fejlődésben előrébb járó országokban magasabb a városlakók aránya. Ugyanakkor Európa lassan a városok kontinense lesz, az országok közötti különbségek pedig erősen mérséklődtek. Mintegy válaszként a városok súlyának növekedése az európai szakpolitikában be is következett, amelyet példáz a 2016-ban az EU szakminiszterei által elfogadott Városi Ágenda, illetve ezen tértípusnak a regionális politikai célokban és költségvetésben megnövekedett szerepe. A nagyfokú városodottságot összeurópai

szinten egy bizonyítékként hozzák fel a városok kiemelt kezelésének indoklására, de mint országok közötti mérce eltűnőben van. Ez amiatt is indokolt lehet, mivel maga a városi jogállás el-eltér országonként, így az értékek összevethetősége is kérdéses. Ezen túl olyan regionális földrajzi sajátosságokat elrejt az adat, mint például a városméreteket (mekkora a metropoliszok és lakosainak aránya a városokon belül). Az EU27 esetében több ország értéke 65-75% között van, egyes nyugat- és észak-európaiaknál ennél nagyobb (akár 85-90%), míg délen, keleten néhol alacsonyabb (55-60%). E mutató tükröz egyfajta fejlettségi különbséget, ugyanakkor elég erős a földrajzi sajátosság benne.

A következő indikátor a születéskor várható élettartam. Ez egy stabil mutató, értéktartalma nem változik, fontosságát mutatja, hogy az ENSZ HDI-nek is alkotórésze lett. Ami változás történt, hogy egyre inkább az egészségben eltöltött várható életek számát kezdik preferálni. Ha megnézzük a mai Európai Uniót, láthatjuk, hogy a különbségek csökkentek az országok között, és 75-83 közötti az aktuális értékek. A regionális földrajzi sajátosságot tükrözi, hogy dél-európaiak a legmagasabbak, míg a volt szocialista országok között vannak a legalacsonyabb értékekkel bírók.

Mutatóként jelenik meg a felsőfokú intézménybe járó hallgatók aránya a 20-24 évesek körében. Szintén egy olyan indikátorról van szó, amely megőrizte fontosságát, sőt még növelte is, miután a társadalom érzékelte és felismerte a minél magasabb szintű tudás értékét. Ezt mutatja, hogy az EU2020 célkitűzései között is megjelenik a magas érték iránti vágy. (Konkrétan: 2020-ra el kell érni, hogy a 30 és 34 év közötti uniós lakosok legalább 40%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezzen.) Lényeges még az is – amit a HDI is kiemelten kezel és hangsúlyoz –, hogy az iskolázottság magasabb szintje megnöveli az egyén szabadságát a munkahely választásban, így növeli esélyeit a jövedelemre és a munkában elérhető pozitív élményekre. Ha a 2010-es évek közepi értékekre tekintünk, láthatjuk, hogy a rangsor élén elég változatos a kép, balti, északi, déli és nyugat-európai ország is ott található, ám a rangsor végén főként volt szocialista országok vannak. Ezen indikátor mutatja eddig a leginkább nem szokványos ország rangsort, ha a klasszikus gazdasági fejlettségi rangsorból (pl. GNI/fő) indulunk ki.

A munkaerőpiac egyik régi és kedvelt mutatórendszere is megjelenik az adatbázisban: foglalkozási szerkezet. Klasszikus értelmezésében, egyirányú változása miatt, a primer szektor alacsony és a tercier szektor magas aránya a magas fejlettség tükröje. Ez európai értelemben (is) megmaradt indikátornak. (Az iparban dolgozók aránya idővel nő, majd csökken, ezért nem jó állapotindikátor, de egy szint után csökkenése lesz általánosan jellemző, így lehet majd indikátor.) Európában a mutató, területi különbségeinek csökkenése miatt, kissé veszít fejlettségi differenciákat tükröző jellegéből, viszont ezzel megerősödik az országok gazdasági karakterének indikátoraként (leginkább, hogy merre fontos még a [fejlett] mezőgazdaság, vagy [fejlett] ipar esetünkben). Alapkarakteréből adódóan azonban még tükrözi a várt rangsort: az agrárágazatban foglalkoztatottak az Európai Unióban, napjainkban

1-5% körüli értékeket mutatnak nyugaton, északon, míg 5-10% közöttiek keleten és néhol délen (és ennél még magasabbak délkeleten). A szolgáltatás esetében viszont kb. 55-65% a volt szocialista országoknál, és 70-75-80% a „nyugatiaknál”.

Fellelhető mutatók még az egy főre jutó export és import. A kereskedelem nem egy egyszerűen megítélhető jelenség ebben az esetben. A fejlett világ felfogásában a világkereskedelemben való minél mélyebb beágyazottság (a minél magasabb egy főre jutó kereskedelmi érték) a fejlettség tükré. Más szemléletekben viszont az önellátás, vagy akár a hazai (bár akár drágább, azaz nem olyan hatékony előállított) termékek fogyasztása stb. a pozitív. Szokás inkább a kereskedelmi mérleggel (akár relatíve) dolgozni, amely a két előbbi indikátorból kiszámítható. Vagy megjelenhet még az export és import szerkezetének összevetése is, hozzáadott érték szerint. A 2010-es évek közepén az európai uniós, népességre vetített export rangsort déli és délkeleti országok zárják, míg a rangsor elején a Benelux és észak-európai országok mellett kisebb kelet-közép-európai országok, valamint Németország figyelhető meg.

Klasszikus indikátorok a listában a közlekedésiek: 1000 km²-re jutó közút és vasútvonal. Előbbi esetében Európában már inkább az autópályák (sőt lassan a kettőnél többsávos autópályák) relatív hossza, ami indikátor, de egyre inkább csak nyugat-kelet dimenzióban. A vasút esetében pedig a gyorsvasutak relatív hossza amire indikátorként tekinthetünk, főként, hogy ismert a vasúti szállítás erőteljes reformjának eredményeként több fejlett vagy közepesen fejlett országban bekövetkezett pályaritkítás. Ezeknél a közlekedési tényezőknél a természetföldrajzi adottságok (a domborzattól a tengerpartig), az ország mérete és népsűrűsége beleszólhatnak a területi különbségekbe, de magyarázó erővel bírhat az ország gazdasági kapacitása az autópályák esetében a beruházások eszközlésébe. Mindezt tükrözi az európai uniós rangsor: a 2010-es években az autópályasűrűségben a Benelux államok állnak az élen, amelyeket gazdaságilag fejlett (GNI/fő) nagy és kis, valamint közepesen fejlett, de kis országok követnek, míg a sor végén felváltva gazdaságilag fejlett észak-európai, kevésé fejlett balti és elmaradott délkeleti országokat találunk. A vasútsűrűség esetében pedig még inkább jellemző a vegyes ország-rangsor.

Az agrárium hatékonyságát négy mutató is reprezentálja, mint a gabonafélék termésátlaga, egy tehén évi átlagos tejhozama, egy traktorra jutó szántó, valamint egy hektár szántó, kert, gyümölcsös területre jutó műtrágya hatóanyag. Maga a mezőgazdaság egy kiemelt szakpolitikai alany az Európai Unióban már évtizedek óta, és az EU költségvetésének jelenleg is legnagyobb tétele (a vidékfejlesztéssel együtt). Az agráriumra vonatkozó adatok emiatt elég széleskörűek. Az első kettő indikátor továbbra is klasszikusan értelmezhető (ahol a növények esetében azonban célszerű több év átlagát venni, az esetleges termésingadozások miatt), jól tükrözi az ország agráriumának helyzetét. A harmadiknál viszont a trendnek feltehetően meg kell fordulnia, hiszen az európai mezőgazdaság egyik komoly problémája, hogy drágán termel, amely mögött részben a nagyfokú gépesítettség és annak alacsony kihasználtsága áll. A különböző statisztikák mutatják, hogy a

fejlett nyugat-európai országokban is sokfelé nőnek a birtokok átlagméretei, így hatékonyabbá válhat az eszközpark is, ráadásul a keleti országok EU-csatlakozása után ide is komoly agrártámogatások érkeztek, többek közt új gépek vásárlását lehetővé téve, azaz ezen mutató fejlettségi jellege kezd kérdésessé válni európai dimenzióban. A negyedik indikátor (műtrágya) tekintetében is visszajára fordulni látszik a szemlélet: az elmúlt években az ásványi műtrágya felhasználás visszaszorítása a cél, és helyette a szerves trágya és egyéb módszerekkel próbálják javítani a talajokat. Emellett a biogazdálkodás is egyre nagyobb teret nyer. Egy olyan jelzőszámról van szó, ahol a társadalmi értékítélet változik, így ma – európai dimenzióban – inkább tekintjük jobbnak azt az országot, ahol alacsony az ásványi műtrágya-felhasználás.

Ha megnézzük az első kettő indikátor esetében az országok elmúlt évek adatainak rangsorát, megállapíthatjuk, hogy az agrárium fejlettsége összefügg az ország gazdasági fejlettségével (hiszen annak része), konkrétan a gabona termésátlagoknál a fejlettebb nyugati országok állnak elől és az elmaradottabb keletiek hátul, az éghajlati tényezők miatt szintén rossz helyzetű északi országokkal, míg a tejhozamoknál azonban valamivel már vegyesebb és kevésbé éghajlatfüggő a rangsor, mivel a legrosszabb értékűek délkelet-európai fejletlen államok, de előttük már vegyes a kép, míg a rangsor első harmadába néhány kelet-közép-európai ország is felküzdötte magát. Az egy traktorra jutó művelt terület aktuális ország rangsorának adatai az előbbi okfejtést igazolják, mivel nagyon vegyes az országrend, mindössze néhány Kelet-Közép- és Délkelet-Európa ország lóg ki magasabb értékével, amelyeket viszont fejlett országok is követnek, és a sor másik végén pedig Nyugatról és Keletről is találunk országokat (jellemzően alacsony átlagméretű birtokszerkezettel). A műtrágya-felhasználásnál a nitrogén és foszfor szétválasztása révén nézhetjük meg az adatokat, ahol a nyugati országok esetében általában magasabb a nitrogén és foszfor bevitel hektáronként, ám a szerves és ásványi megosztásban tekintetében már vegyesebb a rangsor, főként a nitrogén esetében.

Az ipart mindössze az egy főre jutó acéltermelés képviseli. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a klasszikus ipari korszak egyik szimbóluma ma már nem prezentálja a modern ipart. (Legfeljebb olyan formában, több ipari indikátor között, hogy az egy munkásra jutó acéltermelés, mint technológiai fejlettség – ez például látványosan, több mint háromszorosára nőtt Németországban 30 év alatt). A világ acéltermelésének mintegy 10%-át adja már csak az EU (1990-ben még a negyedét), és mai értékei elég vegyes országrendet adnak ki, mivel az acéltermelés inkább egyfajta gazdasági súlyt és szerkezetet, történeti múltat, egykori helyi nyersanyagokkal, semmint fejlettséget tükröz.

Ide kapcsolódik még az építőipar (részben átvezetve már a társadalmi vagyoni oldalra): ezer főre jutó lakásépítés. Ez nem annyira állapot, mint inkább dinamikát mutató indikátor, és egy nekilendülő, de elmaradottabb országban is lehet magas (hasonlóan az egy főre jutó GNI-növekedéshez, amelyben az elmúlt évtizedekben

az EU-ban a volt szocialista országok mutattak fel magas értékeket), valamint egy gazdasági válság utáni kilábalást is jelezhet. Ezt igazolja az országok sorrendje is az adatok tükrében.

A következő indikátorok már a társadalom vagyoni státuszát, fogyasztási szokásait tükrözik. Az első blokk a különböző tartós fogyasztási cikkek, mint a lakosságszámmra vetített személygépkocsik, televíziók, rádiók és telefonok száma. Az első megmaradt a vagyoni helyzet (gazdag vagy szegény társadalom) indikátoraként, hiszen minden törekvés ellenére nem vagyunk hajlandók lemondani róla, emiatt inkább a technológiai váltás, konkrétan az elektromos autók elterjesztése vált realisabb céllá. Utóbbi aránya jelen helyzetben, magas árak és fokozatos elterjedésük miatt lassan jó indikátorrá válik. A televíziók hasonlóan megmaradtak, csak minőségükben van nagy váltás, és mivel háztartásonként egynél több is jellemzővé válik, így feltételezhetően jó indikátorok. A rádiók viszont gyakorlatilag eltűntek, és hasonlóan „kihálófélben vannak” az egyszerűen csak telefonoknak nevezett vonalas készülékek. A 2000-es években a mobiltelefon, a 2010-esben pedig már az okostelefonok az igazi indikátorok, de ezek olyan gyorsan eljutnak a telítődésig, hogy csak pár évig mutatnak érdemi területi különbséget, és csak addig jó indikátorok. (Bizonyos időközönként cserélni kell a fogyasztási cikkek indikátorait, hiszen befutják egyes termékek azt az életgörbét, hogy bevezetés-növekedés-érettség-hanyatlás.) Ami új elemként és indikátorként robbant be az a számítástechnikai eszközök.⁶ Ilyen mutatók esetében rendszeresen felmerül a minőség kérdése, azaz túl általános kategória például, hogy személygépkocsi, mivel ennek átlagéletkora már pluszinformációt adhat, vagy akár átlagos forgalmi értéke. (A dán statisztikai hivatal autómárkák szerinti bontása területi egységekre ezért is izgalmas adatbázis például.⁷)

Az európai országgrangsor vonalas telefonokra még elérhető (és külön található a mobilokra, illetve a kettő hányadosára), amelyben a nyugati országok vezetnek, de amiatt, mert a keletieknél, amikor már megindulhatott az infrastruktúra fejlesztése, a mobiltelefonok voltak a nyerők, így nem épültek ki sokfelé vonalas hálózatok. A lakosságra vetített mobiltelefonok esetében pedig általában kicsik a különbségek és nagyfokú elterjedtségük miatt nem tükrözik az ország társadalmi-gazdasági fejlettségét.⁸

A másik indikátorcsoport az élelmiszerfogyasztás bontását mutatja: egy lakosra jutó gabonafélék, hús, zöldségek fogyasztása (kg). Itt megint fordulhat a kocka. Világszinten az elfogyasztott élelmiszer mennyisége (kalória) még indikátor, és ezen belül a drágább élelmiszerek fogyasztása is, ugyanakkor a gazdagabb társadalmakban már kezd a mennyiség és minőség kapcsán egyre nagyobb teret nyerni a mérsékelt és egészséges táplálkozás. Emiatt az egy főre jutó kalóriefogyasztás nem igazán jó európai indikátor, valamint, ha csak az előbbi hármat vesszük, akkor a társadalom értékítéletében a zöldség, gyümölcs, vagy a hal fogyasztása az egészséges, nem a gabonafélék és a húsé. Ugyanakkor kontinensünkön az eltérő területi

adottságokból (éghajlat, tengerpart stb.) eredően valahol ez természetes (leginkább a Mediterráneumban), míg máshol nem; utóbbi térségekben propaganda segítheti ezt elő. A fogyasztást persze még módosítja az ár, a jövedelem, az import vagy hazai termék, a minőség stb. Azaz elég összetett a háttere egy ilyen mutatónak, jelenleg nem igazán alkalmas fejlettségi mutatószámnak. Ha megnézzük aktuális európai értékeit, megállapíthatjuk, hogy nem igazán nagyok a különbségek, valamint – tükrözve a leírtakat – az országok rangsora elég vegyes, mind gazdasági fejlettség, mind földrajzi makroregionális pozíciót nézve. Az egészséges életmódnak azonban jó indikátorai (összefüggésbe hozva akár a várható élettartammal) az élelemtípusok fogyasztása közötti különbségek, ezért is bukkanunk rá az Eurostat adatai között olyan indikátorra, hogy a lakosság körében napi rendszerességgel zöldséget, gyümölcsöt fogyasztók aránya. A különbségek itt számottevők, de az országok rangsora itt is elég vegyes, és nem a társadalmi fejlettség (itt egészséges életmód elfogadása) a domináns jegy, hanem csak az egyik a tradíciók, éghajlati adottságok, jövedelemszint stb. között.

A végére maradt egy hasonlóan izgalmas indikátor: egy főre jutó energiafogyasztás. Itt is az mondható el, hogy európai dimenzióban ma már nem biztos, hogy az a fejlett ország, ahol ez magas, hanem kezd megfordulni a helyzet: célkitűzés a minél kisebb energiafogyasztás elérése. Ezt tükrözik az EU2020 energetikai célkitűzései is: 20% megújuló energia felhasználás-növekedés, 20% üvegházhatású gáz kibocsátás-csökkentés, 20% energiafelhasználás csökkentés 2020-ra. A 2010-es évek közepének országos elektromosáram-fogyasztás adatai mindezt részben tükrözik is, mivel a sereghajtók a kontinens kisebb, míg az élmezőnyben inkább a nagyobb jövedelmű országok vannak (illetve olyan országok ahol sok és olcsó áram érhető el), de az átlagérték körül elég különböző jövedelmű európai országokból álló csoport lelhető fel.

Végezetül összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy ha szükségünk van egy újabb ilyen jellegű adatbázisra, akkor az eredeti egy jó kiindulópont, ugyanakkor az adatbázist célszerű átalakítani új indikátorokkal. A legfőbb változás az elmúlt időszakban a társadalom, az egyén, valamint a természeti környezet felértékelődése, és így az emberi egészségre, boldogságra és a környezet, az élővilág védelmére sokkal érzékenyebbé vált az európai társadalom. Egyre több országban meg is tehetik, hogy ezekre figyeljenek, és akár komoly anyagi ráfordítással áldozzanak is érte. Ez viszont több esetben a klasszikus fejlettségi indikátorok átértékelésére, valamint újabb indikátorok beemelésére készíti a kutatókat és a szakpolitikát. Ezen túl fontos változást jelent Európában, hogy közeledett Nyugat és Kelet, egyre több mutató esetében nem lehet olyan egyszerűen letudni, hogy a volt szocialista országok elmaradtak, míg a többi pedig fejlett. Ez összetettebbé és országspecifikusabbá teszi az adatsorok elemzését, ugyanakkor egyes mutatók viszont elvesztik az indikátor jelleget ezáltal.

4. Egy új indikátorkészlet

Elsőként feltehetjük azt az általános kérdést, hogy mi is történt az elmúlt évtizedekben Európában, ami szemléletünket átformálta. Egyrészt csökkent a gazdaság prioritása, mindenhatósága, a gazdasági növekedés már nem a kiemelt, hanem csak az egyik kiemelt cél, és mellette a társadalom és a környezet is hasonló fontosságra tett szert. (Ezt jól tükrözi az EU stratégiáinak változása, például a Lisszaboni, majd a Göteborgi nyilatkozat egymásutánisága.) Ez alapján feltételezhetünk egyfajta egyenlőséget ezen „szektorok” között, azaz három blokkban is kereshetünk indikátorokat.

A következő fontos szempontnak tartjuk, hogy olyan általánosabb, de a fejlettséghez kötődő indikátorokat kell keresni, amelyek esetében a regionális földrajzi sajátosságok nem annyira meghatározók. Ez abból szempontból érdekes, hogy egy földrajzi összehasonlításban pont a földrajzi dimenziót minimalizáljuk ezzel, de olyan módon, hogy bár a kiválasztott mutatók háttérében, különbségeiben ott lehet, általánosan, ám azt próbáljuk elérni, hogy ne legyen ott direktben. (Egy példát hozva: az idegen nyelvet beszélők magas arányát általában a magasabb szintű oktatásnak és tudásnak tekintjük, így egyfajta társadalmi fejlettséget jelző mérőszám is lehet, ugyanakkor több európai országra is jellemző, hogy történelmi múltja miatt egyes népcsoportok [etnikai kisebbségek] a saját és az ország nyelvét is beszélik, így bár az országban számottevő a több nyelvet beszélők aránya, de ez a történelmi múltból és a földrajzi helyzetből származik, nem a képzésből, a társadalom tanulási készségeiből stb., és gyakorta ez nem is jelent nagy lehetőséget, ha a nyelv egy kisebbségi nyelv.)

Fontosnak tartjuk azt is, hogy próbáljuk az általános társadalmi értékítéletet megfogni – ez Európa, pontosabban az Európai Unió esetében a különböző, széleskörű konszenzussal elfogadott alapidokumentumok, célkitűzések révén talán meg is valósítható. Célszerű ezeket átnézni és hasznosítani az indikátorok kiválogatásakor, de fenntartásokkal kezelendők. (Például aktuálisan kiemelt cél a kis- és középvállalatok támogatása az EU-ban, így ezek száma jelzi a társadalmi elvárást és annak való megfelelést, ugyanakkor a világgazdasági szerepkör miatt egy-egy ország transznacionális nagyvállalatainak száma szintén meghatározó. A kettő pedig nem áll ellentmondásban.)

Szempontra még az is, hogy egyes mutatók esetében, kiszűrve egy-egy év ingadozását, célszerű több év átlagát venni (pl. termésátlag, kereskedelmi egyenleg). Ilyen lenne a munkanélküliségi ráta is, de mivel ez a mutató elég ingadozó, ezért célszerűbb – az EU2020 célkitűzés miatt is – a foglalkoztatottsági ráta.

A választandó mutatók állapotmutatók, így egy pár, egymáshoz közeli év adatainak kell lenniük, ugyanakkor az adatbázis két időpontra való összeállításával, a vizsgálat kiterjedhet a változásokra is. Nem tartalmaznak azonban olyan jelzőszámokat, amelyek egy változást tükröznek (pl. környezeti indikátorként jó lenne az erdősültség változásának mértéke, de ettől eltekintünk).

Áttekintve a EUROSTAT és más források (OECD, WB stb.) rendelkezésre álló indikátorait, az alábbi mutatószámokat találtuk alkalmasnak arra, hogy a területi fejlettség európai, XXI. századi dimenzióban értelmezhető voltát tükrözzék, de olyan módon, hogy az egyes országok (EU28) közötti különbségeket feltárják. (Az alap továbbra is marad a terület és a népesség, érzékeltetve a nagyságrendeket.) (1. táblázat)

Ilyen válogatások persze más forrásokból is rendelkezésre állnak, például világszintűek (legismertebb a World Bank – World Development Indicators)⁹, ahol több indikátor azonban európai szinten alig mutat egyenlőtlenséget, míg esetünkben az európai országok összehasonlítása a cél. Vannak európai kollekciók is, amelyek viszont inkább célzottabb, szűkebb, vagy másfajta jelenséget, illetve folyamatot próbálnak mérni indikátoraikkal. Ezek közül kiemelhető, tükrözve a módosuló európai szemléletet, a Eurostat – Sustainable Development Indicators gyűjteménye.¹⁰ Ez azért is fontos, mert a mi válogatásunkban a környezeti szempont megjelenik, de nem domináns, mert annál sokoldalúbb a feltárandó állapot, és ez a másik fontos jegy, az állapot, mivel mi nem folyamatot akarunk elemezteni.

Az indikátorok kiválasztását igazolhatja egyrészt a relatív szórás értékeik, ami megmutatja, hogy van érdemi területi különbség, azaz használhatók különbséget feltáró indikátorként, másrészt megfontolható az is, hogy létezik e egyfajta közepes erősségű összefüggés (korrelációs együtthatóval mérve például), leegyszerűsítve akár csak a kiemelt indikátorral (egy főre jutó GNI/GDP), ami rámutat a közös jegyre (fejlettség ill. elmaradottság), de a sokoldalúbb vizsgálat létjogosultságát is alátámasztja. (Így például bár kecsegtető mutató a várható élettartam, de ennek relatív szórása rendkívül alacsony, illetve hasonló lesz például a helyzet a csatornázottság esetében is.)

Ami a komplex mutatókat illeti, a világ szinten számolt Human Development Index (HDI) és a Happy Planet Index (HPI) felmerülhet, mint elemezhető indikátor. Ugyanakkor egyik sem szükséges ezen készletben. A HDI értékek relatív szórása ugyanis az EU28 esetében nagyon alacsony, nem véletlenül, az indikátor maga a világ szintű egyenlőtlenségek érzékeltetésére jó inkább, és az Európai Unión belül nem jellemzők a nagy eltérések (egyedül a két délkelet-európai EU tagállam nincs benne a legfejlettebb országok kategóriájában). A három tényezőjéből a gazdasági fejlettség mutat csak komolyabb területi különbséget. (Ugyanakkor, de nem véletlenül, szoros korrelációs kapcsolatot mutat a HDI az egy főre jutó GNI-al.) A HPI (amely tényezői a lakosság mindennapi élettel való megelégedettsége, várható élettartam, ökológiai lábnyom) esetében pedig nem igazán a fejlettség méréséről van szó, hanem másról, amit már az is érzékeltet, hogy európai élrangsorra így néz ki: 12. Norvégia, 13. Albánia, 15. Spanyolország, 18. Hollandia, és az utolsó pedig Luxemburg (139.), nagy lábnyoma miatt (2016. év). A korrelációs együttható értéke a gazdasági fejlettség indikátorával pedig 0. (Ugyanakkor a relatív szórás magas értéke, és maga az országok szóródása a listán is azt mutatja, hogy a maga nemében jó indikátor, és Európán belül is érdemi különbségeket ad.)

Ehhez részben kapcsolódik, hogy vannak különböző szervezetek különböző gazdasági szempontú országbesorolásai. Ezek is több tényezőt vesznek figyelembe, és egy komplex tartalmú információval minősítik az országot. Ez gyakorta nem számszerű, de fontos és összevetésre alkalmas. Mi ezeket itt nem használjuk. (Ilyen például az országok hitelminősítése [Moody's, Fitch stb..])

1. táblázat: Egy fejlettségi indikátorgyűjtemény Európa országaira

Table 1.: A Variant of Development Indicators of European Countries

Alapadatok: terület, népesség Általános indikátor: egy főre jutó GNI (vásárlóerő-paritáson)		
Társadalmi indikátorok: - csecsemő halandósági ráta - vándorlási egyenleg lakosságra vetítve - városi népesség aránya - oktatásra költött összeg a GDP arányában - egy tanárra jutó általános iskolai diákok száma - felsőfokú végzettségűek aránya 30-34 évesek körében - egyetemek száma a világ legjobb egyetemei között (pl. QS, THE WUR) lakosságra vetítve - a lakosság saját bevallású egészségi állapota - orvosok száma a lakosságra vetítve - foglalkoztatottsági ráta 20-64 éveskorosztály körében - bruttó medián órabér - egy háztartásra jutó jövedelem - személygépkocsik száma lakosságra vetítve - szegénységben, társadalmi kirekesztettségben élők aránya/társadalmi egyenlőtlenség (GINI index) - internettel rendelkező háztartások aránya - közúti halálozások száma lakosságra vetítve - fogvatartottak száma a lakosságra vetítve - nemek közötti bérkülönbség - korrupcióérzelési index	Gazdasági indikátorok: - gabona termésátlaga - egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági termelés értéke - biogazdálkodás aránya a mezőgazdasági területből - egy ipari foglalkoztatottra jutó ipari termelés értéke - hazai cégek száma a Forbes 2000 listáján lakosságra vetítve - kkv-k száma lakosságra vetítve - EMAS nyilvántartásban szereplő vállalatok száma lakosságra vetítve - szolgáltató szektorban dolgozók aránya/szolgáltató szektor részesedése a GDP-ből - K+F-re költött összeg a GDP arányában - külkereskedelmi mérleg lakosságra vetítve - high-tech export részesedése az exportból - GDP-hez viszonyított bruttó adósságállomány - autópályák sűrűsége - villamosított vasútvonalak aránya - gazdasági fejlettség (GDP/fő) területi egyenlőtlensége (relatív súlyozott szórás)	Környezeti indikátorok: - környezetvédelemre fordított összeg a GDP arányában - egy főre jutó ökológiai lábnyom - megújuló energiaforrásokból előállított elektromosáram aránya/megújuló energia részaránya a bruttó energiafogyasztásból - széndioxid kibocsátás a lakosságra vetítve/üvegházhatású gázok kibocsátása a lakosságra vetítve - lakossági hulladék újrafeldolgozási aránya - ökotípusok száma lakosságra vetítve

Forrás: saját szerkesztés

Zárásként a konkrét gyakorlatról még pár mondat. A 2016 őszén lezajlott, a bevezetőben említett szeminárium esetében a hallgatók – előzetes megbeszélések után – maguk válogattak mutatókat, és hasonlítottak össze kiadott országpárokat

(olyanokat, amelyek esetében az egy főre jutó GNI-ban nem volt nagy eltérés). A sokrétű eredmények közül az alábbiakat érdemes kiemelni. Egyrészt voltak országpárok, ahol egyik dimenzióban az egyik, a másik dimenzióban a másik ország volt jobb, és volt, ahol minden dimenzióban (társadalom, gazdaság, környezet) az egyik ország volt a jobb. Másrészt voltak sztereotípiák, amelyek a legújabb adatok és az idősoros elemzésnél megdőlték annál, miszerint melyik ország a fejlettebb. Harmadrészt nagyon fontos kiemelni, hogy az adatok puszta összevetése (kisebb, nagyobb) nem volt elegendő az elemzéseknél, hiszen a legtöbb esetben szépen feltárható volt, kapcsolódó szakirodalmak révén, a mögöttes okok, magyarázó tényezők. Negyedrészt komoly vitákat generált az, hogy mely dimenziók és mely tényezőket sorolhatók ide (egyik kritikus dimenzió a turizmus, egyik kritikus tényező a kórházi ágygal való ellátottság volt például), és az egyéni válogatások néha tükrözték egyes hallgatók nagyobb érzékenységet a környezeti (élővilág védelme stb.) vagy szociális (nemek, mozgáskorlátozottság stb.) szféra iránt.

Végezetül arra térhetünk ki, hogy milyen kifutása lehet az ilyen vizsgálatoknak. Az Európai Unióban jelenleg az egy főre jutó GNI alapján ítélik meg, hogy mely tagállamok ún. kohéziós országok (ahol az érték az Európai Unió átlagának 90%-a alatt volt a ciklus kezdetén) és jogosultak ezáltal a kohéziós alapra (2013-2020-as ciklusban 15 ilyen ország van, a 12 újonnan csatlakozott és Portugália, valamint Görögország). A mutató felváltása egy komplex fejlettségi mutatóra fel-felmerül, így szükségesek az ilyen jellegű vizsgálatok. Másrészt, ahogy a bevezetőben kifejtésre került, oktatási célú adattárat elemeztünk, és újjátottunk meg, amely funkciója, hogy a területi kutatások iránt érdeklődő egyetemi hallgatóknak rendelkezésre álljon egy olyan adatbázis, amelyen keresztül egyrészt regionális elemzési módszertani ismereteiket gyakorolhatják, másrészt a magyarázatok kutatása során megismerhetik Európa országainak egyes főbb társadalmi, gazdasági jellemzőit.

5. Összegzés

Tanulmányunkban áttekintettünk egy régi, egyetemi oktatásban használt, európai országok fejlettségi összehasonlítását szolgáló adatbázist, olyan céllal, hogy érzékeltesük, mely fejlettségi dimenziókban történt jelentősebb változás az elmúlt évtizedekben, köztük akár teljes fordulat. Ezután egyfajta javaslatot adtunk egy új adatbázisra.

Zárásként azt emelnénk ki, hogy a fejlettség értelmezése és mérése nem egyszerű dolog, ugyanakkor továbbra is kiemelt fontosságú. Ha Európát nézzük, ismert, hogy az Európai Unióban a kohéziós politika keretében az elmaradott országokat és régiókat anyagi támogatásban részesítik. Elgondolkodtató, hogy ez a mérés az országok szintjén az egy főre jutó GNI-t, míg regionális szinten az egy főre jutó GDP-t jelenti, annak ellenére, hogy komoly nyomás van abba az irányba, hogy többféle indikátort, ill. akár komplex mérőszámokat használjanak. Történnék is

ilyen számítási kísérletek, ugyanakkor egyelőre nincs konszenzus ezen a téren, a számos tagállam között mindig akadnak olyanok, amelyeknek a kiválasztott mutatószám, vagy a módszertan nem felel meg. A gazdasági értéktermelés mutatója – amelynek mérési módszertana egyre kifinomultabb – így egyelőre továbbra is vezérmutató a szakpolitikában.

Másrészről látni kell, hogy a szélesebb körű indikátorkészletek is fontosak, és nem csak az ágazati elemzések, hanem a fejlettség összetettebb értékelése szempontjából is. Ezeknél viszont érdemes figyelni egyrészt a mutatók „fordulására”, a társadalom módosuló értékítéleteinek hatására, másrészt a mutatók avulására. Ezen túl pedig, ha a társadalmi, gazdasági, környezeti fejlettség területi általános összehasonlítására törekszünk, akkor célszerű olyan indikátorokat választani, amelyeknél a regionális földrajzi egyediségek kevésbé dominálnak. Ha viszont célunk pont, hogy ezekre való figyelemfelhívás, akkor a mutatókészletet lehet elég vegyesen is összeválogatni. Mindezek elemzése révén pedig feltárulnak az európai országok hasonlóságai és különbségei, egyszerűbb és összetettebb fejlettségi különbségeik.

JEGYZETEK

1. Szegedi Nándor (1996): A gazdasági fejlettség összehasonlítása naturális mutatók alapján. Regionális Tudományi Tanulmányok 3. Európa: országok, régiók. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Budapest. 5-9. old.
2. Szabó Pál, Farkas Máté (2012): A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon. Közép-Európai-Közlemények. 2012/1. 86-101. old.
3. Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók. Akadémiai Kiadó. Budapest. 356 old.
4. Szabó Pál (2015): Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 275 old.
5. Szabó Pál (2015): Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 275 old.
6. Jakobi Ákos (2007): Az információs társadalom térbelisége. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 165 old.
7. Kenesei Balázs (2008): Dánia térszerkezetének és regionális egyenlőtlenségeinek a vizsgálata. Diplomamunka. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 125 old.
8. Jakobi Ákos (2007): Az információs társadalom térbelisége. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 165 old.
9. <http://wdi.worldbank.org/tables> (letöltés: 2017.01.08)
10. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/indicators>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Farkas Máté (2012): A Human Development Index számítási módszertana és kritikái. Regionális Tudományi Tanulmányok 16. Tér folyamatok, térkategóriák, térelemzés. ELTE Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 113-138. old.
- Jakobi Ákos (2007): Az információs társadalom térbelisége. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 165 old.
- Kenesei Balázs (2008): Dánia térszerkezetének és regionális egyenlőtlenségeinek a vizsgálata. Diplomamunka. ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék. Budapest. 125. old.
- Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók. Akadémiai Kiadó. Budapest. 356 old.
- Szabó Pál (2015): Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 275 old.
- Szabó Pál, Farkas Máté (2012): A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon. Közép-Európai-Közlemények. 2012/1. 86-101. old.
- Szegedi Nándor (1996): A gazdasági fejlettség összehasonlítása természetes mutatók alapján. Regionális Tudományi Tanulmányok 3. Európa: országok, régiók. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Budapest. 5-9. old.
- <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/indicators>

Szilágyi Győző Attila*

A KÜLÖNBÖZŐ LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓ TÍPUSOK KIALAKULÁSÁNAK HÁLÓZATI MODELLEZÉSE

NETWORK MODELLING OF THE FORMATION OF THE DIFFERENT RESIDENTAL SEGREGATION TYPES

ABSTRACT

The residential segregation is a common occurrence in the big cities. Although the reasons of the segregation evolvement could be different, the patterns of the spatial separation are similar. The characteristics of spatial segregation structure are greatly affected by the comfort feeling of people living in the area, which is associated with the behaviour of people living in the immediate surroundings. In the case if somebody's comfort feeling sank under a critical level because of the neighbours' behaviours he moves from the area if he can do it. But the possibility of moving is also influenced by the volume and locality of the free residences. Taken into consideration these options it was examined in a cellular automate model during the research that besides different initial and behaviour parameters what kind of reactions are given by the populations, what kind of spatial segregation patterns could be formed in the model and what kind of dynamic characteristics the pattern formations have. The resulting segregation patterns show a big similarity to the known forms of the urban segregation. Based on the results of the model it could be specified what kind of initial, population and behaviour parameters can be associated to the real segregation occurrences.

1. Bevezetés

A világ szinte minden nagyvárosában találhatók olyan városrészek, ahol az emberek etnikai és/vagy szociális alapokon elkülönült negyedekben élnek. Az ilyen negyedek a társadalom etno-szociális rétegződésének következtében jönnek létre, és a társadalmi egyenlőtlenségek sajátos térbeli megjelenéseként is értelmezhetők.¹ Ezek a térben elkülönült területek gyakran nem csak a nagyvárosok peremkerületeiben alakulnak ki, hanem a belső városrészekkel határos területeken is létrejöhetnek, és stabilan meg is maradnak. Gondoljunk például Rio de Janeiro nyomornegyedeire a favelákra,² vagy New York város Harlem városrészére. Ezek a területek közvetlenül határosak a belvárossal.

A lakóhelyi szegregáció kialakulásának több formája is lehet, etnikai, vallási és jövedelmi helyzeten alapuló szegregáció is létrejöhet a településeken. Szocioló-

* Szilágyi Győző Attila, PhD hallgató, Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola.

giai értelmezésben a lakóhelyi szegregáció az a jelenség, amikor egy településen a különböző társadalmi rétegek vagy etnikai csoportok lakóhelye nagymértékben elkülönül egymástól. A szegregáció többnyire együtt jár a jövedelmi viszonyok lényeges egyenlőtlenségeivel is.³ A jövedelmi egyenlőtlenségek hatása a lakóhelyi szegregációra olyan jelentős, hogy még a szegregált területen belül is kialakulhat egy második szintű elkülönülés. Ennek példája Rióban is megtalálható, ahol két favela létezik. Egy pacifikált és egy nem pacifikált terület. A pacifikált favela területén elszegényedett, de nem feltétlenül bűnöző életmódot folytató emberek élnek, és a rendőrség képes fenntartani a közrendet, míg a nem pacifikált területeket a bűnözői csoportok uralják teljes egészében.

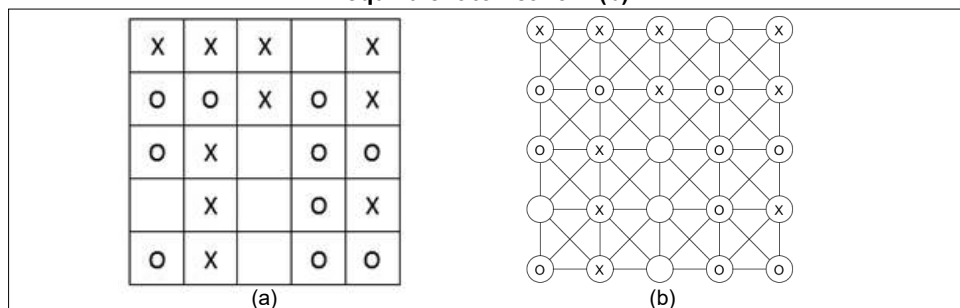
Jelen tanulmányban nem a szegregációt kiváltó szociológiai vagy gazdasági okokat és azok összefüggését akartuk feltárni, ennek megfelelően nem az etnikai, vallási, jövedelem alapú vagy egyéb szegregáció típusok közötti különbségeket vizsgáltuk. A kutatás fókuszában a szegregáció térbeli mintázatainak matematikai modellezése állt, ezért a szegregációt kiváltó különböző okokat egyetlen paraméterként vettük figyelembe a modellben.

2. Az alkalmazott szegregációs modell

A kutatásban Thomas C. Schelling szegregációs modelljét alkalmaztuk.⁴ Schelling modellje olyan hálózati struktúrát képez le, amiben a hálózat szomszédos elemei kölcsönhatásban állhatnak egymással, és a kölcsönhatások függvényében változik, hogy a hálózaton belül, egy adott időpontban hol helyezkednek el az egyes egyedek. Schelling szegregációs modellje a hálózati modellt egy játékelméleti sejtautomata modellre (CA) képezi le. (1. ábra) A CA modellek esetében az alábbi alapelemeket szükséges definiálni: a sejteret, a sejteket, a sejtek lehetséges állapotait, valamint az átmeneti függvényeket, amik meghatározzák a CA modell működési szabályait.

1. ábra: A Schelling-féle sejtautomata modell sejterete (a) és annak hálózati megfelelője (b)

Figure 1.: The cellular space of Schelling's cellular automate model (a) and it's equivalent to network (b)

Forrás: saját szerkesztés

Ebben a CA modellben egy kétdimenziós, zárt, véges, négyzetes sejtteret definiálunk, két különböző populációval. A sejtter szimbolizálja a várost, az egyes cellák a benne lévő lehetséges lakóhelyeket, a két populáció - X-ek és O-k - pedig két, valamely releváns szempontból, például etnikai, vallási, vagy jövedelmi szempontból különböző embercsoportot. Egy konkrét időpillanatban a sejtter egy cellájának állapota annak megfelelően X vagy O, hogy az adott cellában melyik populációhoz tartozó elem tartózkodik, illetve üres, ha egyetlen populáció sem foglalja el.

A modellben négy paramétert lehet változtatni a játék kiindulási értékeiként. Ezek a paraméterek: a sejtter nagysága, a különböző populáció tagjainak elemszáma, a sejtter üres celláinak száma, valamint egy hasonlósági index. A hasonlósági index azt mutatja meg, hogy bármely populáció egy egyede hány saját populációjához tartozó szomszédos cella esetén elégedett a pillanatnyi helyével. A modellben definiálni kell egy átmeneti függvényt, ami a cellák állapotának változását határozza meg. A CA modellek általános, mindkét populációra vonatkozó átmeneti függvénye az alábbiak szerint írható fel:

$$S_p^{t+1} = f(S_p^t, N_p^t, T^t, P)$$

ahol S_p^t egy adott cella állapota t időpillanatban, N_p^t az adott cella szomszédjainak állapota t időpillanatban, T^t az átmeneti függvény, t időpillanathoz és az adott cellához tartozó értéke, P a cellák lehetséges állapota. A CA modellek két alapvető típusa létezik, a „forward CA modellek”, amikben az átmeneti függvény adott, és a cél az, hogy a mintázat fejlődését modellezzük, valamint a „backward CA modellek”, amikkel egy adott mintázatból szeretnénk visszafejteni a rendszer átmeneti függvényét⁵. A kutatásban forward CA modellt alkalmaztunk, melyben az átmeneti függvény a következő:

1. amennyiben egy egyed hasonló szomszédjainak száma a hasonlósági indexnél nagyobb vagy egyenlő (az egyed elégedett), az adott egyed a helyén marad,
2. amennyiben egy egyed hasonló szomszédjainak száma a hasonlósági indexnél kisebb (az egyed elégedetlen), az adott egyed a sejtter egy véletlenszerűen kiválasztott üres cellájába lesz áthelyezve,
3. az átmenetek diszkrét időpontokban, a sejtterben egyszerre valósulnak meg,
4. az átmeneti függvényt addig iteráljuk, amíg a sejtter összevont elégedettségi indexe eléri a maximumát.

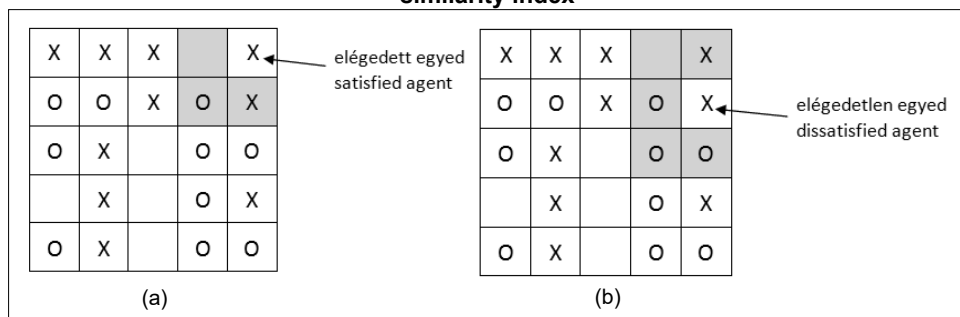
A fenti átmeneti függvényhez definiálni kell a szomszedság fogalmát a sejtterben. Mivel egy kétdimenziós, zárt, véges felületű, négyzetes sejtteret alkalmazunk, nem minden cellának vannak azonos számú szomszédjai. A modellben szomszédosnak tekintünk két cellát, amennyiben legalább egy ponton érintkeznek

egymással. Ennek megfelelően, egy a sejtter belsejében elhelyezkedő átlagos cellának 8, a sejtter határfelületén lévő celláknak 5, míg a sejtter sarkaiban található celláknak csak 3 szomszédja van. A sejtter és abban a szomszédosság ilyen jellegű meghatározása - bár pusztán elméleti megközelítés eredménye - mégis viszonylag közel áll a lakóhelyekre jellemző szomszédossági értékekhez. Egy több emeletes városi bérházban lévő lakásnak, vagy egy kertes háznak is körülbelül hasonló számú közvetlen szomszédja van.

A modell működése a következő: kiinduláskor meghatározzuk a sejtter méretét, a két populáció számbeli arányát, az egyedekhez tartozó hasonlósági indexet (ebben a modellben minden egyedre azonos), az üres cellák arányát, majd a sejtterben véletlenszerűen kerülnek elosztásra a két populáció valamennyi egyede és az üres cellák. Ezek után minden egyes egyedre kiszámoljuk, hogy a szomszédjai száma hogyan viszonyul a hasonlósági indexhez, azaz hogy elégedett vagy elégedetlen a helyzetével. A 2. ábrán egy-egy példa látható elégedett és elégedetlen egyedekre, 50%-os hasonlósági index mellett.

2. ábra: Példa egy elégedett (a) és egy elégedetlen (b) egyedre, 50%-os hasonlósági index esetén

Figure 2.: An example for a satisfied (a) and a dissatisfied (b) agent in case of 50% similarity index

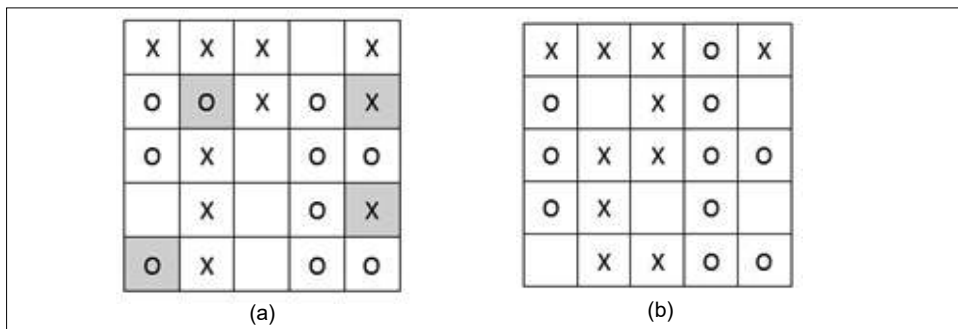

Forrás: saját szerkesztés

Az (a) ábrán a jelölt X egyed elégedett, mert egy X és egy O szomszédja van, tehát teljesül az 50%-os hasonlósági kritérium, viszont a (b) ábrán jelölt X egyed elégedetlen, mert három O szomszédja és csak egy X szomszédja.

Miután minden egyedre ismert az elégedettség szintje, egyszerűen alkalmazzuk az átmeneti függvényt, és az elégedetlen egyedeket véletlenszerűen egy üres cellába kerülnek áthelyezésre. (3. ábra) Az átmeneti függvény valójában azt szimulálja, amikor valaki úgy dönt, hogy a szomszédjainak az övétől markánsan eltérő viselkedési formái miatt elköltözik az adott lakóhelyről.

3. ábra: Az összes elégedetlen egyed az áthelyezés előtt (a) és az áthelyezés után (b)
Figure 3.: All dissatisfied agents before moving (a) and after the moving (b)

Forrás: saját szerkesztés

Az átmeneti függvény iteráljuk, azaz alkalmazását addig folytatjuk, amíg a sejt-térben az egyedek átlagos elégedettségi szintje el nem éri maximumát. Ez vagy úgy jelenik meg, hogy az átmeneti függvény alkalmazása már nem eredményez újabb áthelyezéseket a sejt-térben, vagy egy ciklikusan ismétlődő áthelyezési sorozat jelenik meg.

3. A különböző lakóhelyi szegregációs mintázatok modellezése

A szimulációt egy 50x50-es zárt sejt-térben, két populációval (piros és kék) végeztük. A zárt sejt-tér azt jelenti, hogy a szimuláció során a populációk aránya változatlan marad, tehát a sejt-térből nem tűnnek el már meglévő egyedek és nem is születnek új egyedek. Ebben különbözik a Conway-féle Élet-játék⁶ modelltől, aminek alapja szintén az egyedek szomszédjainak pillanatnyi állapota, de a Schelling-féle szegregációs CA modell átmeneti függvénye a sejt-térben lévő populációk egyedszámát állandó értéken tartja. A valósághoz képest ez egy erősen egyszerűsített modellezés, hiszen emberek születnek és halnak meg, továbbá azt sem veszi figyelembe, hogy egy adott lakóterületen - legyen az egy városrész, vagy egy teljes város - létezik ki- és beáramlás. Mindezek mellett egy normál mértékű születési és halálozási ráta, valamint átlagos migrációs mutatók mellett ez az egyszerűsítés alkalmazható, mert a modell a valósághoz hasonlóan viselkedik.⁷

A modellben alkalmazott átmeneti függvény is nagymértékű egyszerűsítése a költözéssel kapcsolatos emberi döntéseknek. A költözéssel kapcsolatos emberi döntések nem a reflex típusú döntések közé tartoznak, hanem jellemzően a rutin típusú döntések közé.⁸ A modell a lakóhelyi környezetek egyedi geográfiai, geometriai, és infrastrukturális tulajdonságait sem. Ezek szintén befolyásolják a térbeli szegregáció kialakulását és megjelenési formáját.⁹ Mivel azonban bármely modell csak a valóságnak valamely szempont vagy szempontok szerinti, egyszerűsített le-

képezése lehet, a fenti egyszerűsítések ismerete mellett felhasználható a kutatásban az alkalmazott CA modellezés.

Induláskor a két populáció - piros és kék - egyedeit és az üres cellákat véletlenszerűen helyeztük el a sejtterben. Három kiindulási paramétert változtattunk: a hasonlósági indexet, a két populáció arányát és a sejtterben lévő szabad cellák számát. A hasonlósági feltétel a modellben azonos azzal, hogy milyen színű az adott egyed. Azt tapasztaltuk, hogy e három paraméter értékének függvényében, a komplexitás miatt, nagymértékben különböző struktúrájú térbeli mintázatok fejlődnek ki a modellben.¹⁰ Az átmeneti függvény futtatása után vizsgáltuk, hogy hány iterációs lépés után stabilizálódott a mintázat, és hogy a kialakult mintázathoz milyen átlagos elégedettségi szint tartozik.

3.1 Amikor nem alakul ki szegregációs mintázat

A szegregációs mintázatok modellezéséhez első esetben alacsony hasonlósági indexet és azonos populációs arányt állítottunk be.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 10%

Piros/kék populáció aránya: 50/50%

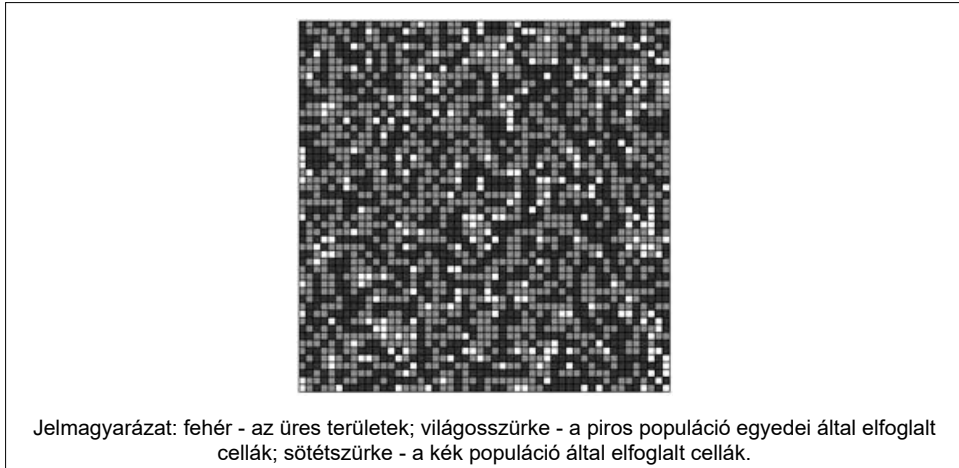
Üres területek aránya: 10%

Iterációk száma: 1-2

Átlagos elégedettségi szint: 100%

A fenti kiindulási paraméterek mellett nem jelenik meg szegregációs mintázat a modellben, a mintázathoz tartozó iterációk száma extrém alacsony, és az átlagos elégedettségi szint minden esetben 100%-os szintet ér el. (4. ábra) Ennek oka, hogy a hasonlósági index nagyon alacsony, így egy egyed már akkor sem kerül áthelyezésre, ha nyolc szomszédjából csak egyetlen egy olyan van, ami a saját populációjához tartozik. A paraméterezés egy olyan közösséget modellez, amiben az emberek nagyon toleránsak egymással szemben, vagy a különböző populációk viselkedésformái és értékrendje nagyon hasonló egymáshoz.

4. ábra: A véletleneloszláshoz hasonló mintázat alacsony hasonlósági index mellett
Figure 4.: Similar pattern to random distribution by low similarity index

Forrás: saját szerkesztés

A következő lépésben jelentősen aszimmetrikusra állítottuk be a populációk arányát, miközben a hasonlósági indexet és az üres területek arányát változatlanul hagytuk.

Kiinduló paraméterek:

Hasonlósági index: 10%

Piros/kék populáció aránya: 80/20%

Üres területek aránya: 10%

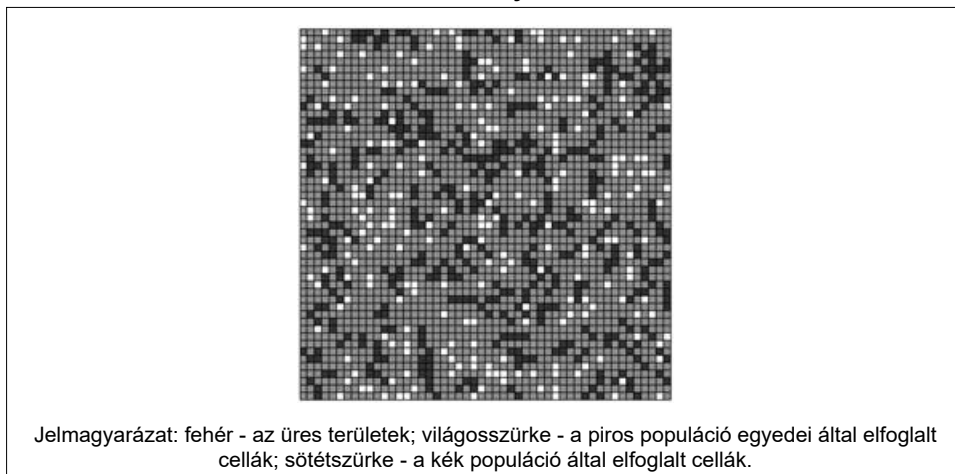
Iterációk száma: 8-15

Átlagos elégedettségi szint: 100%

A megváltoztatott kiindulási paraméterek mellett sem jelent meg szegregációs mintázat a modellben. Bár az iterációk száma kis mértékben emelkedett, továbbra is kevés számú iteráció után stabilizálódott a mintázat, és az átlagos elégedettségi szint is minden esetben 100%-os értéken szaturált. (5. ábra) Látható, hogy a hasonlósági index alacsony értéke mellett, még a populációs jelentős mennyiségi különbsége sem eredményezett szaturációs mintázatot.

5. ábra: Még aszimmetrikus populációs arány és alacsony hasonlósági index mellett sem alakul ki szegregációs minta

Figure 5.: No segregation pattern forms either by asymmetric population rate or by low similarity index

Forrás: saját szerkesztés

3.2 Gyenge mintázatok kialakulása

A kutatás következő szakaszában a hasonlósági indexet növeltük, a populációk arányának és az üres területeknek a változatlanul hagyása mellett.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 30%

Piros/kék populáció aránya: 50/50%

Üres területek aránya: 10%

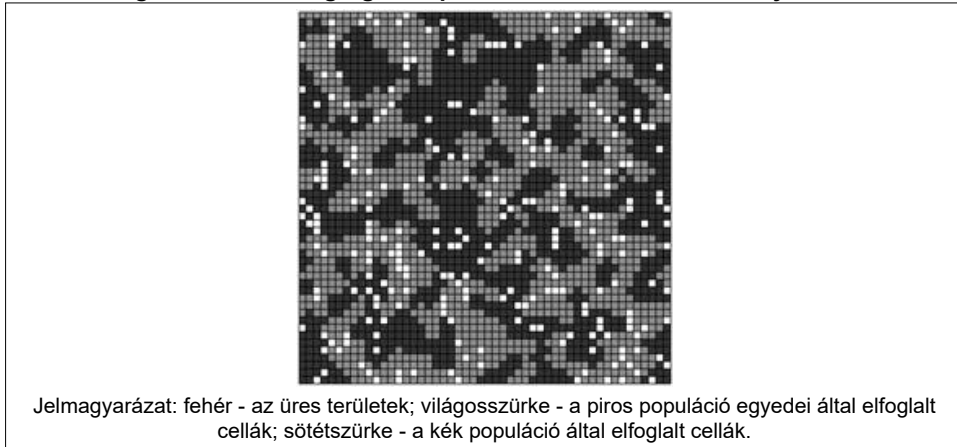
Iterációk száma: 10-20

Átlagos elégedettségi szint: 100%

Az elégedettségi indexet 30%-ra emeltük, ami azt jelenti, hogy egy egyed szomszédjainak legalább 30%-a saját populációból származó egyed kell legyen, különben az adott egyed áthelyezésre kerül erről a helyről. A modellezés során kis mértékben emelkedett az iterációk száma, és a mintázat stabilizálódásához ez esetben is mindig 100%-os átlagos elégedettségi szint társult. A hasonlósági index növekedésével azonban megjelentek a modellben gyenge szegregációs mintázatok. (6. ábra) Látható, hogy mindkét populációban megjelentek kisebb és nagyobb területű, azonos egyedet tartalmazó, gyengén összefüggő alakzatok. A mintázat gyorsan stabilizálódik, maximális átlagos elégedettségi szint ellett.

6. ábra: Gyenge szegregációs mintázat, közepes hasonlósági index mellett

Figure 6.: Weak segregation pattern with medium similarity index

Forrás: saját szerkesztés

3.3 Elhagyott területek

A hasonlósági index emelésének hatására megjelenő szegregációs mintázatokból esetleg arra gondolhatnánk, hogy a hasonlósági index további növelése erős szegregációs mintázatokat eredményez, de a modell megmutatta, hogy a mintázatfejlődés nem ezt az irányt követi.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 80%

Piros/kék populáció aránya: 50/50%

Üres területek aránya: 10%

Iterációk száma: 3-4

Átlagos elégedettségi szint: 8-12%

A véletlen eloszlásból, mindössze néhány iterációs lépést követően, az üres cellák a sejtter egyik oldalára tömörülnek, miközben a másik térrészben nem jelenik meg szegregációs mintázat. (7. ábra) Látható, hogy egyedül a hasonlósági index nagymértékű megnövelése még nem eredményezett szegregációs mintázatot a modellben, viszont jelentősen alacsony lett az átlagos elégedettségi szint. Ennek következménye, hogy a mintázat rövid időn belül kialakul, de nem stabilizálódik. A modellben állandósul a cellák átrendeződése minden egyes iterációs lépésben, valamint az áthelyezendő egyedek száma is magas marad, mivel nem alakul ki szegregációs mintázat a pirosak és a kék között.

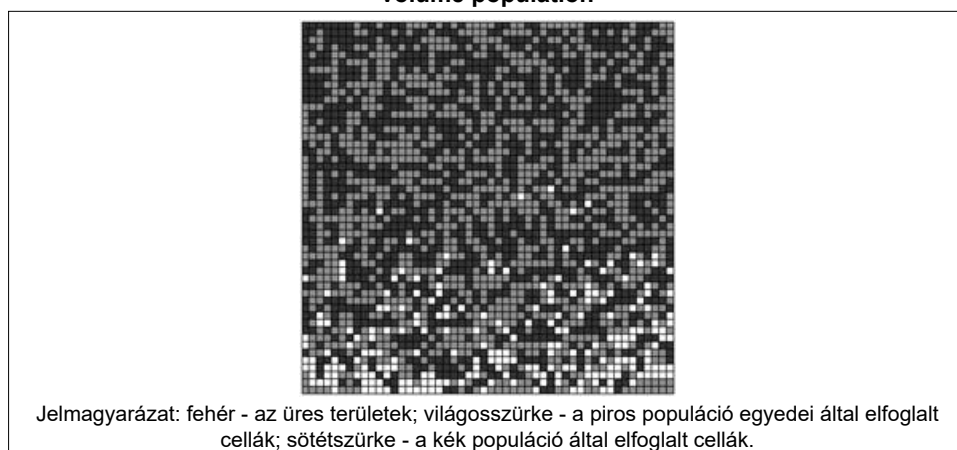
Az a jelenség azonosítható, ami a nagyvárosokban is gyakran előfordul, hogy bizonyos területeken jelentősen - szinte nullára - csökken a lakók száma, és akár

összefüggő elhagyott lakónegyedek is létrejönnek, ahova senki sem akar költözni. A nagyvárosok peremkerületeiben elhagyottan álló lakótelepek kialakulásához hasonló jelenséget hozott létre a modell.

Az, hogy a gyenge mintázatokhoz tartozó hasonlósági index növelése nem erős mintázatokat eredményez, hanem egy teljesen más típusú, szegregálatlan minta alakul ki, arra utal, hogy nemlineáris egyenletekkel leírható rendszerrel van dolgunk a szegregációs modellben.

7. ábra: Elhagyott területek szegregáció nélkül, magas hasonlósági index és azonos méretű populáció mellett

Figure 7.: Leaved places without segregation, with high similarity index and same volume population

Forrás: saját szerkesztés

3.4 Aszimmetrikus szegregáció

A magas hasonlósági index megtartása mellett, a következő beállításban a populációk arányát változtattuk meg oly módon, hogy az egyik populáció elemszámát a négyszeresére növeltük a másik populáció rovására.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 80%

Piros/kék populáció aránya: 80/20%

Üres területek aránya: 10%

Iterációk száma: 50 felett

Átlagos elégedettségi szint: 57-60%

A sejtterben körülbelül 50 iteráció felett már egyértelműen megjelenik egy aszimmetrikus szegregációs mintázat. Ez a mintázat úgy épül fel, hogy a nagyobb elemszá-

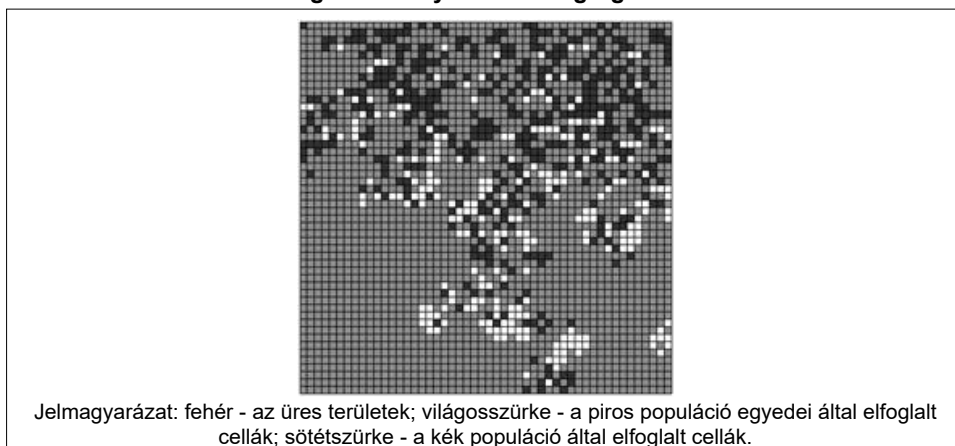
mű populáció saját, összefüggő szegregált területet hoz létre, és a kisebb populáció folyamatosan kiszorul ebből a térrészből. Az aszimmetrikus mintázat mellett létrejön egy másik térrész is, ahol azonban a két populáció egyedei nem alakítanak ki szegregált területeket. Jellemző erre a mintázatra az is, hogy az üres területek inkább a nagyobb populáció által birtokolt, szegregált területek határán jönnek létre. (8. ábra)

Ha az iterációs lépéseket tovább folytatjuk, akkor nagyszámú lépést követően ugyan (250-300 iterációs lépés), de a nagyobb populáció teljesen kiszorítja a kisebbet, és teljesen egybefüggő szegregált területet hoz létre a sejtterben, ahol nincsenek üres területek sem. A kialakult mintázat ismét megerősíti, hogy nemlineáris rendszerrel van dolgunk.

A modell ez esetben az elit kerületek kialakulásához nagyon hasonló mintázatfejlődést modellezett. Minden nagyvárosban található olyan kerület, ahol valamilyen hasonlósági szempont alapján teljesen homogén terület alakult ki. Ezeken a területeken a lakók számára pont az ott lakókkal történő hasonlóság illetve a hasonlóvá válás lehetősége az ideköltözést motiváló erő.

8. ábra: Aszimmetrikus szegregáció

Figure 8.: Asymmetric segregation

Forrás: saját szerkesztés

3.5 Nem összefüggő szegregált területek kialakulása

A következő paraméterezésekor megtartottuk a két populáció egyedszámának jelentős különbségét, de lecsökkentettük a hasonlósági indexet 50%-ra.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 50%

Piros/kék populáció aránya: 80/20%

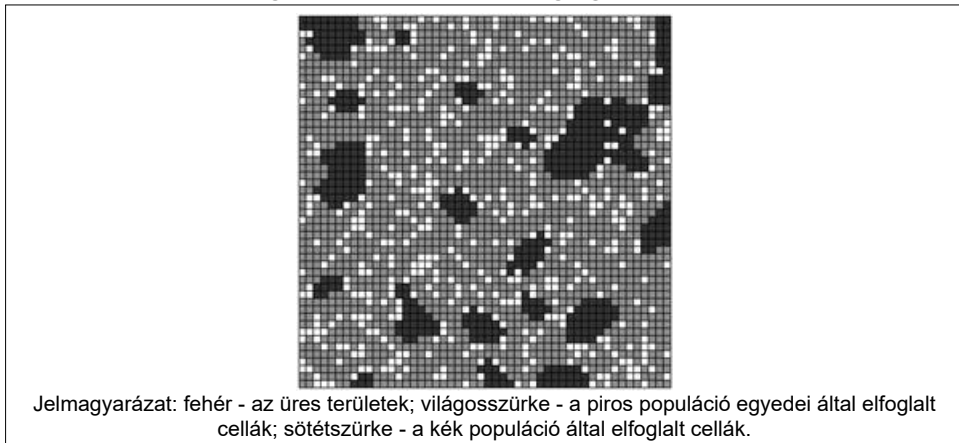
Üres területek aránya: 10%
 Iterációk száma: 20 felett
 Átlagos elégedettségi szint: ~ 95%

Míg az előző esetben a nagyobb egyedszámú piros populáció vonatkozásában jelent meg a szegregációs mintázat, a jelenlegi beállításnál a kisebb egyedszámú kék populáció oldalán alakultak ki szegregált területeket. Ezek a szegregált területek azonban nem alkotnak egyetlen összefüggő területet a sejtterben, mint az aszimmetrikus szegregáció esetén. Az üres területek jellemzően a nem szegregált területek határán jelennek meg nagyobb számban. (9. ábra) Ez azt eredményezi, hogy a szegregálódott területeken relatíve nagyobb népsűrűség alakul ki, mint a nem szegregált területeken. A mintázat hasonló a nagyvárosokban jövedelmi vagy etnikai alapon szegregálódó kerületek kialakulásának jelenségéhez.

Ilyen mintázatokat azonosított Hatna és Benenson,¹¹ az Izraeli Yaffó és Ramale városokban végzett kutatásaik alkalmával. Eredményeik során ilyen jellegű mintázatokat azonosítottak a valóságban is. Kutatásuk megerősítette, hogy az általuk is használt - bár nagymértékben továbbfejlesztett - Schelling modellt, megfelelő paraméterezés esetén képes a valósághoz hasonló térbeli szegregációs mintázatok modellezésére.

9. ábra: Nem összefüggő szegregációs területek

Figure 9.: Non-coherent segregated areas

Forrás: saját szerkesztés

A modellben ezek után a hasonlósági indexet és a populációk arányát is extrém értékekre állítottuk, megtartva az üres területek eddig is alkalmazott 10%-os arányát.

Kiindulási paraméterek:
 Hasonlósági index: 70%
 Piros/kék populáció aránya: 90/10%

Üres területek aránya: 10%

Iterációk száma: 50-60

Átlagos elégedettségi szint: 100%

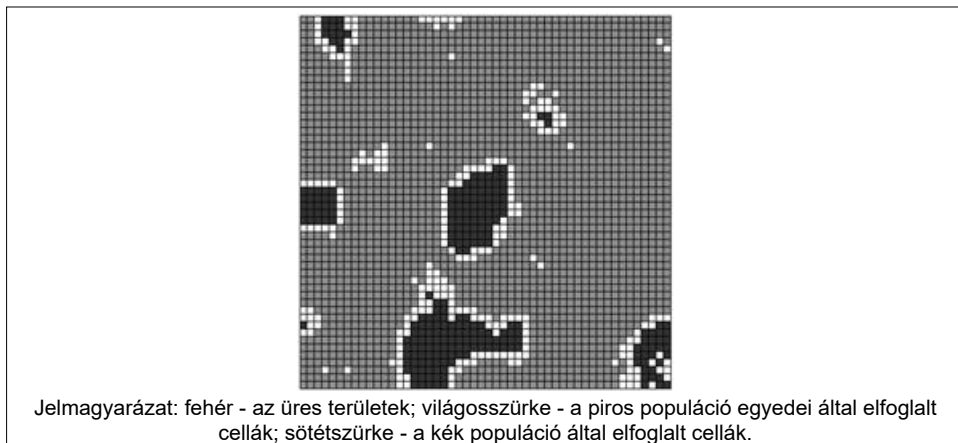
Ilyen paraméterek mellett a sejtterben markánsan elkülönülő, üres területekkel határolt, kék szegregált területek jöttek létre. A mintázatban a jelentősen nagyobb elemszámú piros populáció területein nem maradtak vegyes populációs területek, a két populáció szegregált területeit minden esetben üres területek választották el egymástól. (10. ábra) Ez a mintázat viszonylag gyorsan kifejlődik, már 20-30 iteráció után egyértelműek a szegregált területek, és 50-60 lépés után a sejtterben stabilizálódik a mintázat, 100%-os átlagos elégedettségi szint mellett. Minden egyed olyan területen helyezkedik el, ahol a hasonlósági index - mint elvárás - maximális elégedettségi szinten teljesül.

A mintázat jól leképezi a nagyvárosokban kialakuló szociálisan szegregált területeket. A város területén - nem feltétlenül a peremkerületekben, hanem akár az elit negyedek szomszédságában is - szociális alapon szegregálódott, kisebb szigetek alakulnak ki, amiknek határán sok üres lakás található. Ezek azok a lakások bérelhetők vagy megvásárolhatók ugyan, de az újonnan ideköltözők rövid időn belül ismét elköltöznek, mert jövedelmi szempontból akár erősödnek, akár gyengülnek, mindkét esetben a saját populációjuk által birtokolt területekre költöznek tovább.

Ebben a mintázatban a lényeges elem a szegregált területeket körülvevő üres területek. Ezeknek az üres területeknek a fontossága abban áll, hogy a különböző viselkedésű populációk között egy átmeneti, semleges réteget képez, ami jelentősen lecsökkenti a két populáció közvetlen érintkezését, és ez által a lehetséges konfliktusok számát is.

10. ábra: Üres területekkel határolt, erősen szegregált területek

Figure 10.: Strongly segregated areas are bordered by empty areas

Forrás: saját szerkesztés

3.5 Totális szegregáció

Az erős szegregációs mintázatok kialakulását abból a szempontból is megvizsgáltuk, hogy mit eredményez, ha az eddig minden esetben 10%-os üres területek arányát lecsökkentjük. Ennek megfelelően a korábbi 10%-ról 1%-ra csökkentettük az extrém magas hasonlósági indexszel és jelentősen eltérő populációs egyedszámmal paraméterezett modellt.

Kiindulási paraméterek:

Hasonlósági index: 70%

Piros/kék populáció aránya: 90/10%

Üres területek aránya: 1%

Iterációk száma: ~ 250 iteráció

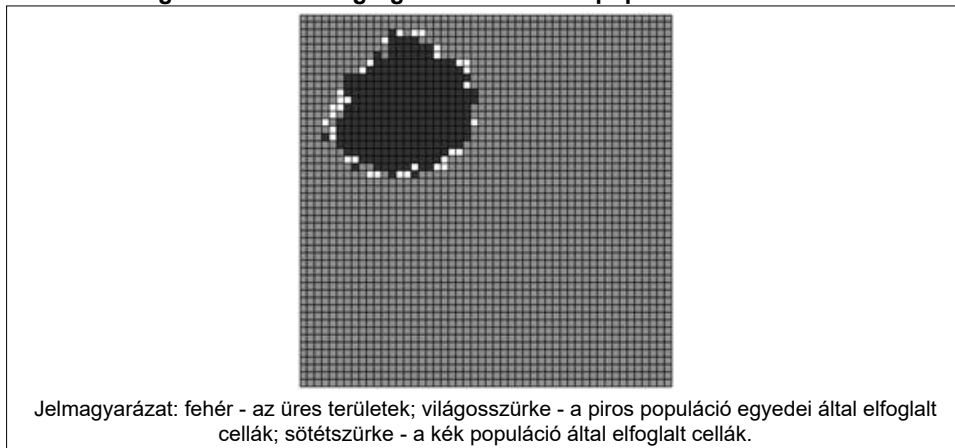
Átlagos elégedettségi szint: 90-95%

Az eredmény a 11. ábrán látható. Minden korábbi mintázattól eltérően, ez esetben mindkét populáció teljesen elkülönült területen helyezkedik el, és üres területek is csak a két szegregált terület határán találhatók. A mintázat kezdeti fejlődése során először különálló szegregációs szigetek jönnek létre, de mivel nincs annyi üres terület, hogy minden szegregációs szigetet üres cellával lehessen határolni, idővel egyetlen összefüggő területre konvergál a kisebb populáció. Ebből adódik, hogy a két populáció határán nem stabilizálódik a mintázat, így az átlagos elégedettségi szint is csak 90-95% közötti értéket tud elérni. Mivel az üres területek aránya rendkívül alacsony, ezért vannak olyan felületek, ahol a két populáció közvetlenül érintkezik egymással. Ez a közvetlen érintkezés a konfliktusok valószínűségét erősen növeli. A mintázat e jellemzője az átlagos elégedettségi szint értékén is látható. A modellben ez az érték nem képes elérni a 100%-os értéket, ami arra utal, hogy az üres területekkel határolt szegregált szigetekkel ellentétben, itt a két populáció határfelületén konfliktushelyzetek alakulhatnak ki.

A valóságban ezeken a határfelületen élő egyedek elégedettségi szintje jóval a modell átlag alatti, veszélyeztetve érzik magukat illetve értékeiket, és mindez környezeti stresszként jelenik meg a bennük.¹² Ez kihat kognitív és érzelmi állapotukra, ami további potenciális konfliktust eredményezhet az ilyen területeken.

11. ábra: Totális szegregáció, közvetlen populációs határokkal

Figure 11.: Total segregation with direct populational borders

Forrás: saját szerkesztés

A valóságban az ilyen esetekben épülnek fel a különböző lakóterületeket elválasztó kerítések, falak, mint amit Rio de Janeiróban láthatunk, ahol közvetlenül egymás mellett található a favela és az elit negyed. A 12. ábrán egy ilyen rész látható, ahol a mélynyomorban élők és a gazdagok - kerítéssel leválasztva ugyan, de - néhány méterre egymástól laknak.

12. ábra: A favela egyik határa Rio de Janeiróban¹³

Figure 12.: One of the favela borders in Rio de Janeiro

Forrás: <http://www.canadiansocialresearch.net>

4. Összefoglalás

A kutatás megmutatta, hogy a lakóhelyi szomszédosságon alapuló kapcsolati hálózat struktúrája leképezhető egy sejtautomata (CA) modellre. A CA modellben

a kezdeti paraméterek megváltoztatásával összefüggésben, különböző szegregációs mintázatok alakulnak ki a sejtterben. A kialakuló mintázatok, jellegüket tekintve, hasonlóságot mutatnak a valós lakóhelyi szegregáció során megjelenő térbeli mintázatokkal.

A modellezéssel olyan jellemző lakóhelyi szegregációs típusokat is sikerült szimulálni, mint például a városok peremén kialakuló elhagyott lakóterületek, vagy az etnikai, vallási vagy jövedelmi alapon kialakuló elkülönült városi kerületek. A kutatás rámutatott, hogy a lakóhelyi szegregáció kialakulásában ugyan nagy szerepe van a csoportok különböző viselkedésformájának és a toleranciának, de a mintázatok kialakulása nem csupán ezzel összefüggésben alakul ki.

A lakóhelyi kapcsolatok hálózata már két populáció és három különböző modellparaméter esetén is komplex rendszert alkot, és a szegregációs mintázatok topológiai és időbeli kifejlődésének sokrétűsége nemlineáris rendszerre utal. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a lakóhelyi szegregáció kutatását az etno-szociális vonatkozásokon túl, érdemes vizsgálni játékelméleti és hálózatelemzési módszerekkel is.

JEGYZETEK

1. Ladányi János, Szelényi Iván (2010): A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata. In. Ladányi János (szerk.): Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975-2010) Budapesti Corvinus Egyetem, Digitális Tankönyvtár, Budapest. 209-218. old.
2. Maga a favela szó azt jelenti: nyomornegyed.
3. Andorka Rudolf (1997): Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Budapest. 194. old.
4. Thomas C. Schelling (1971): Dynamic Models of Segregation, Journal of Mathematical Sociology, 1971. Vol. 1, 143-186. old.
5. Juval Portugali, Itzhak Benenson, Itzhak Omer (2010): Sociospatial Residential Dynamics: Stability and Instability within a Self-Organizing City, Geographical Analysis, 2010 September, 26(4), 322-323. old.
6. Manfred Eigen, Ruthild Winkler (1981): A játék, Gondolat Kiadó, Budapest. 230-239. old.
7. Dr. M. Csizmadia Béla (2016): Kísérletek tervezése, Szent István Egyetem, Gödöllő, 9-18. old.
8. Baracska Zoltán, Velencei Jolán, Dörfler Viktor (2005): Reductive Reasoning, Montenegrin Journal of Economics, 2005. Vol. 1. No. 1. 59-66. old.
9. A. T. Crooks (2010): Constructing and implementing an agent-based model of residential segregation through vector GIS, International Journal of Geographical Information Science, May 2010. Vol. 24, No. 5, 661-675. old.
10. Keith C. Clarke (2013): Cellular Automata and Agent-Based Models, In. Manfred M. Fischer, Peter Nijkamp (szerk.): Handbook of Regional Science, Springer, 2013. 1217-1233. old.

11. Erez Hatna, Itzhak Benenson (2012): The Schelling Model of Ethnic Residential Dynamics: Beyond the Integrated - Segregated Dichotomy of Patterns, *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, April 2012.
12. Lazányi Kornélia (2016): A szervezeti biztonság és a munkahelyi stressz kapcsolata, *TAYLOR Gazdálkodás- és szervezettudományi folyóirat*, 2016/5. szám, VIII. évf. /5. szám No 26. 25-28. old.
13. Figyeljük meg, hogy a kép jobb oldalán látható lakások erkélyén medence található, ami komoly építészeti és üzemeltetési költséget jelent. Ezek a lakások nem csupán drágák, de fenntartásuk is költséges, tehát csak jómódú emberek vásárolnak ilyen lakásokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf (1997): Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Budapest. 194. old.
- Baracska Zoltán, Velencei Jolán, Dörfler Viktor (2005): Reductive Reasoning, *Montenegrin Journal of Economics*, 2005. Vol. 1. No. 1. 59-66. old.
- Crooks A. T. (2010): Constructing and implementing an agent-based model of residential segregation through vector GIS, *International Journal of Geographical Information Science*, May 2010. Vol. 24, No. 5, 661–675. old.
- Dr. M. Csizmadia Béla (2016): Kísérletek tervezése, Szent István Egyetem, Gödöllő, 9-18. old.
- Eigen M., Winkler R. (1981): A játék, Gondolat Kiadó, Budapest. 230-239. old.
- Hatna E., Benenson I. (2012): The Schelling Model of Ethnic Residential Dynamics: Beyond the Integrated - Segregated Dichotomy of Patterns, *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, April 2012.
- Keith C. Clarke (2013): Cellular Automata and Agent-Based Models, In: Manfred M. Fischer, Peter Nijkamp (szerk.): *Handbook of Regional Science*, Springer, 2013. 1217-1233. old.
- Ladányi János, Szelényi Iván (2010): A társadalom etno-szociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata. In: Ladányi János (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok (1975-2010)* Budapesti Corvinus Egyetem, Digitális Tankönyvtár, Budapest. 209-218. old.
- Lazányi Kornélia (2016):): A szervezeti biztonság és a munkahelyi stressz kapcsolata, *TAYLOR Gazdálkodás- és szervezettudományi folyóirat*, 2016/5. szám, VIII. évf. /5. szám No 26. 25-28. old.
- Portugali J., Benenson I., Omer I. (2010): Sociospatial Residential Dynamics: Stability and Instability within a Self-Organizing City, *Geographical Analysis*, 2010 September, 26(4), 322-323. old.
- Schelling T. C. (1971): Dynamic Models of Segregation, *Journal of Mathematical Sociology*, 1971. Vol. 1, 143-186. old.

Horváthné Kovács Bernadett* – Barna Róbert – Alexander Titov*** –
Nagy Mónika Zita******

A HUMÁN TŐKE INDEXE A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓBAN

HUMAN CAPITAL INDEX IN THE SOUTH TRANSDANUBIAN REGION

ABSTRACT

The authors addressed the spatial analysis of the human capital of settlements in the South Transdanubian region. It is widely agreed by researchers that especially endogenous regional development relies highly on local assets, among them local human capital. On the other hand there are several indicators in use for measuring spatial allocation of local capital or human capital without a consensus among researchers. Human capital has already been studied from several aspects and reviewing these studies made us confident to work on the topic further. The authors focused on the feasible development of a complex indicator which reflects the spatial allocation of human capital potential in the South Transdanubian region in order to identify the settlements with pulling effect on their surrounding settlements and those areas which are either outliers or negatively affect their neighbourhoods. It was found that local human capital of the Southern Transdanubian settlements had to some extent clear spatial patterns, which is mainly induced by the role of central settlements. Although in some cases the pulling effect of these bigger cities is not unambiguous, not all of their neighbouring settlements benefit. On the other hand, the majority of the settlements does not belong to either positive or negative clusters, and only a few cases were seen as outliers, too.

Keywords: spatial autocorrelation, Hungarian settlements, local human capital index

1. Bevezetés és a kutatás célja

Kutatásunkban célul tűztük ki egy lehetséges indikátor kialakítását, amely eredeti szándékunk szerint alkalmas a dél-dunántúli régió településeinek helyi humán

* Horváthné dr. Kovács Bernadett, PhD egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar

** dr. Barna Róbert, PhD egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar

*** Alexander Titov PhD hallgató, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar

**** dr. Nagy Mónika Zita, PhD egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar

tőkéjének leírására. A kutatás célja az volt, hogy a humán tőkére vonatkozóan elérhető számos információt – a népességszámtól a helyben elérhető munkahelyekig – egy komplex mutatóba sűrítsünk.

Világszerte is látható, hogy térségi fejlődést többféle regionális, helyi szintű fejlődési útvonalak jellemezhetnek. A lehetséges fejlődési stratégiák megfogalmazásának helyi értékeken, eszközökön kell szükségszerűen alapulniuk¹, illetve azok teljes kihasználásán: amit röviden 'területi tőkének' nevezünk.^{2,3}

A belső fejlődés szakirodalmja jóval szélesebb, mint amit jelen cikk keretei között át tudunk tekinteni, de egyetérthetünk abban, hogy egyre növekvő figyelem fordul a „nem kézzelfogható, atmoszféra jellegű, helyi szinergia- és kormányzati tényezők” felé. Az utóbbi néhány évben ezeket az elméleteket újraértelmezték; társadalmi tőke, kapcsolati tőke vagy éppen tudás eszköz fogalomként bővült is értelmezésük^{4,5}.

A területi tőke elemeit a „tárgyasultság – versengés” mátrixban összegző munkájában Camagni (1. ábra) a humán tőkét úgy értékeli, mint magán és kézzel meg nem fogható javak tényezője.

1. ábra: A helyi tőke elemeinek Camagni féle rendszere
Figure 1: Camagni's classification of local capital elements

A versengés szintje	Magas	C. Privát állandó tőke és tőkehasználatidő-köteles javak Magánállótőke-állomány Pénzbeli externáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság)	I. Kapcsolati magánszolgáltatások - A cégek külső kapcsolatai - K+F-eredmények transzfere Egyetemi spinoffok	F. Humán tőke - vállalkozókészség - kreativitás - magán know-how Pénzbeli externáliák (soft)
	(klubjavak) (kevert közjavak)	B. Köztes, vegyes rivalizáló javak Tulajdonosi hálózatok Kollektív javak: - tájkép - kulturális örökség	H. Kooperációs hálózatok - stratégiai szövetség a K+F-ben és a tudásban - PPP a szolgáltatásokban és a tervezésben Természeti és kulturális erőforrások kormányzása	E. Kapcsolati tőke - együttműködési képesség és kollektív tevékenység - kollektív kompetenciák
	(közjavak)	A. Közjavak és források Források: - természeti - kulturális Társadalmi állótőke: - infrastruktúra	G. Ügynökségek a K+F transzferére Az új eszközök befogadása Agglomerációs és urbanizációs előnyök	D. Társadalmi tőke (önkéntes részvétel) - intézmények - magatartásminták, modellek, értékek - bizalom, reputáció
	Alacsony	Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard + soft)	Nem tárgyi javak (soft)

Forrás: Jóna (2013) p. 40. Camagni (2008) alapján

A humán, illetve társadalmi tőke mélyebb megfogalmazására *Jóna* – 2015-ben megjelent – a gazdasági és helyi növekedést célzó kutatásában tett kísérletet⁶. A szerző rendelkezésére álló változókat sorolt a helyi tőke két megjelenési formájába annak érdekében, hogy azonosítsa a stabil, illetve a gyors növekedési modellek közötti összefüggéseket. Aláhúzta, hogy számos esetben ellentétes egymással a politikai törekvés rövid távú célrendszere a tartós, stabil növekedéssel, és munkájából látható, hogy a helyi humán tőke, illetve sokkal inkább a társadalmi helyi tőke jobban szolgálja a tartós növekedés céljait, mint a hirtelen gazdasági növekedését.

A helyi tőke regionális kontextusáról tárgyaltak után *Bodnár*⁷ főle szemléletre szeretnénk felhívni a figyelmet. A belső fejlődés és annak vidéki térségekre érvényesíthető koncepciója nagy fontossággal bír, mert ezek a területek gazdasági képességeik, társadalmi jellemzőik és településszerkezetük miatt egyediek. Egyetérthetünk *Bodnár* eredményeivel, hogy a vidéki térségekben jelentős változások mentek végbe, olyan funkciók teremtődtek, amelyek eltérnek a korábbi mezőgazdasági termeléstől és mindezek felértékelik a területi tőke jelentőségét, szerepét a vidéki térségek – mint például a Dél-Dunántúli régió – fejlesztésében.

Annak ellenére, hogy a humán tényező fontos eleme a helyi tőkének és számos aspektusában – társadalmi, humán, infrastrukturális, kapcsolati, kulturális, stb. – jelen van, mégis egyetértés, vagy egységes nézőpont a mérésére. *T. Kiss* (2012)⁸ munkájában rendszerezi is az egyénben megtestesült tudás, illetve készségek mérésére használt különböző mérőszámokat.

A helyi humán tőke számszerűsítésére alkalmazott módszerek és komplex indikátorok között számunkra leginspirálóbb volt *Szendi* (2015)⁹ helyi humán fejlettségi indexe. A szerző arra tett kísérletet, hogy helyi területi egységekre olyan mutatót alakítson ki, amellyel azonosíthatók a centrum-periféria viszonyok és megnevezhetők a 'húzó' szerepű területi egységek, régiók a területi autokorreláció eszközürendszere segítségével. Munkájában a szerző az ENSZ módszertanát adaptálta¹⁰ a regionális szinten elérhető változókra.

További tanulmányok foglalkoznak a lakosság oktatási szintjével és területi egyenlőtlenségével^{11 12 13 14 15 16} Kutatásunk szempontjából legfontosabbként *Sánta et al.* (2015)¹⁷, eredményeire térünk ki, mivel ők a képesített humán tőkét a gazdasági növekedési elméletek egyik legfontosabbjaként értékelték. Több munka is hivatkozik arra, hogy a helyi humán tőke különösen a belső trenddel rendelkező fejlődés tényezője^{18 19 20 21 22}. További szerzők is használták azt az egyszerűsítést, hogy a humán tőke leginkább leírható adott térség képzettségi szintjével, de azzal a jelenséggel is egyetértenek, hogy magasabb iskolázottsággal jobb állás és magasabb foglalkoztatottsági színvonal érhető el^{23 24}. Látható, tehát, hogy a képzettségi színvonal területi egyenlőtlensége összefügg a helyi humán tőke eloszlásának egyenlőtlenségével.

Jelen tanulmányunkban régióink tekintetében a település-szintű elemzésnek köteleztük el magunkat. A szint megválasztásának nemcsak korábbi kutatásaink egyfajta továbbvitele volt oka^{25 26} hanem például *Pénzes*²⁷ rendkívül széleskörű és nagy részletezettségű munkájában –, amelyet *Nagy*²⁸ (2015) tekintett át – leírtak is okot szolgáltatottak. *Pénzes* imént említett és a regionális egységek osztályozásának módszertanait bemutató munkájában figyelmeztet, hogy mikro térségi szinteken nehéz időrendi vizsgálatokat végezni az adminisztratív egységek gyakori változásai miatt.

Nem volt kérdéses számunkra, hogy vizsgálataink céljára összetett indikátort használjunk. Az áttekintett szakirodalom (fejlesztési stratégiák, szakmai - kutatási jelentések; pl. OECD, WHO, Worldbank, stb.) mutatta, hogy számos különböző komplex indikátor használatos többféle fontos információ tömörítésére egyedi, akár szakpolitikai célokra is könnyen értelmezhető mutatóban²⁹. Az információtömörítés céljára a nagyszámú eredeti változóra javasolt és elterjedten használt faktor redukciós módszerek³⁰ használatát elvetettük a hazai – települési szintre elérhető – statisztikai adatbázisban (T-STAR)³¹ rendelkezésre álló kishatószámú mutató miatt****. Az adatokból a kitűzött céljaink szerint választottuk a helyi népesség elérhetőségeként és a foglalkoztatás egyes tényezőiként értelmezhető változókat és vizsgáltuk meg a belőlük képzett összetett mutató területi autokorreláltságát a Dél-Dunántúli régióban. A területi autokorreláció – egyetértve *Pénzessel* is – mélyebb összefüggések feltárását is lehetővé teszi és segíthet megérteni, hogy egyes térségi központok befolyásolják-e a környező települések területi humán tőke potenciálját, ezzel összefüggésben – végeredményben – a térség belső fejlődését.

2. Anyag és módszer

A kutatás térben a Dél-Dunántúli régió településeire került lehatárolásra, ezen településekre vonatkozóan (612 db) a KSH tájékoztatási adatbázisának mutatóit rendszereztük továbbfeldolgozás céljára. Az alábbi táblázatban felsorolt, 2014. évi panel adatokat vontuk be a vizsgálatba (*1. táblázat*).

**** a vizsgálat a 2014 évi adatokat vette figyelembe, természetesen a 2011 évi census, illetve a napirenden lévő következő népszámlálási statisztikai adatok ennél bővebb körűek, és azok felhasználásánál kívánatos a faktor redukció.

1. táblázat: Eredeti változók listája, n=612**Table 1: List of original variables**

Település területe (Area of the settlement) km ²
Állandó lakónépesség az év végén (fő) (Resident population at the end of the year) (capita)
élveszületések száma (fő) (Number of live births) (capita)
Odavándorlások száma (fő) (Number of arrivals due to migration) (treatments)
Elvándorlások száma (fő) (Number of departures due to migration) (treatments)
Hátrányos helyzet gyermekek száma (fő) (Number of children found to be disadvantaged)
Regisztrált egyéni vállalkozások száma (db) (Number of registered enterprises) GFO'14
Regisztrált társas vállalkozások száma (db) (Number of registered limited liability companies) (pieces)
Regisztrált álláskeresőszáma (fő) (Number of registered job-seekers) (capita)
Tartós munkanélküliek száma (fő) (Number of job-seekers registered over 180 days) (capita)
Fizikai álláskeresők száma (fő) (Number of registered job-seekers, manual workers (capita)
Szellemi álláskeresők száma (fő) (Number of registered job-seekers, non-manual workers (capita)

Forrás: KSH online adatbázisából legyűjtve

Az adatok feldolgozásának módszertana két lépésre tagolódott. Az első szakaszban az eredeti változókat indexekké alakítottuk, illetve összevont indexeket hoztunk létre. Az indexek felépítése során az eredeti változókat először normalizáltuk (0 és 1 közé eső értéket kaptak), majd összevont indikátorokat állítottunk össze: Népszerűségi Erő és Foglalkoztatási Erő indexeit. A két összevont indikátorból súlyozott mértani átlag alkalmazásával kiszámítottuk a Helyi Humán Tőke összetett indexét (LHCI) minden egyes településre.

2.1. A helyi humán tőke összetett indexe

Az összetett indexben számos információ tömörítésére van lehetőségünk úgy, hogy a kapott mutató könnyen értelmezhető, ábrázolható és alkalmas továbbszámításra is. Számos terület és kutatási intézmény használja elterjedten az összetett indexeket (pl. környezeti mérőszámok, innovációs kapacitás³²), de mindenütt azal a céllal, hogy egy-egy bizonyos egyedi indexben (pl. kulcsindikátor) többféle információ beépítésre kerüljön. Alapvetően Szendi *et al.* (2015) munkájában leírt módszertant követtük, illetve adaptáltuk saját számításainkhoz; ezt a közös vizsgálati terület is indokolta (humán indikátor).

Az összetett indikátor előállításának első lépésében dimenzió nélkülivé tettük normalizálás segítségével az eredeti változóinkat úgy, hogy azok egységesen 0 és 1 közé eső értéket vettek fel. (1).

$$x_{norm} = \frac{x_i - x_{min}}{x_{max} - x_{min}} \quad (1)$$

A további lépésben a normalizált változókat azok súlyozott átlagaként előállított alindexekbe foglaltuk. Ehhez a lépéshez azonban szükség volt arra, hogy a normalizált változókat 1 és 2 közé eső értéktartományba alakítsuk (a nullával való szorzást elkerülendő).

Az eredeti indikátorkészlettel úgy jártunk el, hogy azok vagy egyedileg normalizálásra kerültek, vagy pedig két-három változóból számítottunk egy-egy normalizált változót (2. táblázat) annak érdekében, hogy minden általunk fontosnak tartott információ az indexekbe kerüljön.

2. táblázat: Az összetett indikátor kialakítása, alindexek tartalma

Table 2: Structure of composite indicator, sub-indices

Composite index	Sub index	Standardised variables	Initial variables
Composite index of LHCI	Sub index for Population Power	Population Index	• Population at the end of the year (data calculated further from finalised data of the population census) (capita)
		Birth Ratio	• Number of live births (capita)
		Migration Balance	• Number of arrivals due to migration (permanent and temporary together) (treatments) • Number of departures due to migration (permanent and temporary together) (treatments)
	Sub index for Employment Power	Disadvantaged Child Ratio	• Number of children and children that have come of age, found to be disadvantaged
		Local Employment Power Index	• Number of registered enterprises - GFO'14 • Number of registered limited liability companies (pieces)
		Unemployment Ratio	• Number of registered job-seekers, total (capita) • Number of registered job-seekers, manual workers (capita)
		Long Unemployment Ratio	• Number of registered job-seekers, non-manual workers (capita) • Number of job-seekers registered over 180 days, total (capita)

Végeredményben hét különböző származtatott indikátorunkból két alindexet állítottunk elő a Népeségi Erő (1, 2, 3, 4, 5) és a Foglalkoztatási Erő (6, 7, 8, 9, 10) jellemzésére. Az alkalmazott számítási módszert és az alindexek összetételét a következőekben mutatjuk be.

A Népeségi Erő alindexe (PPI)

Első lépésben a népeségi indexet (PI) képeztük (2) a települések lakosságszámából (pop.).

$$P_i = 1 + 99 * \frac{pop_i - pop_{min}}{pop_{max} - pop_{min}} \quad (2)$$

A születési arány indexet (BR_i) az élveszületések és a népességszám adataiból képzett élveszületési arány (br_i) értékekből számítottuk az alábbi képlet segítségével (3).

$$BR_i = 1 + \frac{br_i - br_{min}}{br_{max} - br_{min}} \quad (3)$$

Az odavándorlási és elvándorlási adatokból számított migrációs egyenleg (mb_i) értékét a migrációs egyenleg indexéhez (MB_i) az alábbiak (4) szerint használtuk fel.

$$MB_i = 1 + \frac{mb_i - mb_{min}}{mb_{max} - mb_{min}} \quad (4)$$

A fentiekből pedig a Népességi Erő komplex indexét (PPI) (alindex) számítottuk (5) mértani átlag alkalmazásával.

$$PPI = \sqrt[3]{P_i * BR_i * MB_i} \quad (5)$$

Foglalkoztatási Erő alindexe (EPI)

A hátrányos helyzetű gyermekek indexéhez (D_i) először a hátrányos helyzetű gyerekek népességhez viszonyított arányát (dcr_i) számítottuk, majd abból az alábbi módon az indexet (6).

$$D_i = 1 + \frac{dcr_i - dcr_{min}}{dcr_{max} - dcr_{min}} \quad (6)$$

Hasonló módon – népességhez viszonyított álláskereső arányából (uer_i és lr_i) kiindulva – az álláskereső indexe (UE_i) (7) és a tartós munkanélküliek indexe (LUE_i) (8) került számításra minden település esetében.

$$UE_i = 1 + \frac{uer_i - uer_{min}}{uer_{max} - uer_{min}} \quad (7)$$

$$LUE_i = 1 + \frac{lr_i - lr_{min}}{lr_{max} - lr_{min}} \quad (8)$$

Mivel a helyi vállalatok és magánvállalkozások száma külön állt rendelkezésre, a két érték összegének népességhez viszonyított arányának felhasználásával számítottuk a helyi foglalkoztatási erő indexét (9).

$$LE_i = 1 + 9 * \frac{le_i - le_{min}}{le_{max} - le_{min}} \quad (9)$$

A Foglalkoztatási Erő indexét (EPI) (alindex) pedig (10) a fentiek súlyozott geometriai átlagaként – a hátrányos helyzetű gyermekek indexének és a munkanélküliségi indexek reciprokát véve - képeztük.

$$EPI = \sqrt[4]{\frac{1}{D_I} * \frac{1}{UE_I} * \frac{1}{LUE_I} * LE_I} \quad (10)$$

A végső lépésben a foglalkoztatási erőt egyszeres, illetve a népességi erőt kétszeres súllyal véve számítottuk a települések összetett Helyi Humán Tőke Indexét (LHC) (11).

$$LHC = 1/3 EPI * 2/3 PPI \quad (11)$$

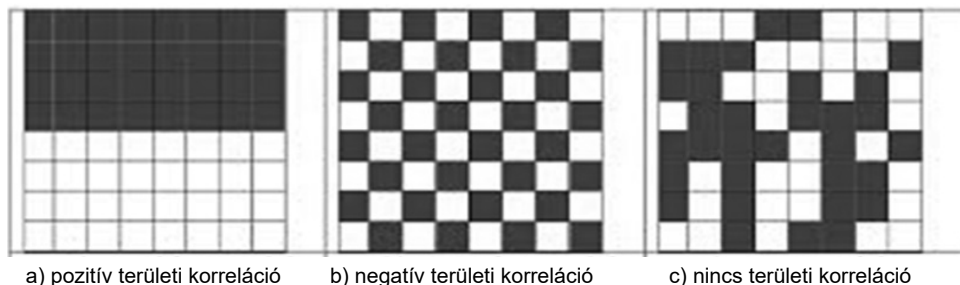
Az elemzés második szakaszában a település szintű LHC indexek területi autokorrelációját vizsgáltuk *Anselin és Bera* (1998) alapján³³. Az elemzés során célunk volt, hogy azonosítsuk azokat a település-csoportokat (klaszterek), amelyek nagyobb humán tőke erővel rendelkeznek, illetve, hogy megállapítsuk, van-e olyan mintázat a települések humán tőke erejében, amelyet a földrajzi elhelyezkedés befolyásol^{34,35}. A fent említett módszertan segítségével a lemaradó térségek is azonosíthatók, ahol mind a település, mind pedig annak környezete kis LHCI értékkel rendelkeznek. A területi autokorreláción alapuló elemzéstől vártuk továbbá a régió kiugró településeinek megjelenését a mintázatban.

2.2. A területi autokorreláció vizsgálata

A területi autokorrelációnak három alapesete létezik. Pozitív összefüggésről beszélünk a vizsgált adatok és térbeliségük között, ha a hasonló értékek csoportokat alkotnak és negatívról, ha az egymástól eltérő adatok csoportosulnak. A harmadik eset az, ha nem látunk földrajzi mintázatot, azaz véletlenszerű elrendezésben jelennek meg a vizsgált értékek; ekkor az autokorreláció értéke közel nulla. Az 1. számú ábrán a leírt három esetet *O'Sullivan és Unwin* (2003) munkája alapján mutatjuk be.

1. ábra: A területi autokorreláció esetei

Figure 1: The cases of spatial autocorrelation

Forrás: *O'Sullivan and Unwin*, 2003

Az analízis alapvető tulajdonsága, hogy az autokorreláció mérőszáma egyféle „regressziós” mutatószám, ahol a magyarázó változó a vizsgálat területi egységeinek eredeti változója, míg az eredményváltozó (ún. „lagged”, magyarul késleltetett***** változó) a környező területi egységek eredeti változójából számított átlagérték. A módszertan alapja a súlymátrix létrehozása, azaz a szomszédság definiálása. A szomszédsági kör kijelölése lehet „bástya”, „vezér”, illetve „futó” elrendezésű (ezen belül első- vagy további rendű) vagy történhet a legközelebbi tetszőleges k számú szomszéd megadásával, továbbá harmadik lehetőségként választható tetszőleges távolságmérték (pl. km) alapján.

A területi autokorreláció egyik elterjedten használt mérőszáma a Moran-féle I mutató. A Moran statisztika az eredeti és az ún térben „késleltetett” változók közötti korrelációs jellegű kapcsolat mérőszáma. Az autokorreláltság hiányát jelzi, ha értéke $I_0 = -1/(n - 1)$. Az I_0 -nál nagyobb értékek pozitív, a kisebb értékek a vizsgált jellemző negatív autokorreláltságát fejezik ki³⁶. A mérőszám fontos tulajdonsága, hogy minimum, illetve maximum értéke a vizsgált adatsortól és a területegységek számától függ.

Az elérhető GIS alapú elemző programok közül az ingyenes, nyílt forráskódú GeoDa (Center for Spatial Data Science University of Chicago által fejlesztett) szoftver³⁷ alkalmazását választottuk. A magyarországi települési shape fájl régióra történő leszűrésével hoztuk létre a Dél-Dunántúli régió településeinek határai³⁸ térképet.

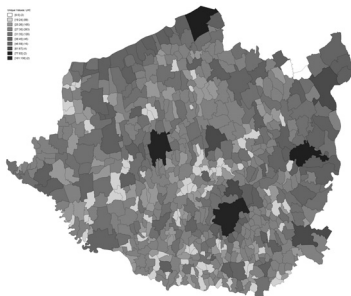
3. Eredmények

3.1. A Helyi Humán Tőke települési indexe a Dél-Dunántúli régióban

A módszertanban részletesen leírt számítási folyamat végén a Dél-Dunántúli régió vizsgálatba vont mind a 612 települése rendelkezett LHC értékkel. A települési LHC index értékeket térképen ábrázoltuk (2. ábra).

2. ábra: A Helyi Humán Tőke települési indexe a Dél-Dunántúli régióban

Figure 2: Local Human Capital Indicator in the South Transdanubian region

Forrás: saját számítás a KSH adatai alapján

***** az elnevezés az idősorokból ered

A 2. számú ábrán felfigyelhetünk egymáshoz hasonló színű települések csoportjaira, ez sugallhatja területi autokorreláció meglétét. Az autokorreláció alkalmazási alapesete idősorokra került kidolgozásra, ezt követően a területi kutatásokban is használni kezdték társadalmi-gazdasági indikátorok térbeli mintázatainak feltárására³⁹.

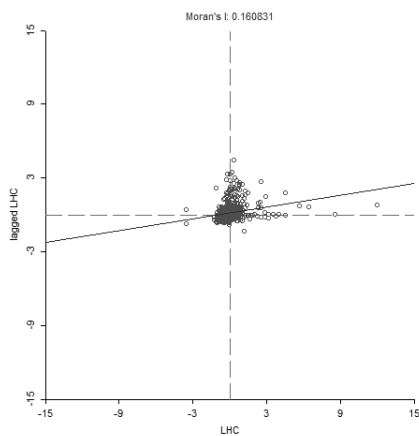
3.2. A települési helyi humán tőke index területi autokorrelációja a Dél-Dunántúli régióban

A fentiekben ismertetett módon előállított LHC adatbázis és a településhatáros térkép összefésülése után a „vezér” szomszédsági mátrix használatával állítottuk elő a súly mátrixot.

A Moran féle mutatószám számításával a kapott I statisztika a települések saját LHC értékei és a „vezér” elrendezésű elsőrendű szomszédos települések LHC értékéből számított „késleltetett” értékek közötti regressziós egyenes meredekségét kaptuk meg. A 3. számú ábrán bemutatott pontdiagram (Moran féle pont diagram) ábrázolja az eredeti LHC és a késleltetett LHC értékek kapcsolatát és az I statisztikát ($I=0,16$), amely gyenge pozitív kapcsolati fokát jelzi a humán tőke mutató területi meghatározottságának.

3. ábra: A települési helyi humán tőke mutató Moran féle pontdiagramja

Figure 3: Local Moran's scatter plot on spatial autocorrelation of local human capital of settlements

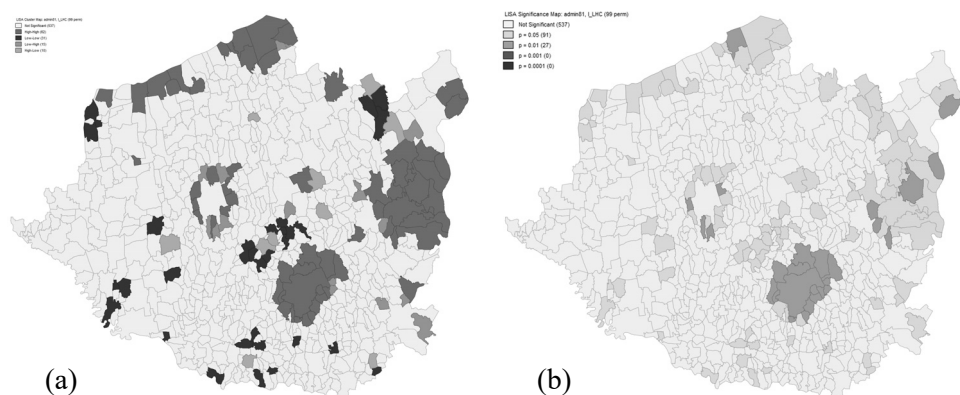
Forrás: Saját számítás KSH adatok alapján

A Moran féle I statisztika alapján megállapíthatjuk, hogy a Dél-Dunántúli régió településeinek LHC értéke kismértékben pozitívan korrelál a területi elhelyezkedéssel; kevés számú kiugró érték jelenik csak meg.

A 4. számú ábra a területi autokorreláció további eredményeit mutatja be. A nagyszámú fehéren maradt település mutatja, hogy a régió vizsgált 612 településeinek nagy részén nem található területi autokorreláltság a települések helyi humán tőke potenciálja alapján.

4. ábra: a) Az LHC mutató csoportosulási térképe és b) szignifikanciaterképe

Figure 4: a) LISA Cluster Map and b) Significance Map of LHC

Forrás: Saját számítás KSH adatok alapján

A fekete kerettel jelzett települések esetében látható csoportosulások (ún. „forró” pontok) mutatják azon településeket és környezetükben levő településeket, ahol magasabb a helyi humán tőke potenciálja számításaink szerint. A sötét színű területek - ennek ellenkezőjét, - azon településcsoportokat jelzik, ahol mind a vizsgált település, mind pedig környezete jellemzően alacsonyabb humán tőke potenciállal rendelkezik. A világos színű kerettel kiemelt települések a környezetükhöz képest jóval kiemelkedőbb, míg a szürke területek jóval alacsonyabb humán tőke mutatóval rendelkeznek a környezetükhöz képest. Az ábra b) része alapján a feltárt összefüggések szignifikánsak (a szürke szín árnyalatai a szignifikancia szintjét jelzik).

Elemzésünk eredményei rávilágítanak néhány kisebb település-együttes esetén az elhelyezkedés előnyeinek meglétére – ezen térségek jellemzően a kistérségi központi települések, valamint megyeszékhelyek és környezetük. Szekszárd és a környező 12 település ún. „forró” pontként szerepel a térképeinken, ahogy Pécs is pozitív húzóerő a környező térsége településeinek humán erőforrás potenciálja tekintetében. Meglepő módon néhány Balaton parti település (Zamárdi, Balatonboglár, Fonyód) és szomszédsága is nagyobb LHC potenciállal bír, míg a déli part „fővárosaként” gyakran aposztrofált Siófok esetében nem tapasztaltunk a környezetére gyakorolt húzóhatást. Kiemelendő még Kaposvár és szomszédságának viszonya: a környező települések közül csupán néhány részesül magasabb LHC értékben, míg mások esetében a környezetéhez képest is kisebb a humán erőforrás

potenciál értéke. Ebből következően – és ez a fehéren maradt terület által is jól jelzett – Kaposvárnak nincs egyértelműen kijelenthető pozitív hatása a környező településekre a vizsgálat szempontjából. Más szavakkal kifejezve, a város közelsége nem elégséges a húzóhatás kifejtésére, attól eltérő egyéb tényezők játszanak közre abban, hogy a környező települések humán erőforrás potenciálja ennyire heterogén.

Eredményeink csak kismértékű hasonlóságot mutatnak *Szendi* eredményeivel. A szerző az általa kialakított és az egészség-képzés-jólét dimenzióhármásra épített helyi humán fejlettségi index területi korrelációját vizsgálva a Dél-Dunántúli régió kistérségei esetén jellemzően nem talált szignifikáns térségi mintázatot. Véleményünk szerint, *Szendi* elemzése nem érzékeny a települések központi szerepének kimutatására, habár kiemelte a Pécsi kistérség pozitív kiugró értékét.

4. Következtetések

Világszerte is látható, hogy térségi fejlődést többféle regionális, helyi szintű fejlődési útvonalak jellemezhetnek. A területi egységekre definiálható lehetséges fejlődési modellek, fejlesztési stratégiák alapja a térségek belső erőforrása; szűkségszerűen ezekre és kihasználásukra kell törekedni, amely jelenséget röviden „területi tőkének” hívunk. Számos szerző szerint a helyben elérhető erőforrások számítanak különösen a belső fejlődés motorjának, ezek között a helyi humán tőke. Másrésről – számos tanulmányt, kutatási jelentést tanulmányozva – látható, hogy a helyi tőke, vagy a humán erőforrás számbavételére, illetve ennek területi eloszlásának mérésére különféle, leginkább a kutatás céljára szabott mérőszámot alkalmaz a tudomány és a politika. A humán tőkét is számos aspektusból vizsgálták. Jelen cikk szerzőinek célja az volt, hogy olyan mutatószámot alakítsunk ki, amely a humán tőkére és rendelkezésre állására vonatkozóan többféle információra, változóra építve alkalmas a humán tőke potenciál település szintű térbeli eloszlásának vizsgálatára a Dél-Dunántúli régióban.

E cél elérése érdekében kialakítottuk a helyi humán tőke (LHC) komplex mutatóját és vizsgáltuk a településekhez tartozó értékeinek területi mintázatát. Eredményeink azt mutatják, hogy kimutatható bizonyos mértékű elhelyezkedéstől függő mintázat, amelyet az érintett települések ismeretében leginkább a központ-periféria viszonyok indokolnak, magyaráznak. Ugyanakkor néhány esetben a nagyobb városok szerepe, húzóereje nem egyértelmű, a város közelsége nem feltétlenül elégséges a húzóhatás kifejtésére, attól eltérő egyéb tényezők játszanak közre abban, hogy a környező települések humán erőforrás potenciálja ennyire heterogén. Másrészt több település nem csoportosul sem pozitív, sem negatív klaszterekbe, valamint kevés kiugró értéket sikerült feltárni is.

Kutatásunk itt közölt eredményei alapján kíváncsiaknak tűnik, hogy a teljes magyarországi települési adatbázis alapján is kiszámoljuk a települési LHC muta-

tót, illetve megvizsgáljuk annak területi mintázatát, sajátosságait. Megfontolandó, hogy további vizsgálatokat végezzünk az LHC mutató összeállításának érzékenységeire vonatkozóan is; más súlyarányok esetleg további település szintű mutatók bevonásával a komplex mutatószámba.

5. Összefoglalás

A szerzők célul tűzték ki, hogy megvizsgálják a dél-dunántúli települések humán tőkéjét területi elemzési módszerekkel. Széles körben alátámasztott, hogy különösen a belső adottságokra építő térségi fejlődés helyi erőforrásokra támaszkodik, ezek között a helyi humán tőkére. Továbbá ismert, hogy a helyi tőke, illetve helyi humán tőke térségi eloszlására számos mutatószámmal tettek kísérletet, ezek közül azonban egyik sem épült konszenzusra, hanem általában a szerző, kutató által elvárt eredmények tükrében alakították azokat ki. A humán tőke értékelésével is számos tanulmány foglalkozott már, ezek alapján vállaltuk, hogy a témában további eredményeket kívánunk elérni. A szerzők ezért olyan indikátor, mutatószám megalkotására tettek kísérletet - illetve vizsgálták meg alkalmazhatóságát -, amely a Dél-Dunántúli régió településinek humán tőke potenciáljának területi eloszlását vizsgálja. A célunk az volt, hogy azonosítsuk azokat a településeket, illetve település-csoportokat, ahol kiemelkedő a humán helyi erőforrás, illetve megállapításokat tegyünk központi települések ilyen jellegű pozitív vagy éppen negatív húzóerejének értékére. Eredményeink alapján elmondhatjuk, hogy a helyi humán tőke index (LHCI) mutató segítségével kimutatható némi világosan kirajzolódó területi mintázat, amely főként a központi települések szerepének köszönhető. Azonban felhívtuk a figyelmet arra is, hogy a nagyobb városok pozitív húzóhatása nem egyértelmű, azaz nem minden körülöttük levő település egyformán részesülnek előnyben. Másrészt, a települések nagy része sem pozitív, sem negatív klaszterhez nem tartozik, kevés a kiugró értékkel rendelkező település is, tehát a területi elhelyezkedés előnye (vagy éppen hátránya) térben korlátos a régióban.

JEGYZETEK

- 1 MTA (2001): OECD Területi Vizsgálatok – Magyarország. Translation of OECD Territorial Reviews: Hungary (Paris, OECD, 2001). Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja: Pécs
- 2 OECD (2000): The OECD Territorial Reviews: a conceptual framework. Document [DT/TDPC(99)11]. Paris : Territorial Development Service

- 3 OECD (2010): Conceptual Framework For National Urban Policy Reviews. [GOV/TDPC/RD(2010)3]. [online] <URL: [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/TDPC/RD\(2010\)3&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/TDPC/RD(2010)3&docLanguage=En)> [12.05.2016.]
- 4 Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a theory of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, P., Frasati, R. (eds.) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe: European competitiveness and global strategies*, Berlin : Springer-Verlag
- 5 Camagni, R., Capello, R. (2008): Knowledge-based economy and knowledge creation: the role of space. In: Fratesi U., Senn, L. (eds.) *Growth and innovation of competitive regions: the role of internal and external connections*, Berlin : Springer-Verlag
- 6 Jóna, Gy. (2015): Determinants of Hungarian sub-regions' territorial capital *European Spatial Research and Policy* 22 (1): 101–119. *Regional Statistics*, 5. 1. 121–136. p.
- 7 Bodnár, G (2013): Endogenous Development: Role of Territorial Capital in Rural Areas. In: Lengyel, I., Vas, Zs. (eds.) *Regional Growth, Development and Competitiveness*. University of Szeged, Doctoral School in Economics, Szeged, 13-25. p. ISBN 978-963-306-222-7
- 8 T. Kiss, J. (2012): A humán tőke statisztikai mérhetősége. In: *Statisztikai Szemle*. 90. 1. 65-88. p.
- 9 Szendi, D. (2015): A lokális humán fejlettségi index eloszlása és területi autokorrelációja Németország és Magyarország esetében. In: *Területi Statisztika*, 55. 6. 556–591. p.
- 10 ENSZ (2013): *National Human Development Report Poland 2012: Local and Regional Development*, UNDP Project Office in Poland, Warsaw
- 11 Forray, R.K., Híves, T. (2013): Az iskolázottság térszerkezete. In: *Educatio* 13. 4. 493–504. p.
- 12 Nemes Nagy, J. (2003): A fekvés és az iskolázottság hatása a területi egyenlőtlenségekre Magyarországon. In: Fazekas, K. (ed.) *Munkaerőpiaci tükrök 2003*. 133–143. p., Budapest : MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- 13 Rechnitzer, J. (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. In: *Educatio* 18. 1. 50–63. p
- 14 Rechnitzer, J., Smahó, M. (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. In: *KTI könyvek* 5. Budapest : MTA Közgazdaság-tudományi Intézet
- 15 Kertesi, G., Varga, J. (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon In: *Közgazdasági Szemle* 52. 7–8. 633–662. p.
- 16 Obádovics, Cs., Kulcsár, L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. In: *Területi Statisztika* 43. 4. 303–322. p
- 17 Sánta, É., Szakálné Kanó, I., Lengyel, I. (2015): Csökkennek az iskolázottság területi egyenlőtlenségei? A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása a népszámlálások adatai alapján, 1990–2011. In: *Területi Statisztika* 55. 6. 541–555. p.

- 18 Gál, Z., Ptáček, P., Horváthné Kovács, B. (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer in non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. [online] <URL: <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/apr-newcastle-papers.asp>> [11.05.2016.]
- 19 Stimson, R., Stough, R.R., Nijkamp, P. (2011): Endogenous regional development In: Stimson, R., Stough, R.R., Nijkamp, P. (eds) Endogenous Regional Development Perspectives, Measurement and Empirical Investigation, Cheltenham : Edward Elgar
- 20 Todaro, M.P., Smith, S.C. (2009): Economic development. (10th ed) Harlow : Addison Wesley
- 21 Varga, A. (2009): Térszerkezet és gazdasági növekedés. Budapest : Akadémiai Kiadó, 146. p
- 22 Romer, P.M. (1994): The Origins of Endogenous Growth. In: Journal of Economic Perspectives 8. 1. 3–22. p
- 23 Ambrus, Z.-né, Varsányi, T. (2011): Az egészség és az életmód regionális különbségei. In: Területi Statisztika 51. 3. 227–244. p.
- 24 Kézdi, G. (2004): Iskolázottság és keresetek. In: Fazekas, K., Varga, J. (eds.): Munka-erőpiaci tükör 2004. 43–63. p., Budapest : MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- 25 Sarudi, Cs., Molnárné Barna, K., Horváthné Kovács, B. (2011): Regional differences in the European Union. In: Deturope: Central European Journal of Tourism and Regional Development 3. 1. 55–75. p.
- 26 Honfi, V., Horváthné Kovács, B. (2008): Analysing settlement level data with dynamic indicators based on GIS database. In: Acta Agraria Kaposváriensis 12. 2. 221–226. p
- 27 Péntes, J. (2014): Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen : Didakt Kiadó
- 28 Nagy, A. (2015): A mérhetetlen elmaradottság mérése. Ismertető Péntes János: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen : Didakt Kiadó, , 2014. In: Területi Statisztika, 55. 1. 88–92. p
- 29 Horváthné Kovács, B., Nagy, M. Z.: Alkalmazott Regionális Elemzések. Kaposvár : Kaposvári Egyetem, 2015. 178 p. ISBN: 978-963-9821-73-6
- 30 Nemes Nagy, J. (2005): Regionális elemzési módszerek. In: Regionális tudományi tanulmányok 11., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest : MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport
- 31 KSH, 2014: Hungarian Central Statistical Office Regional statistics database. [online] <URL: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?page=2&szst=T>> [21.05.2016.]
- 32 Bajmócy et al ((2010): Innovációs képesség, versenyképesség és jólét. (szerk: Bajmócy – Lengyel) SZTE Gazdaságtudományi Kar Szeged 39. p
- 33 Anselin, L., Bera, A.K. (1998): Spatial dependence in Linear Regression Models with an Introduction to Spatial Econometrics. In: Statistics textbooks and monographs 155. 2–3. 237–290. p.

- 34 Dusek, T. (2004): A területi elemzések alapjai. In: Regionális tudományi tanulmányok 10., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- 35 Varga, A. (2002): Térökonometria. In: Statisztikai szemle 80. 4. 354–370. p
- 36 Dusek, T. (2004): A területi elemzések alapjai. In: Regionális tudományi tanulmányok 10., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- 37 University of Chicago Center for Spatial Data Science: GeoDa© 5735 S Ellis Ave Chicago, Illinois 60637 url: <<http://spatial.uchicago.edu/>>/
- 38 *data2.openstreetmap.hu*
- 39 O’Sullivan, D. - Unwin D.J. (2003): Geographic information analysis. New Jersey : John Wiley and Sons, Hoboken

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ambrus, Z-né, Varsányi, T. (2011): Az egészség és az életmód regionális különbségei. In: Területi Statisztika 51. 3. 227–244. p.
- Anselin, L., Bera, A.K. (1998): Spatial dependence in Linear Regression Models with an Introduction to Spatial Econometrics. In: Statistics textbooks and monographs 155. 2–3. 237–290. p.
- Bajmócy et al ((2010): Innovációs képesség, versenyképesség és jólét. (szerk: Bajmócy – Lengyel) SZTE Gazdaságtudományi Kar Szeged 39. p
- Bodnár, G (2013): Endogenous Development: Role of Territorial Capital in Rural Areas. In: Lengyel, I., Vas, Zs. (eds.) Regional Growth, Development and Competitiveness. University of Szeged, Doctoral School in Economics, Szeged, 13-25. p. ISBN 978-963-306-222-7
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a theory of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, P., Frasati, R. (eds.) Modelling regional scenarios for the enlarged Europe: European competitiveness and global strategies, Berlin : Springer-Verlag
- Camagni, R., Capello, R. (2008): Knowledge-based economy and knowledge creation: the role of space. In: Fratesi U., Senn, L. (eds.) Growth and innovation of competitive regions: the role of internal and external connections, Berlin : Springer-Verlag
- Dusek, T. (2004): A területi elemzések alapjai. In: Regionális tudományi tanulmányok 10., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- Forray, R.K., Híves, T. (2013): Az iskolázottság térszerkezete. In: Educatio 13. 4. 493–504. p.

- Gál, Z., Ptáček, P., Horváthné Kovács, B. (2011): The role of mid-range universities in knowledge transfer in non-metropolitan regions in Central Eastern Europe. [online] <URL: <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/apr-newcastle-papers.asp>> [11.05.2016.]
- JÓNA GYÖRGY (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. In *Tér és Társadalom* 27 évf., 1. szám, 2013
- KSH, 2014: Hungarian Central Statistical Office Regional statistics database. [online] <URL: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?page=2&szst=T>> [21.05.2016.]
- Honfi, V., Horváthné Kovács, B. (2008): Analysing settlement level data with dynamic indicators based on GIS database. In: *Acta Agraria Kaposváriensis* 12. 2. 221-226. p.
- Horváthné Kovács, B., Nagy, M. Z.: *Alkalmazott Regionális Elemzések*. Kaposvár : Kaposvári Egyetem, 2015. 178 p. ISBN: 978-963-9821-73-6
- Jóna, Gy. (2015): Determinants of Hungarian sub-regions' territorial capital *European Spatial Research and Policy* 22 (1): 101–119. *Regional Statistics*, 5. 1. 121–136. p.
- Kertesi, G., Varga, J. (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon In: *Közgazdasági Szemle* 52. 7– 8. 633–662. p.
- Kézdi, G. (2004): Iskolázottság és keresetek. In: Fazekas, K., Varga, J. (eds.): *Munka-erőpiaci tükrök 2004*. 43–63. p., Budapest : MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- MTA (2001): *OECD Területi Vizsgálatok – Magyarország*. Translation of OECD Territorial Reviews: Hungary (Paris, OECD, 2001). Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja: Pécs
- Nagy, A. (2015): A mérhetetlen elmaradottság mérése. Ismertető Pénzes János: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen : Didakt Kiadó, , 2014. In: *Területi Statisztika*, 55. 1. 88–92. p.
- Nemes Nagy, J. (2003): A fekvés és az iskolázottság hatása a területi egyenlőtlenségekre Magyarországon. In: Fazekas, K. (ed.) *Munkaerőpiaci tükrök 2003*. 133–143. p., Budapest : MTA Közgazdaságtudományi Intézet
- Nemes Nagy, J. (2005): Regionális elemzési módszerek. In: *Regionális tudományi tanulmányok* 11., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest : MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport
- Obádovics, Cs., Kulcsár, L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. In: *Területi Statisztika* 43. 4. 303–322. p.
- OECD (2000): *The OECD Territorial Reviews: a conceptual framework*. Document [DT/TDPC(99)11]. Paris : Territorial Development Service
- OECD (2010): *Conceptual Framework For National Urban Policy Reviews*. [GOV/TDPC/RD(2010)3]. [online] <URL: [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/TDPC/RD\(2010\)3&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/TDPC/RD(2010)3&docLanguage=En)> [12.05.2016.]
- O'Sullivan, D., Unwin D.J. (2003): *Geographic information analysis*. New Jersey : John Wiley and Sons, Hoboken

- Pénzes, J. (2014): Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen : Didakt Kiadó
- Rechnitzer, J., Smahó, M. (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. In: KTI könyvek 5. Budapest : MTA Közgazdaság-tudományi Intézet
- Rechnitzer, J. (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. In: *Educatio* 18. 1. 50–63. p.
- Romer, P.M. (1994): The Origins of Endogenous Growth. In: *Journal of Economic Perspectives* 8. 1. 3–22. p.
- Sánta, É., Szakálné Kanó, I., Lengyel, I. (2015): Csökkennek az iskolázottság területi egyenlőtlenségei? A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása a népszámlálások adatai alapján, 1990–2011. In: *Területi Statisztika* 55. 6. 541–555. p.
- Sarudi, Cs., Molnárné Barna, K., Horváthné Kovács, B. (2011): Regional differences in the European Union. In: *Deturope: Central European Journal of Tourism and Regional Development* 3. 1. 55–75. p.
- Stimson, R., Stough, R.R., Nijkamp, P. (2011): Endogenous regional development In: Stimson, R., Stough, R.R., Nijkamp, P. (eds) *Endogenous Regional Development Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Cheltenham : Edward Elgar
- Szendí, D. (2015): A lokális humán fejlettségi index eloszlása és területi autokorrelációja Németország és Magyarország esetében. In: *Területi Statisztika*, 55. 6. 556–591. p.
- T. Kiss, J. (2012): A humán tőke statisztikai mérhetősége. In: *Statisztikai Szemle*. 90. 1. 65–88. p.
- Todaro, M.P., Smith, S.C. (2009): *Economic development*. (10th ed) Harlow : Addison Wesley
- ENSZ (2013): *National Human Development Report Poland 2012: Local and Regional Development*, UNDP Project Office in Poland, Warsaw
- Varga, A. (2002): Térökonometria. In: *Statisztikai szemle* 80. 4. 354–370. p.
- Varga, A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 146. p. *Tér és Társadalom* 27 évf., 1. szám, 2013
- University of Chicago Center for Spatial Data Science: GeoDa© 5735 S Ellis Ave Chicago, Illinois 60637 url: <<http://spatial.uchicago.edu/>>
data2.openstreetmap.hu

Aubert Antal* – Horváth Andrea** – Jónás-Berki Mónika*** – Szeidl Klaudia****

A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ TURIZMUSA 1990-2015 KÖZÖTT: LESZAKADÁS ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁS

TOURISM OF THE REGION SOUTHERN TRANSDANUBIA BETWEEN 1990-2015: BREAKAWAY AND DIFFERENTIATION

ABSTRACT

At the beginning of the 1990s, following the change of the political and social systems, a new spatial structure started to develop in Hungary. Since the regime change significant transformations have occurred in Hungarian tourism which is also visible at the level of the regions. Fundamental changes have occurred both territorially and structurally, induced by external and internal driving forces, and these changes have had different impacts on the respective regions and also led to differentiation within the regions.

Our presentation is concentrated on the processes taking place in the South Transdanubian region, with the aim of exploring and analysing those factors that led to the change in the position of the region and influenced this position over the last 25 years. In addition, intra-regional processes are also analysed: shifts of focus and the changes taking place at the level of destinations.

1. Bevezetés

Az 1998-ban kialakított Dél-Dunántúli Turisztikai Régiót Baranya, Tolna és Somogy megye alkotja, utóbbinak a Balaton Turisztikai Régióhoz tartozó településeinek kivételével (28/1998.(V.13) IKIM-rendelet, melyet a 4/2000 (II.2.) GM-rendelet módosított). Tanulmányunk áttekinti e régió turizmusának történeti alakulását a statisztikai adatok és a fejlesztési források szemszögéből. A negyed évszázad alatt jelentős változás zajlott le mind a kereslet összetételében, mind a

* Dr Dr. habil Aubert Antal egyetemi tanár, CSc, intézetigazgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet

** Horváth Andrea PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola

*** Dr. Jónás-Berki Mónika adjunktus, PhD, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék

**** Szeidl Klaudia PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola

turisztikai kínálat tartalmában és térbeli eloszlásában. Kitekintünk a régiók közötti versenyhelyzetre is, pozicionáljuk a vizsgált régiót e tekintetben.

2. Kutatástörténeti előzmények

A rendszerváltás okozta piacvesztés, valamint a 2000-es évek elején megindult fejlesztési programok turisztikai vonatkozásával kapcsolatban számos tanulmány született az elmúlt 25 évben. Az idegenforgalmi régiók versenyképesség vizsgálatának egyik alappillére a KSH által összeállított turisztikai adatbázis. Tóth G. (2005), Tóth G.-Dávid L. (2010) tanulmányai a maguk komplexitásában vizsgálták az idegenforgalmi régiókat és azok versenyképességét. A Magyar Turizmus Zrt. által kiadott statisztikai elemzés számszerűsíti a rendszerváltás okozta visszaesést Dél-Dunántúlon. A turizmus régióspecifikus jegyeit Aubert A. - Jónás-Berki M.-Marton G. – Pál A. (2015) tárta fel, továbbá Magyarország idegenforgalma összevetésre került a Kelet-Közép-Európa országainak turizmusával. Aubert A., Jónás-Berki M., Speigler P. (2005) eredményei alapján bemutatásra kerültek a régió turisztikai termékeinek specifikusságai és azok átalakulásának folyamatai.

3. Dél-Dunántúl társadalmi-gazdasági jellemzői

A három megyéből álló régiót 2013-ban további 24 járásra osztották fel, melynek összterülete 14,2 ezer km, ezzel a Dél-Dunántúl hazánk harmadik legnagyobb régiója. A régióban élő népesség, valamint a települések területi eloszlása és sűrűsége rendkívül egyenetlenül alakul. A Dél-dunántúli régióban 2015-ben összesen 909 ezer fő lakott, mely 9,2%-a az ország lakosságának, így a régió a legalacsonyabb lélekszámú és egyben a legritkábban lakott régió is. A legtöbben Baranya megyében (40,8%) éltek, a legkevesebben pedig Tolna megyében, ahol a régió lakosságának mindössze 24,8%-a lakott. A legnépesebb járások a régió központi területéhez kapcsolódnak, ebből kifolyólag az első helyen a Pécsi járás (19,6%), majd ezt követi a Kaposvári (12,6%) és a Szekszárdi járás (6,4%).

A legritkábban lakott járások közé tartozik a Hegyháti, a Bólyi valamint a Pécsváradi járás, ahol a régió népességének mindössze 1,2%-a élt.¹ A régió népsűrűsége 63,5 fő/km², ami az országos átlag alatt maradt. Ezen belül Baranya megyében 83,1 fő/km², Tolna megye 60,4 fő/km² és Somogy megyében 51,0 fő/km². A leg­sűrűbben lakott járás a Pécsi 284,8 fő/km²-rel, amelyet a Komlói (115,5 fő/km²) és a Szekszárdi járás (88,3 fő/km²) követ. A Sellyei járás a régió leggyé­rebben lakott területe 27,9 fő/km²-rel, amit a Tabi (28,8 fő/km²) és a Csurgói járás (32,6 fő/km²) követ.¹

Nemzetiségek szempontjában a Dél-dunántúli régió az ország egyik legszíne­sebb régiója. A 2011-es népszámlás adatai szerint a régióban összeírt, magukat

valamely nemzetiséghez tartozónak vallók 43,4%-a mondta magát cigány nemzetiségűnek, továbbá 43,0%-a német és 8,9%-a horvát nemzetiségűnek. A területi elhelyezkedés alapján a németiség Kelet-Baranyában valamint Tolna megyében találhatóak, a horvátok a Dráva-mentén és Mohács környékén telepedtek le, a cigányság pedig elsősorban az Ormánság, a Zselic és a Hegyháti területeken koncentrálódik.²

A régió településeinek gazdasági fejlettségi szintje markáns eltéréseket mutat, számos település társadalmi és gazdasági tekintetben is hátrányos, esetenként halmozottan hátrányos terület kategóriájába tartozik.³ A régió településhálózata alapvetően aprófalvas szerkezetű, amelyet az 500 fő alatti települések számának növekedése is igazol.⁴ 2014. január elsején a régió 586 települése közül csupán 32 rendelkezett városi ranggal.⁵ Az aprófalvak és városok területi eloszlása egyenlőtlen. A legtöbb aprófalva Baranya megyében található, ahol a településhálózat 70%-ák adják.⁴ A térség legnagyobb városai a régió központja Pécs, valamint a megyeszékhelyek, Kaposvár és Szekszárd. Ezek mellett a régió kiemelkedő városai közé tartozik Paks, Dombóvár és Komló.

A Dél-dunántúli régió az egy főre jutó GDP alapján az ország alacsonyban fejlett régiói közé tartozik, amely lassú fejlődési üteme miatt fokozatosan leszakadt az ország fejlettebb régióitól. Az egy főre jutó GDP 2014-ben az országos átlag 75%-a volt a régióban (Baranyában 72%, Somogyban 70%, Tolnában 86%), mellyel a régiók rangsorában az 5. helyen szerepelt.⁶ A megyék nemzetgazdasági ágazatának teljesítménye alapján kiemelkedő helyen szerepel Tolna megye ipari teljesítménye, amely egyértelműen a Paksi Atomerőmű jelenlétével indokolható. A mezőgazdasági ágazatban a vezető szerep Somogy megyéhez köthető. A terciér szektorban nyújtott teljesítmény élén Somogy megye áll, azonban csupán néhány %-kal előzi meg Baranya megyét.⁷ A gazdasági fejletlenséget tovább növeli a foglalkoztatottság alacsony aktivitási rátája.⁸

4. A turisztikai termékek és területi struktúrájuk

A Dél-Dunántúli turisztikai régió olyan sokszínű vonzerő kínálattal rendelkezik, mely nem a klasszikus tömegturisztikai termékek alapját képezheti. Bár a régióban is rendelkezésre állnak azok a gyógy- és termálvizek, melyek más régiók kínálatának középpontjában állnak, azonban ezek a Dél-Dunántúlon mégsem tudnak vezető szerepet játszani. A rendszerváltáskor a régió turizmusában Harkánynak még kulcsszerepe volt a régió turizmusában, azonban az elkövetkező évtizedek mégsem kedveztek a desztináció számára, a külső valamint belső környezeti okok folyamatos piacvesztéshez vezettek. Hasonló folyamatokkal találkozhatunk más dél-dunántúli fürdő esetében, melyek sokszor hasonló problémákkal küzdenek máig. Az *egészségturizmus* töke- és infrastruktúraigénye komplex kínálatot követel meg a helyszínektől. A régióban egyértelműen tetten érhető, ha a kínálat vala-

mely eleme gyengébb, akkor már problémák jelentkeznek a desztináció egészének működtetése során. Az is jól látható, ha összehangolt a célterület fejlesztése, akkor sikeressé válhat az új helyszín is a piacon.

Az egészségturizmus mellett a *kulturális turizmusnak* vannak kiváló adottságai, alapjai a régióban, melyek tovább erősödtek az elmúlt évtizedekben. A régióközpont Pécs egyik klasszikus történelmi-kulturális centruma hazánkban már a rendszerváltást megelőzően, mely a 2000-es és 2010 utáni fejlesztésekkel tovább gazdagodott. A világörökségi cím elnyerése mindenképpen elismerése a város kulturális kínálatának, mely a 2010-es EKF címmel tovább gazdagodott. A régió turizmusfejlesztésének egyik gócpontját jelentik ezek a fejlesztések, mely olyan beruházásokban testesül meg többek között, mint a Cella Septichora Látogatóközpont, a Zsolnay Negyed vagy a Kodály Központ. Ezek a fejlesztések Községi források bevonásával valósulhattak meg, működtetésük részben máig központi forrásokból történik.

A régió *borturizmusába* az 1990-es évek óta jelentős befektetések érkeztek, melyek a borvidékek turisztikai szerepvállalását is új alapokra helyezték. A Villányi-borvidék mellé sok tekintetben felzárkózott a Szekszárdi-borvidék, és maga a borturizmus jelentős turisztikai termékévé vált. Jól látható ez a folyamat a leglátogatottabb desztinációk rangsorában végbemenő változások során, legfőképp Villány előretörésében. Hasonló folyamatok Szekszárd esetében is láthatóak, bár ott a desztináció még korábbi életpályaszakaszánál jár.

A régió hagyományosan erős a *vidéki turizmus* területén, melynek kiváló táji-társadalmi adottságai vannak. Ennél a terméknél az előzőektől eltérően különösen fontos az együttműködés illetve a szereplőket összefogó és támogató szövetség megléte helyi/területi illetve megyei/régiós szinten. Részben ezzel is magyarázható, hogy vannak a falusi turizmusban kiemelkedő helyzetű célterületek, de természetesen a terület elhelyezkedése, a társadalmi-gazdasági adottságok is meghatározó tényezők. A falusi turizmus vonatkozásában a közösségi források szintén kulcsszerepet töltenek be a fejlesztésekben, megújulásban, melyek hosszú távon képesek befolyásolni a célterület piaci helyzetét. A vidéki turizmus azonban lényegesen többet jelent önmagában a falusi turizmusnál, mert a vidéki térhez kapcsolódó további termékeket is magában foglalja, így az *aktív turizmus* legtöbb típusát. A régióban kiváló adottságai vannak a lovas, a horgász, a természetjáró, a vízi vagy a kerékpáros turizmusnak. A 2000-es évek első évtizedének második felében elsősorban a kerékpáros és a vízi turizmus infrastruktúrafejlesztései megtalálhatóak a régióban. Szintén fontos termék az *ökoturizmus*, melynek legfontosabb szereplője a Duna-Dráva Nemzeti Park a Dél-Dunántúlon, mely a nemzetközi és hazai trendekhez illeszkedve több látogatóközpontot alakított ki az elmúlt évtizedekben.

Magterületek					Kaposvár- Kapos- völgy- Észak- Zselic		É-Külső- Somogy és Belső- Somogy
Turisztikai termékek	Dél- Balaton	Pécs- Mecsek	Harkány- Siklós- Villány	Duna- mente		Dráva- mente	
Egészségturizmus							
Vízi turizmus és aktív turizmus							
Lovas turizmus							
Kerékpáros turizmus							
Vadászat, horgászat							
Ökoturizmus							
Falusi turizmus							
Bor és gasztronómia							
Kulturális turizmus							
Konferencia turizmus							
Fesztiválok							
Innovatív termékek/ Tematikus parkok							

Forrás: saját szerkesztés

A turisztikai termékek élményláncra való fűzése és piaci pozíciójuk megerősítése érdekében új klaszterek létrehozása, fejlesztése mellett DDOP pályázati forrásból TDM szervezeteket hoztak létre Orfűn, Kaposváron, Pécsen, Harkányban, Mohácson majd 2013-ban Szekszárdon, Nagyatádon, Komlón, Szigetváron és Bükácsváron.

A termékmátrix alapján (1. ábra) egyértelműen megállapítható, hogy a régió sokszínű, megvannak az erősségei (pl. alternatív turizmus), rendelkezik olyan termékekkel, amelyek illeszkednek a keresleti trendekhez, de hátrány, hogy ezek nagy része nem hoz vendégéjszakát. A turisztikai magterületek húzó termékeinek jelenléte statisztikailag nem eredményezi a régió nagyobb látogatottságát.

5. Támogatási programok és annak turisztikai vonatkozásai

5.1. A leszakadás okai és folyamata (1990-2006)

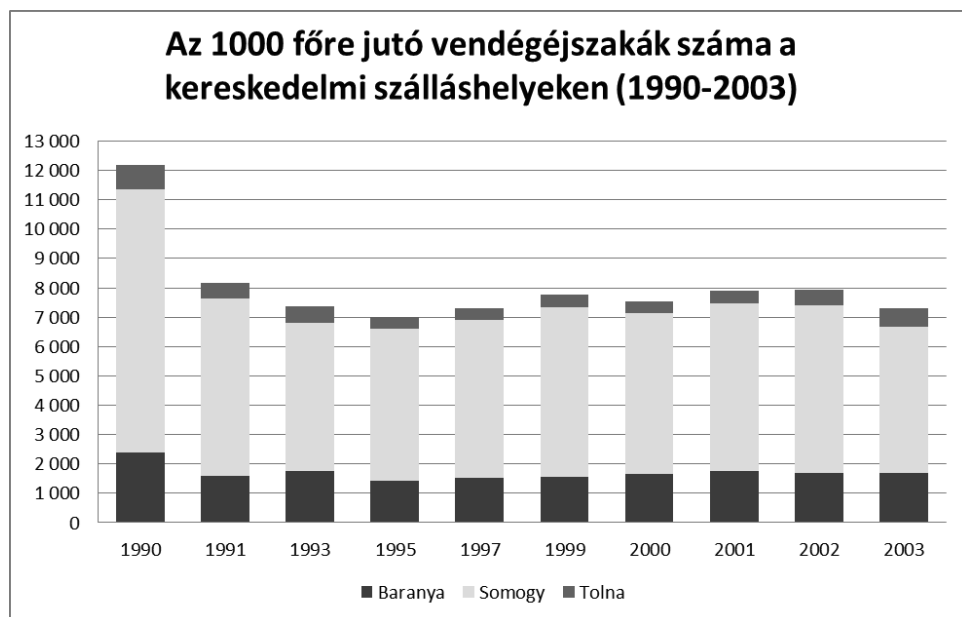
A rendszerváltást követően meginduló társadalmi-gazdasági változások a turizmus környezetét alapjaiban megváltoztatta, amely hazánk és egyben a régió turizmusában egy átmenti időszakot eredményezett. Az évtized elején piacvesztésnek lehetünk tanúi, melynek hátterében különböző külső környezeti események és folyamatok állnak. A visszaesés egyik fő kiváltója a „kuriózum” jelleg elvesztése, hiszen a rendszerváltást követően megszűnt a volt szocialista országok közötti belső kényszerforgalom. A szociálturizmus kereteinek felbomlása átformálta a régió szálláshely kínálatát. Az üdülők többségét kereskedelmi szálláshellyé alakították át, némelyik új funkciót kapott illetve végleg bezárta kapuit. A folyamatot tovább erősítette a versenytársaknak tekinthető kelet-közép-európai országok dinamikusabb fejlődése, valamint a délszláv/balkáni háborús konfliktus is kifejtette negatív hatását a Dél-Dunántúl turisztikai versenyképességére. A régió turizmusának pozicionálását tovább nehezítette a minőségi turisztikai termékek hiánya valamint a gazdaság általános tőke hiányos állapota. Magyarország számára az 1990-es évtized a turizmus szempontjából elvesztettnek tekinthető, hiszen a pontszerű turizmusfejlesztésen túl tudatos és tervezett programok és azok megvalósítása nem történt meg.⁹

Az 1990-es években lezajlott piacvesztés nagy hatással volt a vendégkör átstrukturálódására is. A rendszerváltás előtti időkben az ifjúsági és a szakszervezeti üdülés volt támogatott, viszont a változások hatására a 90-es évektől kezdve a régiót főként a családok és a nyugdíjasok látogatják.¹⁰ Az évtized első felében a külföldi és a belföldi vendégek száma nagymértékben lecsökkent. Az évtized végére a belföldi vendégkör lassú ütemű felerősödése látható, amelynek kiváltója az állami szerepvállalás megjelenése. A belföldi turizmus megerősítése érdekében az állam bevezette az üdülési csekkrendszert, melynek pozitív hatása elsősorban a 2000-es években érezhető.¹¹

A régióban lezajlott folyamatot a statisztikai adatok is igazolják. Az ország vendégforgalmának megyei rangsorában 1990-ben Baranya megye Budapest valamint a Balatont érintő megyék után vezető pozícióban volt mind belföldi, mind külföldi vendégéjszakák számát tekintve. 1996-ban már az említett területeken kívül számos megye is több vendégéjszakát tudott felmutatni, amely megközelítette a baranyait. Baranya a megyék között még így is jelentős súllyal részesedik, azonban ha a turisztikai régiót tekintjük, a lemaradás jóval súlyosabb, mivel a viszonylag erős Baranya megyéhez az országosan legkisebb forgalmú Tolna és a Balaton part nélküli „csonka Somogy megye” társul, míg más régiót, kivéve a Közép-Dunántúlt, viszonylag erős vagy átlagos forgalmú megyék alkotnak.¹⁰

A KSH 2001. évi régiónkénti megoszlási adatai szerint mind a vendégek számát tekintve, mind a vendégéjszakák tekintetében a Dél-Dunántúl a sereghajtó régiók közé került a maga 4% és 5% részesedésével.

2. ábra. Vendégéjszakák számának változása 1990-2003 között KSH adatok alapján

„A Gazdasági Minisztérium irányításával és koordinálásával 2000 második felévére készült el a *Széchenyi Terv* hét programja, amelyeknek állami társfinanszírozására az Országgyűlés a 2001-2002. évi költségvetésben összesen 626 milliárd forintot szavazott meg.”¹²

A 2001. évben realizálódó *Széchenyi Terv* turizmusfejlesztési alprogramjai koncentrált forrásokat biztosítottak a kiemelt terméktípusok fejlesztésére. Ezzel utat nyitottak nagyobb volumenű turisztikai beruházásoknak.¹³ Kiemelt prioritásai között helyet kapott hét alprogrammal az egészségturizmus, kongresszusi turizmus (MICE), turisztikai tematikus parkok, kulturális turizmus, lovas turizmus, egyéb minőségi turisztikai termékek, turisztikai információs rendszerek. Sajnos az I. *Széchenyi Terv* által finanszírozott jelentősebb beruházások elkerülték a Dél-dunántúli régiót. Ebben szerepet játszott a kedvezményezett terméktípus hiánya, illetve ahol volt, ott csak késve kerültek benyújtásra. Mindössze két megvalósult beruházás említhető: a Harkányi Gyógyfürdő korszerűsítése és a Sikondai Termálfürdő (3. ábra).

A régióban több projekt nem fejeződött be, vagy el sem kezdődött ebben az időszakban. Például a Hőgyészi Apponyi Kastély, mint gyógyvizes kastélyszálló létrehozása, a pécsi Nádor Szálló hasznosítása, amelyet sajnálatos módon azóta

sem sikerült megvalósítani, vagy említhető még Orfű-Lipóc lovardája, Kutas-Kozmapusztá fürdőpavilonja és a csertői Kastély is. A vendégek fogadását és kiszolgálását biztosító háttér-infrastruktúra mennyiségi és minőségi színvonala még ekkor sem került fejlesztésre. Helyi és térségi jelentőségű fürdők minőségének javítása, felzárkóztatása, nemzetközi piacon való megjelenésének lehetősége is csak részben valósult meg, hiszen az egészségturizmushoz kapcsolódó speciális szálláslehetőségek minőségi fejlesztése elmaradt.

**3. ábra A Széchenyi Terv egészségturisztikai pályázatainak nyertese
2002. március 20-ig**

Forrás: GM Termékfejlesztési Főosztály in Budai Z. 2002

Az I. Széchenyi Terv regionális kisprojektjei (2000-2002) és 2003-tól Terület- és régiófejlesztési célleírányzat (TRFC) között szerepelt többek között a rendezvények támogatása, amely lehetőség kihasználatlan maradt a régióban. A termékfejlesztések támogatása sem befolyásolta érezhetően a régió idegenforgalmát. Támogatást élvezett a marketing munka is, ám az szakmai felkészültség hiányában nem megfelelő felhasználást eredményezett.

A NFT I. még „csonka” költségvetésű időszaknak minősült. Az NFT I-be foglalt célok megvalósításához öt operatív program készült, melynek egyikén, a Regionális Operatív Programon (ROP) belül a turizmusfejlesztés önálló prioritásként szerepelt. Magyarország európai uniós csatlakozásával 2004–2006 közötti időszakban megközelítőleg 30 milliárd Ft támogatást ítélt meg a ROP-1. „A turisztikai potenciál erősítése a régiókban” című prioritás keretében, melyből 23,8 milliárdot fordítottak vonzerőfejlesztésre, 6,7 milliárdot a fogadóképesség javítására. A két intézkedés – ROP-1.1. „Turisztikai vonzerők fejlesztése” és a ROP-1.2.

„Turisztikai fogadóképesség javítása”. Az NFT I. teljes támogatási összegének 4%-a, és a ROP-keretösszeg 25%-a került a két turisztikai intézkedéshez. Az 1.1-es intézkedés keretében 5–10 nagyprojektet finanszíroztak régióként, az 1.2-es intézkedésnél sokkal nagyobb volt a szóródás (1. táblázat). Az NFT I. turisztikai támogatásának megoszlása statisztikai régióként a következő volt: Közép-Magyarország 6%, Nyugat-Dunántúl 10%, Dél-Alföld 15%, Dél-Dunántúl 17%, Észak-Alföld 15%, Észak-Magyarország 25%, Közép-Dunántúl 12% (ÁSZ 2010)

1. táblázat A sikeres pályázatok száma a megvalósulás tervezett helye szerinti régióként, intézkedésenként, db

	Dél-Alföld	Dél-Dunántúl	Észak-Alföld	Észak-Magyarország	Közép-Dunántúl	Közép-Magyarország	Nyugat-Dunántúl	Összesen
1.1	8	5	10	8	6	5	6	48
1.2	15	17	13	24	7	8	10	94
1.	23	22	23	32	13	13	16	142

Forrás: Mundruczó Györgyné – Pulay Gyula – Tököli László (2010)

A nemzetközi hatókörű vonzerőt jelentő Pécsi Ókeresztény Sírkamrák az UNESCO Világörökségi listájára 2000-ben kerültek fel. A régió kiemelt projektjei között „Pécs világöröksége, turisztikai vonzerő fejlesztése” című pályázatban központi szerepet kapott az ókeresztény temető legnagyobb épületének, a Cella Septichorának (hétkaréjos sírépítmény) feltárása és műemléki bemutatása, illetve látogatóközpont létrehozása. Ennek révén Pécs jelentős forráshoz jutott (Berki M. 2006). További milliárdos összegű kiemelt projekt a Mecsek gyöngyszemei projekt és a Dráva medence komplex ökoturisztikai fejlesztése. Kisebb projektek voltak a szálláshelyfejlesztések Csokonyavisontán, Dombóvár-Gunarason, Harkányban, Mohácson és ekkor merült fel Pécssett négycsillagos szálloda kialakítása is. A lovas- és kerékpáros, illetve a bor- és gasztronómiai turizmus viszont egyáltalán nem szerepelt a támogatott projektek között.

Az úttörőnek számító Villány-Siklói Borút megalapítása 1994-ben történt, amely a térség bortermelőinek, pincészeinek, hegyközségeinek és egyéb szervezeteinek összekapcsolását eredményezte. Ennek mintájára 2006-ra valamennyi régiós borvidéken hasonló borutak jöttek létre, komplex és változatos programcsokrot kínálva a vendégeknek. Ezek a következők: – Mohács–Bóly Fehérborút – Dél-Balatoni Borút – Tolnai Borút – Szekszárdi Borút – Pécs-Mecseki Borút.¹⁴

A dél-dunántúli turisztikai régió kereskedelmi szálláshelyeinek nem csak a kapacitása, hanem az eloszlása is kedvezőtlen volt. Magasabb kategóriájú, négy csillagos szálloda mindössze kettő szerepelt a kínálatban (Bikal, Hőgyész) (2. táblázat). A 295 db szálláshely az országos kereskedelmi szálláshely-kapacitás 9,8%.

2. táblázat Kereskedelmi szálláshelyek kapacitásadatai a dél-dunántúli turisztikai régióban, megyei bontásban 2005. július 31.-én KSH adatok alapján

	****	***	**	*		Szálloda összesen	Panzió	Turista- szállás	Ifjúsági szálló	Nyaralóház	Kemping	Összesen
Baranya	-	1	19	7	3	30	81	10	14	19	11	165
Somogy	-	-	8	2	1	11	38	6	3	-	4	62
Tolna	-	1	3	6	3	13	27	4	11	9	4	68
Összesen	-	2	30	15	7	54	146	20	28	28	19	295

A régióban fontos szerepet játszott a magánszálláshelyek vendégforgalma (3. táblázat). Nem csak a Mecsek, a Zselic és a Duna mentén, hanem a kisebb fürdőtelepüléseken is fontos tényezőkké váltak (Gunaras, Tamási, Magyarhertelend). Baranyában a fizető vendéglátás fő szolgáltatói Harkány, Pécs, Orfű és Villány településeken koncentrálódtak.

3. táblázat Magánszálláshelyek vendégforgalmi adatai a Dél-Dunántúl turisztikai régióban 2004-ben

Megye	Falusi szállásadás		Fizető vendéglátás		Összesen	
	Külföldi vendég- éjszaka	Belföldi vendég- éjszaka	Külföldi vendég- éjszaka	Belföldi vendég- éjszaka	Külföldi vendég- éjszaka	Belföldi vendég- éjszaka
Baranya	4175	23051	83240	68063	87415	91114
Somogy	7285	7955	8117	9026	15402	16981
Tolna	941	5583	20893	16425	21834	22008
összesen	12401	36589	112250	93514	124651	130103

Forrás: KSH adatok alapján

A 2005 szeptemberében az Országgyűlés által elfogadott Nemzeti turizmus-fejlesztési stratégia (NTS) a magyarországi turisztikai intézményrendszer működését vizsgálta, valamint ennek átforgalmazását fogalmazta meg. Prioritásként ekkor jelent meg a *Turisztikai desztináció menedzsment* (TDM) szervezetek létrehozásának fontossága, mint a hazai turizmusirányítás új eleme.¹⁵ Az NTS prioritásai az ÚMFT-ben a regionális operatív programokba (TDM), illetve az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programba (ÚMVP) épültek be.¹⁶

5.2. A turisztikai fejlesztések hatása: differenciálódás a régióban

„Az EU 2007–2013 közötti költségvetési időszakában az Új Magyarországi Fejlesztési Terv (ÚMFT) alapján történt a forrásallokáció.”¹⁷ Fő stratégiai célok

között fogalmazódtak meg a következők: illeszkedés a turizmus meghatározó keresleti trendjeihez, versenyképesség fokozása, a fenntartható turizmus feltételrendszerének megteremtése, a jó adottságokkal rendelkező kistérségek felzárkóztatása és a határon túlnyúló regionális kapcsolatból származó előnyök kihasználása. Hangsúlyt kapott a termékcsoportok koncentrált fejlesztése, mint például gyógy-, termál és wellness-turizmus, vidéki turizmus (falusi turizmus, vidéki aktív turizmus (lovas, kerékpáros, horgász), bor és gasztroturizmus), kulturális-, rendezvény turizmus; MICE, ökoturizmus. Az ÚMFT turisztikai támogatások megoszlása a statisztikai régiók között a következőképp alakult: Dél-Alföld 14%, Dél-Dunántúl 14%, Észak-Alföld 19%, Észak-Magyarország 20%, Közép-Dunántúl 12%, Közép-Magyarország 10%, Nyugat-Dunántúl 11%

Az ÚMFT regionális operatív programjai között a Dél-Dunántúli Operatív Program (DDOP) stratégiai célkitűzése volt (2013-ig) a régió leszakadásának megállítása. Prioritásként szerepelt a turisztikai potenciál erősítése (2.1.), amely a piacvesztést volt hivatott megállítani. Az operatív programban zászlóshajó projektként került megnevezésre és önálló művelettípusként szerepel az Európa Kulturális Fővárosa 2010 (EKF 2010) program (4.1. intézkedés). A kiemelt projektek keretében 2008-2013 között összesen mintegy 29 Mrd Ft került kifizetésre (EMIR). Pécs fejlesztési pólus program DDOP-ot érintő egyes intézkedései is megjelennek az anyagban, a DDOP önálló területi célként kezeli Pécs fejlesztési pólust, valamint a Pólus programhoz illeszkedő fejlesztéseket előnyben részesíti.

A DDOP 2.1. prioritási tengelye „A turisztikai potenciál erősítése a régióban” komponensei között a következők kaptak helyet:

- 2.1.1. Komplex turisztikai termékcsoomagok kialakítása
- 2.1.2. Szálláshelyek és turisztikai szolgáltatások fejlesztése
- 2.1.3. A turizmusban érintett szereplők együttműködésének ösztönzése

A mintegy 552 db beérkezett pályázatban 116 784 380 127 Ft összegű támogatást igényeltek, a megítélt támogatás 46 047 266 439 Ft (208 db), melyből a kifizetések összege 45 183 326 044 Ft (186 db). Pályázatok számát tekintve a legnagyobb arányt a szálláshelyek és turisztikai szolgáltatások fejlesztése komponens képviselt 16%-al, míg a kifizetett összeg tekintetében a komplex turisztikai termékcsoomagok kialakításának intézkedései (11 904 378 974 Ft)¹⁸. Utóbbiak esetén megemlíthető a siklósi vár rekonstrukciója és szolgáltatásainak bővítése, a szigetvári CIVITAS INVICTA - A leghősiesebb város nevű pályázata, valamint Új attrakciók kialakítása Bicalon (rendezvénytér és lovarda), Orfűn „Malom a múltból, látogatóközpont a jövőből” vagy a pécsváradi „Élmény vár Szent István és a bencések korában a Pécsváradi Élményvárban” című pályázat. További, nagyobb összegű, megvalósult beruházások *„A határ a csillagos ég” - A Zselici Csillagósegbolt-park komplex turisztikai fejlesztése*, az *„Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont és Bemutatóhely Cún-Szaporcán*”, illetve 2015-ben a *„Mecseki öko-*

turisztikai élménypark kialakítása a pécsi állatkert funkcióbővítő fejlesztésével és a kerékpár-turisztikai infrastruktúra fejlesztésével.”

5.3. Innovatív, új elemek megjelenése

A Dél-Dunántúl térségi erőforrásait, versenyelőnyeit a turizmusban országosan is megjelenő új menedzselési technikákkal igyekezett hatékonyabbá tenni.¹⁹ A tematikus utak megjelenése, a turisztikai klaszterek létrejötte és a turisztikai desztináció menedzsment szervezetek (TDM) létrehozása fontos szerepet játszott a régió turisztikai és turisztikai termék diverzifikálódásában (4. táblázat).

4. táblázat: A tematikus út, a klaszter és a TDM szervezet főbb jellemzőinek összehasonlítása

	Tematikus út	Klaszter	TDM szervezet
Területi megjelenés	lineáris	hálózatos	Pontszerű vagy kiterjedt-kompakt (több település), mozaikos (több település)
Területi szintek	Kistérségi/térségi/regionális/országos/nemzetközi	regionális	Helyi/térségi/regionális
Tevékenység fő célja	attrakciófejlesztés	termékfejlesztés	desztinációfejlesztés
Tagok	Turisztikai szolgáltatók, Önkormányzatok, Civil szervezetek	Adott termék fejlesztéséhez kapcsolódó szolgáltatók, vállalkozások	Önkormányzatok, Turisztikai szolgáltatók, Civil szervezetek
Működési forma	Egyesület, alapítvány, nonprofit kft.	egyesület	Egyesület, nonprofit kft., szövetség
Példák	Mária út, Villány-Siklói Borút, Rockenbauer Pál Dél-dunántúli Kéktúra útvonal, Mecseki Mézes Körút, Baranya Zöldút, Sárköz – Élő hagyományok nyomában, Üvegesek Útja, Zselici Csillagtúrák	Dél-Dunántúli Gyógy- és Termálturisztikai klaszter Dél-dunántúli Borturisztikai Klaszter, Dél-Dunántúli Ökoturisztikai klaszter, Dél-Dunántúli Rendezvény és fesztivál Turisztikai Klaszter, Dél-dunántúli Vár- és Kastélyturisztikai Klaszter	Irány Pécs! Turisztikai Nonprofit Kft., Orfűi Turisztikai Egyesület, Kaposvár és a Zselic Vidéke TDM Egyesület, Mecsek-Hegyhát Turisztikai Egyesület

Forrás: Aubert A. et al. 2015 alapján a szerzők módosításával

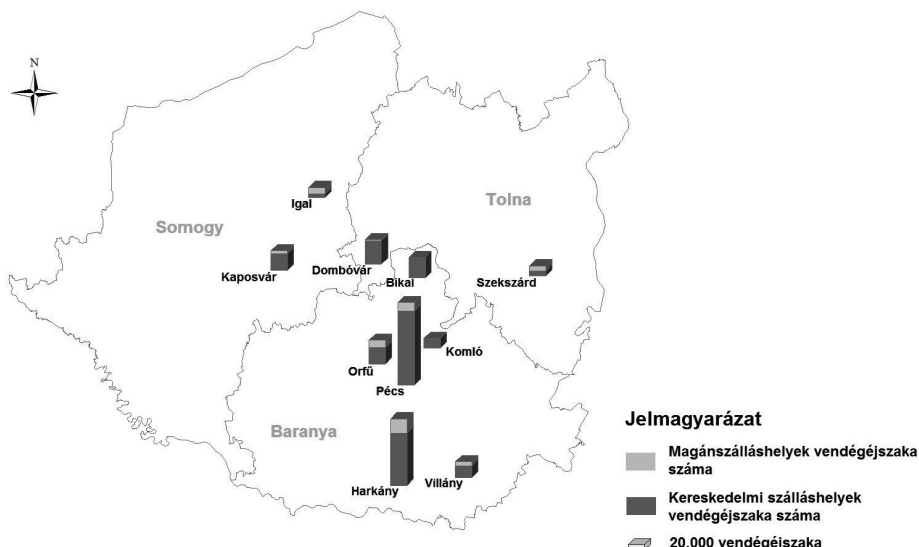
Külön kell szólni az időszak szálláshelyeinek fejlesztéseiről. A régió kereskedelmi szálláshelyeinek minőségi kínálata nem volt megfelelő ahhoz, hogy az olyan, egyébként versenyképes termékeivel, mint például az egészségturizmus, borturizmus, kulturális turizmus, az új keresleti igényeket kielégítse. A régióközpont „Pécs2010-Európa Kulturális Fővárosa” cím elnyerésekor nem rendelkezett

magasabb kategóriájú kereskedelmi szálláshellyel. A meglévő szálláshelyek kapacitásnövelése és minőségi fejlesztésére a DDOP 2.1. pályázatai révén került sor. A teljesség igénye nélkül említhető a BOCK HOTEL ERMITAGE**** (Villány), Hotel Corso**** (Pécs), Thermal Hotel Harkány**** (Harkány), Hotel Makár (Pécs), Fried Kastély Szálloda ****(Simontornya), Gunaras East and West Spa Resort **** Hotel, Siklósi Termálszálloda ****, és a kuriózumként megjelenő CROCUS Gere Bor Hotel (Villány). Ahogy az a korábbiakban már említésre került, az első Széchenyi Terv egészségturisztikai pályázatai minimálisan érintették a régiót, így nem meglepő, hogy az új lehetőség aktívabb pályázókat generált és a forrásokra alapozva több fürdő- és szolgáltatásfejlesztés realizálódott. A DDOP „Regionális jelentőségű egészségturisztikai fejlesztések ösztönzése” (Kaposvár, Harkány, Dombóvár-Gunaras, Barcs, Tamási), „Termál- és gyógyfürdők és tematikus vonzerők fejlesztése” (Igal, Mohács) és a „Helyi jelentőségű egészségturisztikai fejlesztések ösztönzése” (Magyarhertelend) intézkedései révén a kínálat megsokszorozódott a Dél-Dunántúlon.

2015-ben a vendégéjszaka szám alapján jól látható a változatos desztinációk jelenléte a régióban, ugyanakkor nem jelenik meg például Mohács, amely immár az UNESCO Emberiség Szellemi Kulturális Örökség listájára is felkerült a Busójárással (4. ábra).

4. ábra Vendégéjszakák száma a dél-dunántúli régió városaiban 2015-ben

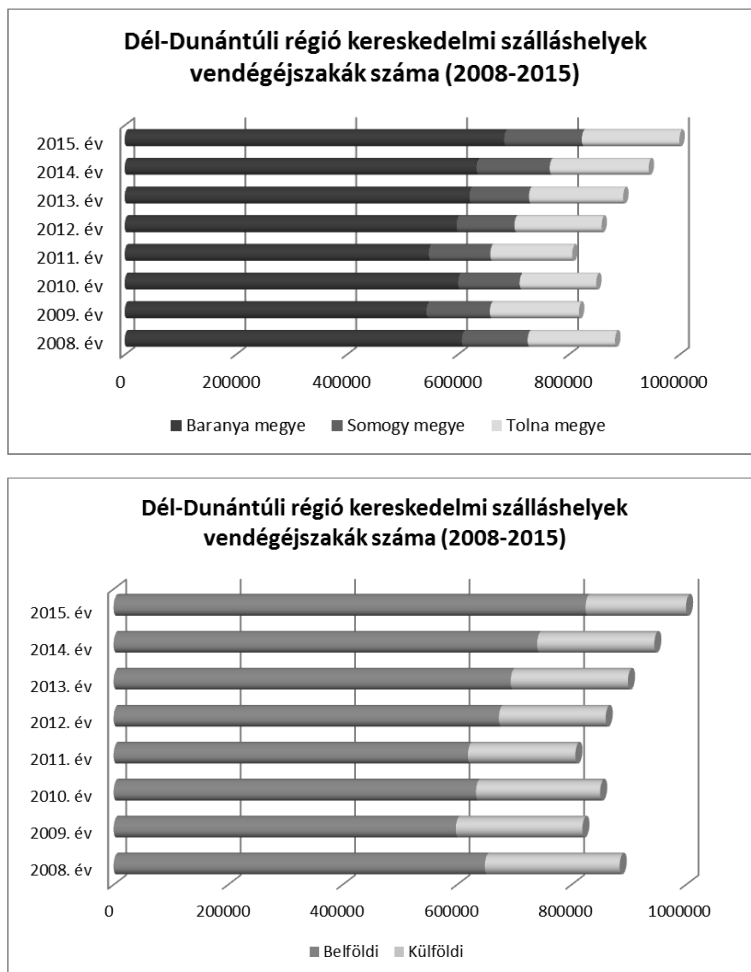
A Dél-Dunántúl (Balaton nélküli) TOP 10 települése a vendégéjszakák alapján, 2015

Forrás: KSH adatok alapján (2015) saját szerkesztés

Forrásszerzésnél is probléma a vendégéjszaka-szám, ugyanis számos turisztikai pályázat ezt a mutatót minimum kritériumként meghatározza. A Dél-Dunántúlon 824 352 fő belföldi és 199 143 fő külföldi vendégéjszakát regisztráltak 2015-ben. Ez országos megoszlást vizsgálva a belföldi vendégforgalom tekintetében 6,4%, külföldi vendégforgalom esetében mindössze 1,5% arányt jelent a *kereskedelmi szállásokon*, ami 2007-ben még 2,1% volt²⁰, tehát továbbra is csökken. Ugyanakkor összességében egy lassú növekedés indult meg a régióban (5. ábra). Az EKF 2010 csupán egy minimális fellendülést hozott a régióban.

5. ábra Kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszaka száma

Forrás: KSH adatok alapján (2008-2015) saját szerkesztés

Az egyéb szálláshelyeken a vendégéjszakák száma alapján jelentős növekedést regisztráltak a Dél-Dunántúlon (+25,7%). A vendégek száma 18 671 fő belföldi,

83 129 fő külföldi, akik mintegy 311 793 vendégéjszakát töltöttek a régióban (belföldi: 90 287 v.éj, külföldi: 221 506 v.éj). Ez a két számadat azonban azt is jelenti, hogy csupán két idegenforgalmi régiót előz meg (Közép-Dunántúl és Tisza-tó) a kilencből. A kategórián belül található a falusi szállásadás, amely igen fejlett a Dél-Dunántúlon. A férőhelyek száma a falusi szálláshelyeken 2015-ben a Dél-Dunántúlon 12,7% részesedést jelent az idegenforgalmi régiókra vetítve. Összesen 18 215 vendég (külföldi: 2 630, belföldi: 15 585) fordult meg a régióban és összesen 47 301 vendégéjszakát regisztráltak (külföldi: 7 714, belföldi: 39 587). Ez az előkelő 4. helyre emeli fel a régiót (igaz, a Balaton régiónál nem gyűjt adatot a KSH, így csak nyolc régióra vonatkoztatva).²¹ A statisztikai adatok alapján is kirajzolódik, és egyúttal megerősíti a korábbi megállapítást, hogy az alternatív turizmus a régió erőssége.

6. Összegzés

Az elmúlt negyed évszázad a Kelet- Közép-európai országok turizmusában gyökeres változásokat hozott. A nyugati vendégkör motivációi változásának következtében Magyarország elvesztette domináns szerepét és éles versenyhelyzetbe került a régió országaival. Ennek felismerése egy elvesztegetett évtized (1990-es évek) után az első Széchenyi-Terv turisztikai prioritásaiban érhető tetten, amikor hazai forrásokból indítatva újulnak fel turisztikai vonzerők és infrastruktúrák. A támogatási források az EU-tagsággal 2004-től áttevődnek az uniós forrásokra, a lendület kitart egy évtizeden át. A forráselosztás szempontjai igazodnak az EU-elvárásokhoz, legnagyobb hányaduk az elmaradott régiók felé irányul.

Megindul a régiók versenye a fejlesztési forrásokért, mely folyamatnak mára láthatóak már a nyertesei és vesztesei. A Dél-dunántúli régió (Balaton nélkül) egyértelműen veszített korábbi pozíciójából, mely elsősorban a külföldi vendégkör (döntően német) drasztikus csökkenésében nyilvánult meg, melyet a lassan növekvő belföldi vendégkör nem tudott pótolni. A turisztikai termékkínálat sokszínűsége ellenére a vendégéjszaka szám növekedése elmarad a várttól, ebben a termékösszetétel, különösen a vezető termék, az egészségturizmus lemaradása a régiók versenyében alapvető szerepet játszik. A régió ugyanakkor a turisztikai innovációk egyik jeles képviselője, mely némileg átforgalmazza a turisztikai teret, a tematikus utak, turisztikai klaszterek és a TDM-szervezetek térszervező ereje ha nem is látványosan, de egyre több települést kapcsol be a turizmus világába.

A régió belüli területi-települési súlypontok kevésbé változtak az elmúlt 25 évben, továbbra is a baranyai háromszögre (Pécs-Mecsek – Villány – Siklós), Kaposvárra és a fürdővárosokra irányul a kereslet döntő hányada. A külső forrásokból finanszírozott számos projekt (melyekről részletes képet adtunk a tanulmányban) közül országos/nemzetközi hatásúnak tartjuk Pécs világörökség- és EKF-projektjét, Bikal reneszánsz-élményparkját, Orfű megújulását, a mohácsi Busójárás

Szellemi Kulturális Örökséggé válását. A kínálati elemek bővülését azonban csak részben követte az irányítási-menedzsment rendszer megújulása, különösen a települési-térségi szintek integrált tervezése és piacra vitele.

JEGYZETEK

1. Központi Statisztikai Hivatal (2015)
2. Központi Statisztikai Hivatal (2014): A Dél-Dunántúl nemzeti sokszínűsége.
3. Hajdú Zoltán (2006): A Kárpát-medence régiói 3. Dél-Dunántúl. Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest.
4. Szűcs Krisztián (szerk.)(2013): Dél-Dunántúli Régió Fejlesztése I.kötet, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, ISBN 978-963-642-538-4 pp.32-62
5. KSH Turisztikai régiók (2013)
6. KSH (2014)
7. KSH Területi Statisztikai Évkönyv (2010)
8. KSH Területi Statisztikai Évkönyv (2014)
9. Aubert Antal (2001): A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon. Turizmus Bulletin. 5. (1), 44-49. old.
10. Spiegler Patricia (2005): A dél-dunántúli régió idegenforgalmi térszerkezetének átalakulása (a rendszerváltástól napjainkig). „Átalakulási folyamatok Közép-Európában” konferencia adatbázisa. Győr
11. Aubert Antal – Jónás-Berki Mónika – Marton Gergely –Pálfi Andrea: A turizmus régióspecifikus jegyei Kelet-Közép-Európában.
12. Mundruczó Györgyné – Pulay Gyula – Tököli László (2010): A turisztikai fejlesztések állami támogatása térségi és nemzetgazdasági szintű hatékonyságának vizsgálata, Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest, ISBN 978-963-88187-7-5, p. 45
13. Aubert Antal(2001): A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon
14. A Dél-Dunántúli Régió Turizmus Stratégiai Fejlesztési Programja (2006)
15. Pálfi Andrea (2013): Zalaegerszeg turizmusa válaszáton, in: Balogh R.- Schmidt P. (szerk.):A földtudományi kutatások új aspektusai : tanítványok és mestereik a Kárpát-medence földtudományi kutatásában GEOGRAPHIA PANNONICA NOVA 17, Pécs, IDResearch Kft. Publikon, pp. 97-106 ISBN:978 615 5001 19 2
16. Aubert Anatal - Szabó Géza (2011): Magterületek. In: Dávid L. (szerk.): Magyarország turisztikai régiói. Pécs. PTE, ISBN: 978-963-642-432-9
17. Aubert Antal (2011): Turisztikai régiók helyzete a területfejlesztésben In: Dávid Lóránt (szerk.): Magyarország turisztikai régiói, PTE, ISBN: 978-963-642-432-9, 2. fejezet
18. Dél-Dunántúl statisztikai régióra vonatkozó EMIR adatok alapján.

19. Aubert, Antal - Csapó, János - Jónás-Berki, Mónika - Pálfi Andrea (2015): A turizmus térszerveződési típusai Magyarországon -Térszervező modellek a turizmusban In: Tésits R., Alpek, B. L. (ed.): A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete. (GEOGRAPHIA PANNONICA NOVA ; 18.) Pécs: Publikon Kiadó. 271-281. old.
20. KSH (2008)
21. KSH (2016)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aubert Antal (2001): A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon. Turizmus Bulletin, 5. (1), 44-49. old.
- Aubert Antal - Szabó Géza (2011): Magterületek In: Dávid L. (szerk.): Magyarország turisztikai régiói, Pécs, PTE, ISBN:978-963-642-432-9 http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0051_Magyarország_idegenforgalmi_regioi/index.html
- Aubert Antal - Berki Mónika - Pálfi Andrea - Papp Júlia (2015): Regional processes and spatial disparities of tourism in the period 2004-2014. In: Jörg Maier (szerk.) Sozialer und wirtschaftlicher Strukturwandel in Mitteleuropa 2004-2014. Bayreuth: Universität Bayreuth. 155-168. old.
- Aubert Antal - Csapó János - Jónás-Berki Mónika - Pálfi Andrea (2015): A turizmus térszerveződési típusai Magyarországon -Térszervező modellek a turizmusban In: Tésits Róbert, Alpek B. Levente (szerk.) A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete. 632 p. Pécs: Publikon Kiadó, 2015. 271-281. old.
- Bakucz Márta - Erdős Katalin - Mezei Cecília - Raffay Zoltán (2007): A Regionális Fejlesztés Operatív Program (ROP) '1.1 Turisztikai vonzerők fejlesztése' és '1.2 Turisztikai fogadóképesség javítása' intézkedések hatékonyságjavítását célzó értékelő tanulmány, MTA RKK DTI https://www.palyazat.gov.hu/rop_ertekelesek
- Berki Mónika (2006): A turisztikai beruházások hatása Pécs funkcionális morfológiájára III. Magyar Földrajzi Konferencia Tudományos Közleményei. MTA FKI, Budapest, 12p <http://geography.hu/mfk2006/pdf/Berki%20M%F3nika.pdf>
- Budai Zoltán (2001): A Széchenyi Terv keretében megvalósuló egészségturisztikai fejlesztések első félévének eredményei. Turizmus Bulletin V. évfolyam 3. sz., http://itthon.hu/site/upload/mtrt/Turizmus_Bulletin/01_09/Sz3.htm
- Budai Zoltán (2002): Marketing a fürdőfejlesztésben, Turizmus Bulletin VI. évfolyam 1. sz http://itthon.hu/site/upload/mtrt/Turizmus_Bulletin/02_01/SZ3.HTM
- Csordás László (2012): A kereskedelmi szálláshelyek kapacitásának és forgalmának alakulása Magyarországon (1990-2010). In: Györfi Ferenc (szerk.) A tudás szolgálatában. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 47-61. old.
- Hajdú Zoltán (2006): A Kárpát-medence régiói 3. Dél-Dunántúl. Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest.

- Mundruczó Györgyné – Pulay Gyula – Tököli László (2010): A turisztikai fejlesztések állami támogatása térségi és nemzetgazdasági szintű hatékonyságának vizsgálata, Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest ISBN 978-963-88187-7-5
- Pálfi Andrea (2013): Zalaegerszeg turizmusa válaszáton, in: Balogh Réka - Schmidt Petra (szerk.): A földtudományi kutatások új aspektusai : tanítványok és mestereik a Kárpát-medence földtudományi kutatásában GEOGRAPHIA PANNONICA NOVA 17, Pécs, IDResearch Kft. Publikon. 97-106. old.
- Spiegler Patricia (2005): A dél-dunántúli régió idegenforgalmi térszerkezetének átalakulása (a rendszerváltástól napjainkig). „Átalakulási folyamatok Közép-Európában” konferencia adatbázisa. Győr
- Tóth, Géza (2005): A magyarországi idegenforgalmi régiókról. TERÜLETI STATISZTIKA 8. (45.) évf.:(2. szám) 147-162. old.
- Tóth Géza - Dávid Lóránt (2010): A magyarországi idegenforgalmi régiók fejlettségének, versenyképességének és leterheltségének vizsgálata. Közép-Európai Közlemények III. évf. 1. szám 2010/1. No.8. 121-133. old.
- http://itthon.hu/documents/28123/4083489/Magyarorszag_turizmusa_2015_vegleges_adatok.pdf/4110ade7-88b6-4161-acbe-68a7a8818e4a
- <http://www.baranyavidek.hu/hu/menu/tematikus-utak.link>
- <http://eupalyazatiportal.hu/umft/>
- https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso?eupik_nev=510
- http://emir.palyazat.gov.hu/nd/kozvel/?link=umft_1_1&prg_abbr=uszt_umft&sc=1&ml=4&sr=463&offset=8&id_op=27&id_tamogatascel=119&id_paly_tip=190&id_paly_altip=510
- <https://www.asz.hu/storage/files/files/Szakmai%20kutat%C3%A1s/2010/t329.pdf>

Koltai Zoltán*

A TELEPÜLÉSI VONZERŐK MAGYARORSZÁGI MEGÍTÉLÉSE

ASSESSMENT OF THE ATTRACTIONS OF THE RESIDENTIAL PLACE IN HUNGARY

ABSTRACT

We made a layered questionnaire survey in 2004-2005. In the research one thousand private persons responded to our questions. We wanted to find the answer to the following questions: what aspects do Hungarian citizens prefer when choosing their place of residence, which Hungarian cities are considered successful by the respondents and why, which are the cities that the stakeholders see as real centres of gravity, how much are the respondents willing to move to another residential places? In the light of the results, we repeated our survey in 2012-2013, allowing thereby the comprehensive evaluation of a period of almost ten years. In the second survey we used the method of a layered questionnaire survey again (the four aspects considered were as follows: breakdown of the Hungarian population by regions, gender, age groups and finally level of education), in which it was one thousand private persons again who responded to our questions. The number one attraction of settlements as residential places in Hungary is public safety now. This is followed by factors quite constant over a ten-year period like infrastructure of the settlement, the condition of the residential environment, the complexity of health services, employment conditions, the presence of kindergarten and primary school education, transport relations and the possibilities of administration. It is still true that primarily the Hungarian big cities are considered as competitive and successful residential places. The proportion of answers specifying Budapest is outstandingly high and we can definitely say that the Hungarian capital city is a separate category on its own within the Hungarian urban hierarchy. If we accept that the goal of competition is to enhance the well-being of the local residents, we can also say that the tool of successful participation in the competition is a special, but flexibly modifiable development programme based on the partnership and operating in the coordination of local politics, businesses, the civil sector and the academic sphere; a development programme that the local stakeholders know and support as well.

1. Bevezetés

2004-2005-ben rétegzett kérdőíves kutatást végeztünk, melynek keretében ezer magánszemély adott választ alábbi kérdéseinkre: milyen szempontokat részesít

* Dr. habil. Koltai Zoltán tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem – Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar

előnyben a magyar lakosság lakóhelyének megválasztásakor, milyen jellemzőkkel, előnyökkel és hátrányokkal írják le a különböző nagyságú településtípusokat, melyik magyarországi településeket és miért tartják versenyképesnek a válaszadók, melyek azok a települések, melyeket valódi vonzásközpontoknak tartanak az érintettek és milyen költözési hajlandóság jellemzi a megkérdezetteket?¹

A kapott eredmények tükrében 2012-2013-ban megismételtük lakosságra vonatkozó vizsgálatunkat, lehetőséget teremtve ezzel a közel egy évtizedes időszak átfogó értékelésére. Az adatfelvétel ezen újabb fázisában szintén rétegzett kérdőíves megkereséseket folytattunk (a figyelembe vett négy szempont: a magyarországi népesség régiók szerinti megoszlása, a lakosság nemek, korcsoportok és végül iskolai végzettség szerinti tagozódása volt), melynek eredményeként újból ezer, véletlenül kiválasztott magánszemély adott választ kérdéseinkre. Összesen 4 zárt és 3 félig zárt kérdést tettünk fel a vélemények megismerése céljából. A kutatási eredmények közlése előtt fontosnak tartom rögzíteni, hogy a 2012-2013-as adatfelvétel során a 2004-2005-ös kutatáshoz képest valamivel magasabb volt az 5.000-50.000 fő közötti lélekszámú, valamint 50.000 főnél népesebb településen élő válaszadók aránya, ami értelemszerűen a mintába kerülő, 5000 fő alatti települések kisebb elemszámú előfordulását okozta. Erre a tényre a kapott eredmények összevetése során többször utalok.

2. A lakóhelyi vonzerők értékelése 2012-2013-ban

Megismételt vizsgálatunk keretében a települések vonzerejét alakító, korábbi 12 szempontot 20 tagúra bővítettük. Ezt két okból véltük indokoltnak. Egyrészt figyelembe vettük a 2004-2005-ös vizsgálat „egyéb” kategóriájában, nagyobb arányban szereplő tényezőket (így önálló kategóriaként megjelent a „lakosság etnikai összetétele”, valamint „a település közbiztonsága”), másrészt kíváncsiak voltunk arra, hogy három korábbi, meglehetősen heterogén tartalmú tényezőt (települési infrastruktúra, oktatási viszonyok, városi szerepkörök szélessége) részekre bontva, milyen többletinformációhoz juthatunk. Ebből a megfontolásból a megelőző kutatás legfontosabbra értékelt „települési infrastruktúra” kategóriáját négy elemre bontottuk (gázszolgáltatás, csatornázottság, internetelés-mobilhálózat, közúthálózat), a korábbi „oktatási viszonyok” pedig kiegészült egy plusz tényezővel („az óvodai és alapfokú oktatás megléte”). Ezen kívül a „városi szerepkörök szélessége” szempontot két külön kategóriaként értelmeztük (külön-külön vizsgálva „az ügyintézési lehetőségek meglétét” és „a kereskedelmi hálózat fejlettségét”).

Ezek eredményeként a települések vonzerejét befolyásoló tényezők listája 2012-2013-as kutatásunk során az alábbiakat tartalmazta:

1. Az egészségügyi szolgáltatások teljessége (háziorvostól a kórházi ellátásig minden megtalálható a településen).
2. Az óvodai és alapfokú oktatás megléte.

3. A teljes oktatási struktúra megléte (az alapfoktól a felsőfokig található intézmények).
4. A település infrastrukturális ellátottsága összességében (közmvévek, utak, tömegkommunikációs lehetőségek).
5. A települési infrastruktúrán belül a gázszolgáltatás megléte.
6. A települési infrastruktúrán belül a csatornázottság megléte.
7. A települési infrastruktúrán belül az internetelérés, mobilhálózat minősége.
8. A települési infrastruktúrán belül a közúthálózat minősége a településen belül.
9. Kereskedelmi hálózat fejlettsége (nagyobb boltok, szupermarketek megléte).
10. Az ügyintézési lehetőségek megléte (pl.: közintézmények, hivatalok - a polgármesteri hivatalon felül).
11. A lakókörnyezet állapota (pl.: zöldterület nagysága, tisztaság, környezetszennyezettség mértéke).
12. A település természeti adottságai (éghajlat, hegyvidék, folyók).
13. A település történelme, hagyományai, helyi tradíciók.
14. Demográfiai adottságok- a lakosság korösszetétele.
15. Demográfiai adottságok- a lakosság etnikai összetétele.
16. Közlekedési kapcsolatok megléte (országos út-, vasúthálózat közelsége, Budapest megközelíthetősége).
17. Foglalkoztatási lehetőségek és körülmények (munkalehetőségek mértéke és milyensége, bérszínvonal).
18. Szabadidő eltöltésének lehetőségei (pl.: művelődés, kultúra, sport, éttermek).
19. A lakásállomány jellemzői (lakóépületek kora, típusa, mennyisége).
20. A település közbiztonsága.

Mindössze a tényezők tartalmi összehasonlítása okán érdemes szemügyre venni azt a szempontrendszert, melyet a nagyvárosok vezető pozíciót betöltő, helyi társadalmi szereplőinek, valamint 9 várostérség lakóinak megkérdezésére állítottak össze kutatók.² A mintegy 22 tényező ekkor négy csoportban (gazdaság, oktatás – kultúra - egészségügy, helyi kormányzás, életkörülmények) szerepelt.)

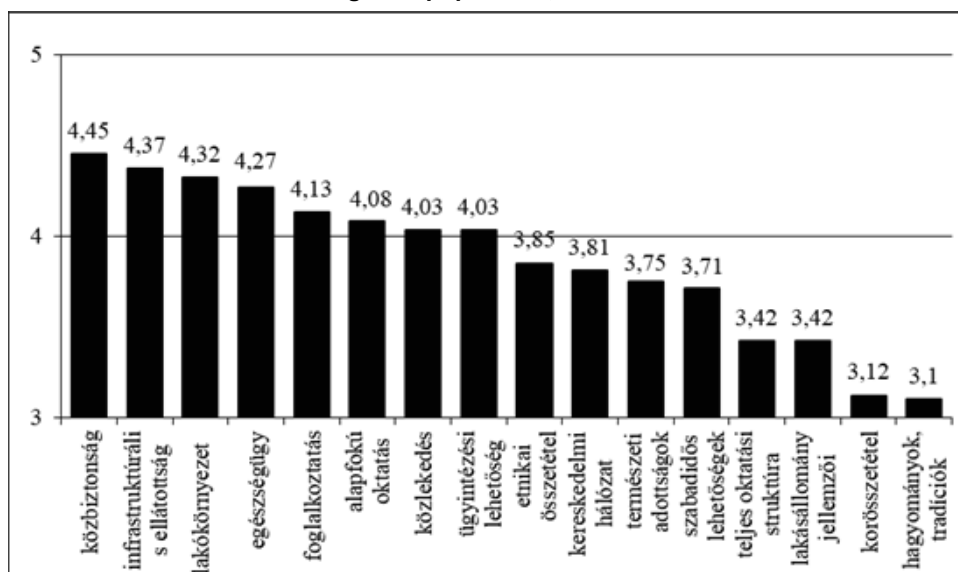
2004-2005-ös kutatási eredményeinkre alapozva hipotézisünk az volt, hogy továbbra is kiemelten fontos vonzerőnek számít a „települési infrastruktúra állapota”, a „közlekedési adottságok”, a „foglalkoztatási körülmények”, a „helyben igénybe vehető egészségügyi szolgáltatások szélessége” és általában véve a „lakókörnyezet állapota”.

2012-2013-as adataink kiértékelésekor (1. ábra) a legmagasabb értéket „a település közbiztonsága” tényező kapta (4,45), amit „a település infrastrukturális ellátottsága” (4,37), „a lakókörnyezet állapota” (4,32) és „az egészségügyi szolgáltatások teljessége” (4,27) követ. Az ötfokozatú skálán még további négy tényező szerepelt 4 feletti értékkel (foglalkoztatási lehetőségek és körülmények, az óvodai és alapfokú oktatás megléte, közlekedési kapcsolatok, az ügyintézési lehetőségek

megléte). Vagyis az oktatási adottságokon belül egyértelműen felértékelődött az óvodai és alapfokú oktatás szerepe (a korábbi kutatásunkban még egységes kategóriaként szereplő „oktatási viszonyok” (3,83) ezúttal már két markánsan elkülönülő részre bomlott), a „városi szerepkörök” felosztása pedig arról informált bennünket, hogy az ügyintézési lehetőségek, közintézmények megléte valamivel fontosabb a válaszadók számára, mint a települések kereskedelmi ellátottsága. Emellett kismértékben nőtt a lakókörnyezet állapotára és az egészségügyi szolgáltatásokra adott pontérték. A „települési infrastruktúra” kategóriájának négy részre bontása nem eredményezett lényeges differenciákat, mivel az értékek a 4,01-4,35 közötti tartományban szóródnak. Közülük a legmagasabb értéket a csatornázottság megléte, míg a legalacsonyabbat a közúthálózat minősége kapta.

1. ábra: A települési vonzerők fontossági sorrendje a magyar lakosság megkérdezése alapján, 2012-2013

Figure 1.: Importance of attractions of settlement due to responses of the Hungarian population, 2012-2013

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2012-2013)

A lakóhelyi vonzerők alacsonyabbra értékelt, második csoportját szintén egy új tényező, „a lakosság etnikai összetétele” vezeti (3,85), míg korábbi kutatásunkkal megegyezően a sort „a lakosság korösszetétele” és „a település történelme, hagyományai, helyi tradíciók” zárják. A korábbiakhoz képest kismértékben felértékelődtek „a település természeti adottságai”, míg az egyéb kategóriában értékelhető módon egyedül a családi, baráti kapcsolatok tényező szerepelt (igaz, alig kimutatható, nem egészen 2 százalékos előfordulással).

A már hivatkozott kutatás részeként 19 versenyképességi tényezőt értékelték 9 várostérség lakói.³ Véleményük szerint a legfontosabb szempont „az, hogy az emberek szeressenek itt élni”, ennek megvalósulásához sokkal inkább társadalmi, mint gazdasági tényezőket tartanak lényegesnek (közbiztonság, életkörülmények javítása, egészségügyi ellátás minősége, környezet- és természetvédelem, hulladékkezelés). A felsorolt tényezők magas értékei összhangban vannak kutatási eredményeinkkel, talán egyedül a KKV-k, mint kiemelt foglalkoztatók támogatása kapott valamivel alacsonyabb értéket. (A legalacsonyabbra értékelt multinacionális cégek megtelepedése, valamint a helyi civil szervezetek és a K+F intézmények fejlesztése nem szerepelt vizsgálatunkban.)

Hipotézisünk teljesülése azért mondható részlegesnek, mert a település közbiztonsága, mint települési vonzerő nem várt módon került a legelső helyre.

2004-2005-ös és mostani felmérés eredményeit abból a szempontból is összehasonlítottuk, hogy a változók közötti kapcsolatrendszer hasonló faktorstruktúrát rajzol-e ki közel 10 év eltelte után. Miután a változók köre az új felvétel során kibővült, az oktatás, az infrastruktúra és a városi szerepkörök esetében az „alváltozók” értékeinek egyszerű számtani átlagolásával igyekeztünk reprodukálni ezt a három korábbi változót. A faktoranalízis során a változók információtartalmának 62,4 százalékát őriztük meg. A világosabban kirajzolható struktúra érdekében varimax rotációt alkalmaztunk (1. táblázat).

1. táblázat: A lakóhelyi vonzerő faktorai a lakossági minta megkérdezése alapján, 2012-2013

Table 1.: Factors of attractions of the place of residence in the responses of the population, 2012-2013

Tényezők	Szolgáltatás faktor	Életkörülmény faktor	Környezet faktor	Humán faktor
Egészségügy	0,860			
Oktatás	0,563			
Infrastruktúra	→ 0,560			
Városi szerepkörök	0,675			
Lakókörnyezet			0,805	
Természeti adottságok			0,699	
Történelem, hagyományok				0,823
Demográfia				0,782
Közlekedés	→ 0,694			
Foglalkoztatás		0,688		
Szabadidő		0,707		
Lakásállomány				

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2012-2013)

A két táblázatot összehasonlítva azt látjuk, hogy a környezeti és a humán faktor azonos képet mutat, viszont a szolgáltatásokat tömörítő faktorból átkerült az infrastruktúra és a közlekedés a korábban egzisztenciának, jelenleg életkörülménynek nevezett faktorba. A lakásállomány kevésbé markánsan kapcsolódik ez utóbbi faktorhoz. (A lakásállomány ugyan az életkörülmény faktorról mutatja a legszorosabb kapcsolatot, de a kapcsolat szorossága elmarad a 0,5-ös szinttől.)

3. Kapcsolat szorossága a vonzerők és a reprezentativitást biztosító szempontok között

Korábbi kutatásunkhoz hasonlóan részletes vizsgálat alá vontuk az egyes vonzerők és a reprezentativitást biztosító szempontok, így a korcsoportok, az iskolai végzettség és a válaszadó lakóhelyének mérete közötti kapcsolatokat. Elsőként azt tettük vizsgálat tárgyává, hogy mely települési vonzerők osztják meg leginkább a válaszadókat, illetve melyek azok, amelyekről a lakossági vélemény inkább egybehangzó. Az alapfoktól a felsőfokig terjedő teljes oktatási struktúra és a szabadidő eltöltésének lehetősége az, ami a legkülönbözőbb mértékben fontos az egyes korcsoportokhoz tartozó, differenciált végzettséggel rendelkező, illetve eltérő nagyságú településen élők számára. Szintén jelentősen megosztja a lakosságot az egészségügyi szolgáltatások teljessége, az internetelérés, mobilhálózat minősége, a foglalkoztatási lehetőségek, valamint az elérhető kereskedelmi hálózat fejlettsége. A másik végletet négy, részben az infrastruktúrához kapcsolható tényező jelenti, amelyek semmilyen csoportosítás szempontjából nem mutatnak szignifikáns különbséget, vagyis a válaszadók viszonylag egységesen értékeli ezek fontosságát. Ezek a csatornázottság, a közúthálózat minősége, illetve a lakásállomány kor és típus szerinti jellemzői, valamint a lakosság korösszetétele.

Amennyiben külön értékeljük az egyes vonzerők és a korcsoportok közötti kapcsolatokat, az alábbi megállapításokat tehetjük. Erőteljesebb szignifikanciát (szignifikáns esetként a 0,05 alatti értékeket azonosítottuk) az infrastruktúrán belül az internetelérés és mobilhálózat minősége, a település történelme és hagyományai, valamint a szabadidő eltöltése tényezőknél tudtunk kimutatni. Egyáltalán nem meglepő módon a fiatalabb (20-39 éves) korcsoport körében a teljes mintára értelmezett átlagnál (4,11) jóval magasabb értéket kapott „az internetelérés, mobilhálózat minősége” kategória (4,4), ellenben „a település történelme, hagyományai” tényezőre adott érték esetükben a legalacsonyabb (2,93). (A 2004-2005-ös adatfelvételkor szintén ez a tényező kapta, valamennyi felbontást figyelembe véve a legalacsonyabb értéket a legfiatalabb korcsoporttól.) A legidősebbeknél (60 év felettiek) ellenben néhány olyan vonzerőt emelnék ki, melyek az átlagtól lénye-

gesen elmaradó értékekkel szerepelnek. Így egyáltalán nem meglepő módon az „internetelérés, mobilhálózat minősége” (3,59) és a „szabadidő eltöltésének lehetőségei” (3,43) számukra kevésbé meghatározóak egy település vonzerejének megítélésében.

Szintén kíváncsiak voltunk arra, hogy létezik-e összefüggés az iskolai végzettség és a tényezőkre adott válaszok között. Összesen hét tényező esetében beszélhetünk jelentősebb szignifikáns különbségekről. Ezek közé sorolható az internetelérés és mobilhálózat minősége, a kereskedelmi hálózat fejlettsége, a lakókörnyezet állapota, a település természeti adottságai, a lakosság etnikai összetétele, a foglalkoztatási lehetőségek és a szabadidő eltöltése. Az alapfokú végzettségű csoport az „internetelérés, mobilhálózat minősége” (3,76) és meglepő módon a „foglalkoztatási körülmények” (3,81) tényezőt is az átlagosnál alacsonyabbra értékelte. A középfokú végzettséggel rendelkezők esetében ellenben pontosan ez utóbbi két vonzerőt emelném ki magas értékük okán (internetelérés-mobilhálózat 4,28, foglalkoztatás 4,34). A felsőfokú végzettségűek körében találjuk a valamennyi felbontás alapján mért legmagasabb értéket, ők a „település közbiztonságára” adtak maximumot (4,55). Szintén átlagot jóval meghaladó az „internetelérés, mobilhálózat minősége” (4,32) és a „település természeti adottságai” (3,95) szempontok megítélése, míg a „kereskedelmi hálózat fejlettsége” esetükben kapta a legalacsonyabb értéket (3,57).

Érdekes elemzésnek ígérkezett a válaszadó jelenlegi lakóhelyének mérete és a tényezők közötti kapcsolat feltárása is. Négy olyan tényezőt emelnénk ki, melyek esetében erős szignifikanciáról számolhatunk be. Ezek az egészségügy, a teljes oktatási struktúra, a kereskedelmi hálózat, valamint az ügyintézési lehetőségek. A legkisebb lélekszámú településeken (2000 fő alatti lakossal) nem meglepő módon, rendre azok a vonzerők kaptak alacsonyabb értékeket, melyek kevésbé jellemzik ezt a településtípust. Így „az egészségügyi szolgáltatások teljessége” (3,82), a „kereskedelmi hálózat fejlettsége” (3,31), „az ügyintézési lehetőségek” (3,68) és „a teljes oktatási struktúra megléte” (2,89) messze elmarad a városok értékeitől. (Ez utóbbi egyébként az összes felbontást figyelembe véve vett minimum érték.) A településméret másik pólusának számító, 50.000 főnél népesebb városok esetében talán két magas értéket emelnék ki, ezek „a teljes oktatási struktúrára” (3,6) és a „kereskedelmi hálózat fejlettségére” (3,99) adott pontszámok.

4. A városok vonzerejének megítélése országos és regionális léptékben

Korábbi kutatásunkhoz hasonlóan most is fontos elemzési szempontnak ígérkezett annak vizsgálata, hogy egy adott várost hogyan ítélnék meg a válaszadók országosan és saját régióján belül. 2004-2005-ös eredményeink tükrében hipotézisünk az volt, hogy a saját régióján belül szinte mindegyik település, szinte minden

szempont alapján kedvezőbb megítélést élvez, mint teszi azt országosan. (A korábbi adatfelvétel során a kivételek egyike egyébként Sopron volt.)

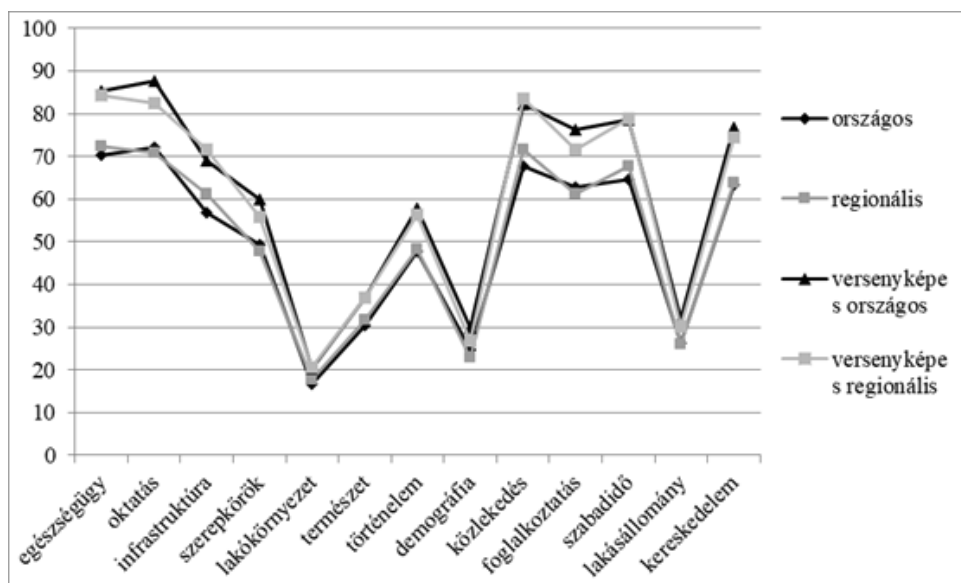
Mostani kutatásunk során, az alábbi módon elemeztük a kapott adatokat:

- minden település esetén összehasonlítottuk az országos minta 1000 válaszadójának véleményét az adott város régióbeli válaszaival, ennek eredményeként kirajzolódtak az egyes települések karakterisztikus jegyei (az ábrákban „országos” és „regionális” jelöléssel),
- másrésről leszűkítettük a vizsgálatot azokra a válaszadókra, akik versenyképesnek gondolják az adott települést, ezzel a „versenyképes válaszok” megoszlását tettük vizsgálat tárgyává, másként fogalmazva kerestük az országosan vagy regionálisan felülértékelt tényezőket („versenyképes országos”, „versenyképes regionális” megjegyzéssel),
- időbeni összehasonlítást is végeztünk, melynek keretében a közel 10 évvel ezelőtti bázisadatokat állítottuk párhuzamba az aktuális adatokkal, dinamikájában szemlélve a változásokat.

Az említett elemzési szempontok tükrében Budapest az alábbi jellemzőket mutatja (2. ábra):

- továbbra is elsősorban, mint oktatási, egészségügyi és közlekedési központ, valamint kedvező szabadidős szolgáltatásokkal, fejlett kereskedelmi hálózattal és kiemelkedő foglalkoztatási körülményekkel rendelkező település számít versenyképes lakóhelynek Magyarországon,
- az országos és regionális listákat összevetve a főváros esetében (szemben a később következő vidéki városokkal) lényeges eltérés egyetlen dimenzióban sincs, ahogy ez a 2. számú ábrán párhuzamosan futó értékekben is jól megmutatkozik,
- 2004-2005-ös lekérdezésünkhöz képest viszont kijelenthető, hogy szinte minden tényező esetén jelentősen (akár 20-25 százalékponttal is) nőttek a kapott értékek országosan és regionálisan egyaránt, vagyis egyre többen gondolják úgy a válaszadók közül, hogy Budapest valamely dimenzióban versenyelőnyökkel rendelkezik (kivétel a demográfiai adottságoknál és a lakásállomány jellemzőinél megfigyelhető stagnálás, és a lakókörnyezet állapota mutatónál tapasztalható kismértékű csökkenés),
- a fővárost versenyképesnek tartó válaszokat elemezve kijelenthetjük, hogy regionális léptékben nem beszélhetünk felülértékelt tényezőkről és országosan is csak enyhén felülértékelt az oktatási struktúra, a városi szerepkörök szélessége és a foglalkoztatási körülmények tényező, vagyis ezeket az országos válaszadók még jobbnak gondolják, mint a saját régió lakosai.

2. ábra: Budapest megítélése a magyar lakosság megkérdezése alapján, 2012-2013
Figure 2.: Assessment of Budapest by the responses of the Hungarian population, 2012-2013

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2012-2013)

Áttérve a második csoportnak nevezhető négy vidéki városra, a hasonlóságok mellett lényeges különbségekre is rávilágítanak kapott eredményeink.

Győr jellemzői:

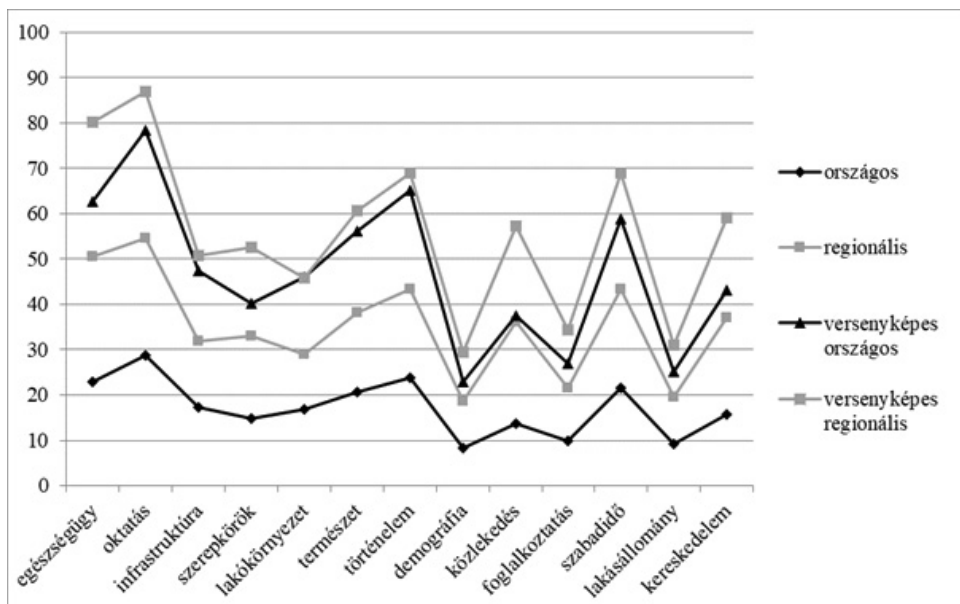
- országos léptékben a város négy karakteres versenyképességi tényezővel, sorrendben kedvező foglalkoztatási körülményeivel, fejlett kereskedelmi hálózattal, előnyös közlekedési kapcsolataival és infrastruktúrával emelkedik ki,
- a nyugat-dunántúli régió válaszadói szerint mindezt még kiegészíti a város oktatási struktúrája, és hipotézisünknek megfelelően 10-15 százalékponttal gyakrabban jelenik meg több kategória is a regionális válaszok között,
- 2004-2005-ös bázisadatainkhoz képest szintén kedvező tendenciákat tapasztaltunk, mivel szinte minden kategória esetében 10 százalékponttal, vagy e feletti értékkel növekedtek az országos és regionális adatok, közülük is kiemelném a foglalkoztatási körülmények kategória regionális válaszadók szerinti, 17 százalékpontot meghaladó emelkedését,
- kijelenthető, hogy Győr történelmét és oktatási struktúráját az országoshoz mérten jelentősen felülértékelik a régió válaszadói.

Debrecen:

- a város kedvező versenyképességi pozícióját országosan két markáns tényezőnek, oktatási struktúrájának és egészségügyi szolgáltatásainak köszönheti, amit kiegészítenek szabadidős lehetőségei,
- az észak-alföldi válaszadók szerint ezeken felül előnyös még Debrecen közlekedési kapcsolatrendszere, fejlett kereskedelmi hálózata, általános települési infrastruktúrája és történelme, és általában véve jellemző valamennyi tényező kedvezőbb (akár 20 százalékpontot is meghaladó mértékű) regionális értékelése,
- tíz évvel korábbi adatainkhoz képest minden vonzerőnél kisebb-nagyobb javulást tapasztalunk az országos és regionális mintában egyaránt (több esetben 15 százalékpontot meghaladó mértékű a növekedés),
- érdekes módon, regionális felülértékeltségről csak az egészségügyi szolgáltatások és a közlekedési kapcsolatok esetén beszélhetünk Debrecen kapcsán.

3. ábra: Pécs megítélése a magyar lakosság megkérdezése alapján, 2012-2013

Figure 3.: Assessment of Pécs by the responses of the Hungarian population, 2012-2013

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2012-2013)

Pécs esetében az alábbi megállapításokat tehetjük:

- országos megítélését tekintve a város sorrendben a következő öt tényezőben mutat karakteres versenyképességi jegyeket: oktatási struktúra, a település történelme, egészségügyi szolgáltatások, szabadidős lehetőségek és természeti adottságok,

- a dél-dunántúli régióban mindezek kiegészülnek további kettő tényezővel (közlekedési kapcsolatok, kereskedelmi hálózat), és hipotézisünknek megfelelően az országosnál jóval gyakrabban (többször 20 százalékpontot meghaladó mértékű a növekedés) szerepelnek az egyes tényezők a válaszok között (ahogy a 3. számú ábrán is látható, például míg országosan a megkérdezettek 23 %-a tartja kiemelkedőnek Pécs egészségügyi szolgáltatásait, a Dél-Dunántúlon már minden második válaszadó gondolja ugyanezt),

- 2004-2005-ös bázisadatainkhoz képest kijelenthető, hogy a régió belül a foglalkoztatási körülményeket ma kevesebben említik a versenyelőnyök között, de a többi tényező esetében is inkább stagnálásról, kismértékű visszaesésről árulkodnak a regionális adatok, pozitív változást abban találunk, hogy országosan 5-10 százalékponttal többen jelölnék meg egyes tényezőket (oktatási struktúra, a város történelme, egészségügy, szabadidős lehetőségek) a vonzerők sorában,

- a Pécs versenyképesnek tartó válaszokat elemezve megállapíthatjuk, hogy a közlekedési kapcsolatok, az egészségügy, a kereskedelmi hálózat fejlettsége és a városi szerepkörök szélessége jelentősen felülértékelt kategóriák a régióban, de kisebb mértékben a szabadidős lehetőségek is ide sorolhatók.

Szeged:

- a város három karakteres versenyképességi tényezőt jegyez az országos válaszok alapján, sorrendben oktatási struktúra, egészségügyi szolgáltatások és szabadidős lehetőségek,

- a dél-alföldi válaszok alapján ez kiegészül a kedvező települési infrastruktúrával, közlekedési kapcsolatokkal, valamint a fejlett kereskedelemmel, hasonlóan elmondható a városról, hogy a regionális válaszokban jelentősen magasabb minden tényező előfordulása az országoshoz képest (akár 30 százalékpont közeli a növekedés mértéke),

- 2004-2005-ös adatainkhoz képest a régió belül a foglalkoztatási körülmények értéke stagnál, míg a többi tényező esetén növekednek a regionális adatok (akár 10-15 százalékponttal is), országosan szintén 5-10 százalékponttal gyakrabban említették az egyes vonzerőket,

- jelentősebb regionális felülértékeltségről az egészségügyi szolgáltatásoknál, kisebb mértékben a közlekedési kapcsolatoknál találkozunk, míg kisebb mértékű országos felülértékelttség a város természeti adottságainál mutatkozik.

A szemléltetési céllal többször használt korrespondencia-térképek módszertani háttérét és jellemzőit az alábbiakban foglalhatjuk össze: „A korrespondencia-analízis egy olyan exploratív többváltozós technika, mely az asszociációs kapcsolat vizuális elemzése érdekében egy gyakorisági tábla adatait grafikus ábrává konvertálja.”²⁴ (Egy mesterséges, redukált teret hozunk létre (többnyire 2 dimenziót) úgy, hogy az információ minél nagyobb részét megtartsuk. A korrespon-

dencia-térképen a kialakított dimenzióknak konkrétan meghatározható tartalma, jelentése nincsen. Az ábra a pontok távolsága alapján értelmezhető. Az egymáshoz közeli kategóriák hasonlóságot mutatnak, a távolabbiak inkább különbözőséget. Az origóhoz közelebbi pontok markánsabbak, mint az origótól távol esők. Az ábrák bal alsó sarkában a nyilakon lévő számok az inercia (súlyozott variancia) tengelyek által megmagyarázott arányát jelzik. A csoportosítások (karikázások) a pontok távolságát figyelembe véve, de a szerzők szubjektív döntése alapján kerültek kialakításra.

Természetesen mind a földrajzi (regionális vélemények kontra országos megítélés), mind az időbeli összehasonlítások (2004-2005 óta tapasztalt változások) megnehezítik, hogy homogén város csoportokat képezhessünk. (Ahogy Beluszky fogalmaz: „Mindenfajta csoportosítás, tipizálás erőszaktétel a települések egyediségén.”⁵) Ettől függetlenül megvizsgáltuk, hogy a legalább 50 említést elérő városokra jellemző vonzerő hogyan alakul, mutatnak-e kapcsolatot a különböző tényezők a városokkal. A Khi-négyzet próba alapján (Khi-négyzet=1122,6; szf=156; p-érték<0,001) szignifikáns kapcsolatot találtunk a vonzerőt megtestesítő tulajdonságok és a városok között. A 4. számú ábra az összefüggés jellegzetességeit vizuálisan is szemlélteti.

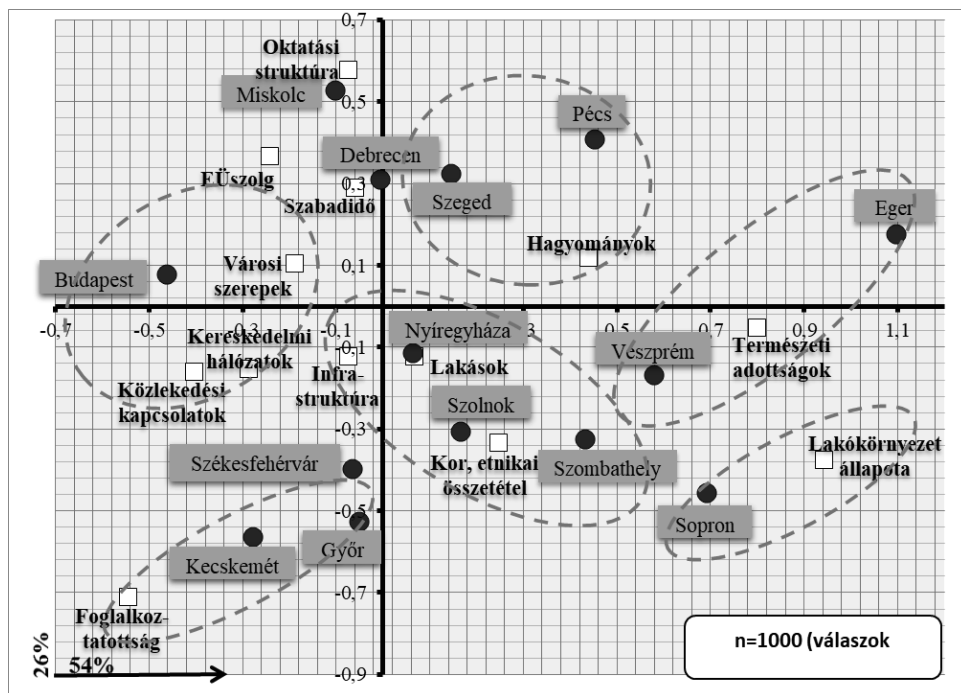
Legmarkánsabban három „csoportosulást” találunk:

- Budapesten a jól kiépült közlekedési kapcsolatok, a széles spektrumon mozgó városi szerepkörök, illetve a kereskedelmi hálózatok fejlettsége jelentik a legvonzóbb szempontokat. Budapest abban az értelemben is külön csoportot képvisel, hogy egyetlen másik város esetében sem tapasztaltuk az országos és regionális vélemények ilyen mértékű egybeesését (lásd 2. ábra).

- Szeged, Debrecen, Pécs és Miskolc részleges átfedéseket mutat, a szabadidős lehetőségek jelentik a közös metszetet, az oktatási struktúra és az egészségügyi ellátások inkább Debrecen és Miskolc, a település történelme és hagyományai pedig inkább Pécs és Szeged esetében jelentenek vonzerőt. Az ezeket kiegészítő regionális karakterek szerint Debrecen, Pécs és Szeged közel azonos megítélés alá esik, sőt a regionális felülértékeltség is hasonlóságot mutat, de az időbeni összevetésben egyértelműen Debrecen értékei javultak a legdinamikusabban, míg Pécsnél több tényező értéke stagnál vagy romlik a 2004-2005-ös adatokhoz képest.

- Nyíregyházán, Szolnokon és Szombathelyen vonzó a lakásállomány és a népesség kor és etnikai összetétele.

4. ábra: Korrespondencia-térkép magyar lakosság megkérdezése alapján, 2012-2013
 Figure 4.: Correspondence map by the responses of the Hungarian population, 2012-2013

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2012-2013)

Kevésbé markánsan, de további néhány olyan együttállást láthatunk, amelyek szintén bizonyos tulajdonságok dominanciájára utalnak:

- Eger és Veszprém leginkább természeti adottságai miatt tekinthetők vonzóknak, míg Sopronra jellemző leginkább a lakókörnyezet megfelelő állapota. Sopron és Eger esetében saját régiójuk válaszadói hozzárendelik ehhez az oktatási struktúrát is, ellenben Eger saját régióján belüli megítélése pozitívabb (ez az országos adatokhoz mért kedvezőbb értékekben, a regionálisan megfogalmazott jellemzők magasabb számában, és az időbeni összehasonlításban is megmutatkozik).

- Kecskemét és Győr esetében a kimagaslóan jó foglalkoztatottsági helyzet teremti egyértelműen versenyelőnyt. Győr abban számít egyedinek, hogy ráadásul mindez nem jelent országos felülértékeltiséget (ahogy Kecskemét esetében történik), regionálisan a település történelme és oktatási struktúrája felülértékelt, ami akár a város jövőben remélt szerepköreire is utalhat. Kecskemét ugyan hasonlít hozzá abban, hogy a foglalkoztatási körülmények az országos említésekben kimagaslóak, de több a különbség, mivel ez a tényező egyelőre még országos felülértékeltiséget mutat, mások az országos jellemzőket kiegészítő regionális karakterek

(az oktatás helyett az általánosabbnak mondható közlekedést, szabadidős lehetőségeket, kereskedelmi ellátottságot említik), és a dinamikus összehasonlításból is kevésbé egyértelmű javulást látunk.

- Székesfehérvár kicsit kilóg a sorból, de leginkább az előző két városhoz „húz”, viszont kereskedelmi hálózata és közlekedési kapcsolatai említése okán már inkább vonható párhuzam Budapesttel. Az időbeni összevetésben vegyesen előforduló kismértékű visszaesés és javulás Pécsre emlékeztet, míg az országosan felülértékelt foglalkoztatás Sopront és Kecskemétet juttathatja eszünkbe.

5. Összegzés

A magyar települések sikerességét mára elsősorban belső adottságaik határozzák meg. A településhierarchiában elfoglalt pozíció, a közigazgatási szerepkör mellett meghatározó versenyképességi faktorrá az egyes települések gazdasági adottságai, jövedelemszerzési lehetőségei váltak. Felértékelődött a földrajzi elhelyezkedés, a megközelíthetőség, az infrastrukturális ellátottság, lényegesebbé váltak a történelmi-kulturális adottságok, a humán erőforrás képzettsége, a környezeti állapot. A verseny regionális dimenziója felerősödött és a régiók közötti differenciák váltak elsődlegessé, míg az adott régió belüli településszintek között mérséklődtek a különbségek. A különféle aspektusú kutatások eredményei alátámasztják a fejlettséget megosztó főbb dimenziók, így a nyugat-kelet és a város-vidék jellemzők létét. Budapest nem csak gazdasági értelemben, hanem mint lakóhely is külön kategóriát képvisel a magyar településhálózatban, egyben az ország egyetlen nemzetközi nagyvárosa. Éppen emiatt versenyképességének kezelése az ország nemzetközi léptékben mért fejlődéséhez történő hozzájárulása alapján is értékelendő.

Napjainkban a legfontosabb lakóhelyi vonzerőnek a települések közbiztonsága, infrastrukturális ellátottságuk, foglalkoztatási körülményeik és lakókörnyezetük állapota számít. A legvonzóbb lakóhelynek minősülő közép- és nagyvárosok meghatározó előnye továbbra is azok ellátottsága, a helyben igénybe vehető szolgáltatások köre és a kedvező foglalkozási lehetőségek. A szolgáltatások csoportján belül a fejlett közlekedési infrastruktúrát, a teljes körű egészségügyi ellátást, a szabadidős-szórakozási lehetőségeket, a helyben megvalósítható továbbtanulás széles választékát, a kereskedelmi ellátottságot és az ügyintézési lehetőségek teljességét említették. Ezzel szemben a nagyvárosi hátrányok listáját a szennyezett, egészségtelen lakókörnyezet vezeti, amit a közönyös emberi kapcsolatok, valamint a rossz közbiztonság követ.

Fontos megtalálni, hogy egy település miben különbözik a hasonló méretű és funkciójú többi településtől. A városok között zajló versenyben nagyon sok hasonló adottságú város vesz részt, emiatt valamilyen vonatkozásban ki kell tűnni közülük. Amennyiben elfogadjuk, hogy a verseny célja a helyben élők jólétének

fokozása, azt is kijelenthetjük, hogy a versenyben való sikeres helytállás eszköze egy speciális, de egyben rugalmasan módosítható, a helyi politika, a vállalkozások, a civilek és a tudományos élet partnerkapcsolatára épülő, általuk koordinált fejlesztési stratégia, melyet az érintett szereplők ismernek, és egyben támogatnak is. Egy ilyen stratégia mindig szorosan kell, hogy építsen a helyben működő vállalkozások kompetitív előnyeire, ezért először érdemes feltárni a potenciálisan versenyképes iparágakat, és egyúttal összegyűjteni azokat a tényezőket, melyekből valódi versenyelőnyeik eredeztethetők. Az önálló programalkotásra képtelen területek legfeljebb átmenetileg stabilizálhatják helyzetüket, azt is csak többnyire központi támogatások felhasználásából. A kutatás célja ilyen, valós helyi igényeken alapuló fejlesztési stratégia kidolgozásához nyújtandó információ volt. A kapott eredmények jól érzékeltetik, hogy a különböző országrészek és települések nemcsak különböző adottságokkal, relatíve nagyon eltérő pozícióval, de sokszor meglehetősen differenciált igényekkel rendelkező lakossággal is jellemezhetők.

JEGYZETEK

1. Koltai Zoltán (2014): Sikeres és versenyképes városok, Piackutatás a magyar települések körében. PTE FEEK. Pécs. Koltai Zoltán (2005): A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése. Tér és Társadalom. 2005/3-4. szám. 23–41. old.
2. Baráth Gabriella – Molnár Balázs – Szépvölgyi Ákos – Váradi Zsuzsanna (2009): A nagyvárostérségi elit versenyképesség felfogása. In. Szirmai Viktória (szerk.): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Dialóg Campus. Budapest-Pécs. 170–184. old.
3. Szirmai Viktória – Váradi Zsuzsanna (2009): A várostérségi társadalmak versenyképesség felfogása. In. Szirmai Viktória (szerk.): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Dialóg Campus. Budapest-Pécs. 185–190. old.
4. Hajdu Ottó (2003): Többváltozós statisztikai számítások. KSH. Budapest. 136. old.
5. Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. Tér és Társadalom. 2007/3. szám. 20. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baráth Gabriella – Molnár Balázs – Szépvölgyi Ákos – Váradi Zsuzsanna (2009): A nagyvárostérségi elit versenyképesség felfogása. In. Szirmai Viktória (szerk.): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Dialóg Campus. Budapest-Pécs. 170–184. old.

Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. Tér és Társadalom. 2007/3. szám. 1-29. old.

Hajdu Ottó (2003): Többváltozós statisztikai számítások. KSH. Budapest.

Koltai Zoltán (2005): A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése. Tér és Társadalom. 2005/3-4. szám. 23–41. old.

Koltai Zoltán (2014): Sikeres és versenyképes városok, Piackutatás a magyar települések körében. PTE FEEK. Pécs.

Szirmai Viktória – Váradi Zsuzsanna (2009): A várostérségi társadalmak versenyképesség felfogása. In. Szirmai Viktória (szerk.): A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Dialóg Campus. Budapest-Pécs. 185–190. old.

Hegedűsné Baranyai Nóra* – Bali Lóránt** – Szabó Péter***

MAGYAR NÉPESSÉG, MAGYAR IDENTITÁS AZ ÓRVIDÉKEN AUSZTRIÁBAN, EGY KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS TAPASZTALATAI

HUNGARIAN MINORITY, HUNGARIAN IDENTITY IN BURGENLAND, AUSTRIA, EXPERIENCE A QUESTIONNAIRE SURVEY

ABSTRACT

Under Lakitelek Adult Education College we took part in a field research in Burgenland two times for a week. We managed to find indigenous Hungarian inclusions. These are the last episodes of Hungarian-Austrian community. Their cultural and education system is developed, even though the community is towards its annihilation.

Within the framework of the questionnaire survey, we processed the answers given for the questions related to population, education, minority life and language. The overall picture of the research will be evaluated with the help of a SWOT-analysis.

1. Bevezetés

A trianoni békediktátumot követően jött létre Nyugat-Magyarország egykori keskeny sávján a 4000 km² területű és akkor 292000 lakossal rendelkező Burgenland Ausztria 9. tartományaként.¹ Az Órvidéki Kollégium felmérésében a résztvevők összesen 12 magyarlakta osztrák településen kutatták a magyarság helyi értékeit – egy-egy központi szereplőtől kiindulva, „hólabda eljárással” keresték fel a magyarok által lakott háztartásokat. A kérdőíves adatfelvételre 2016. április 8. és 15. között került sor, összesen 136 kérdőív került kitöltésre, azonban ez nem azt jelenti, hogy 136 válaszadó volt, hiszen gyakran előfordult, hogy egy kérdőív 3-4 lakos véleményét egyszerre mérte fel.

A felmérés első részében a megkérdezettek demográfiai jellemzőin túl, azok identitását, a magyarság megélésének lehetőségeit és módjait (kulturális rendezvények, intézményi tagság, médiafogyasztás) is feltártuk, kitérve az adott település gazdasági helyzetére is.

* PE Georgikon Kar Gazdaságmódszertani Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

** PE Georgikon Kar Vállalatökonómiai és Vidékfejlesztési Tanszék, adjunktus

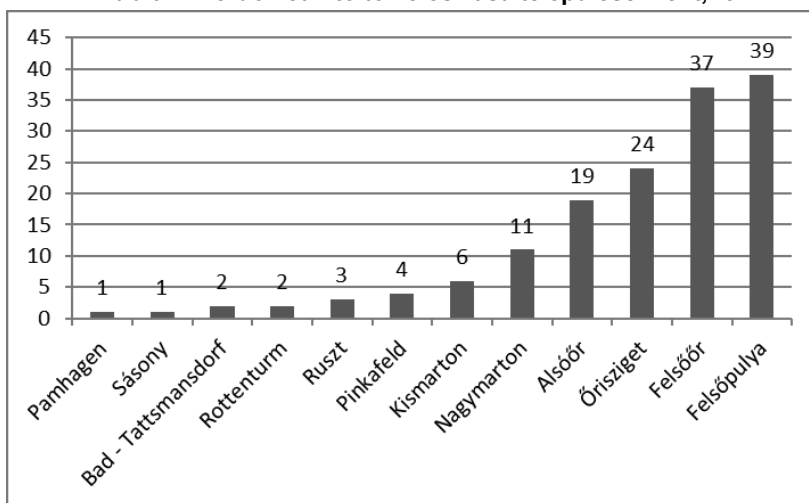
*** PE Georgikon Kar Kertészeti Tanszék, PhD- hallgató

2. Demográfiai jellemzők

A kérdőívet a kutatásban résztvevő csoportok kérdezték le, a 136 kitöltőnek 46 %-a férfi volt 54 %-a pedig nő. A kérdőívet kitöltő lakosok számának alakulását településenként az 1. ábra mutatja.

Ahogy az az 1. ábrán látható csak hat olyan település (Kismarton, Nagymarton, Alsóőr, Őrisziget, Felsőőr, Felsőpulya) volt, ahol a kitöltött kérdőívek száma elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy következtetéseket vonjunk le a megkérdezettek válaszaiból, ezért a továbbiakban csak e hat településről kapott információkat vesszük górcső alá. A válaszadók átlagos életkora 59,5 év volt. A legfiatalabb megkérdezett 23 éves, a legidősebb pedig 95 éves volt. A válaszadók tipikus életkora 60 év volt. A férfiak átlagos életkora 63,6 év, a nőké 56 év volt. A kérdőívet kitöltők közül összesen 70 ember született azon a településen, ahol ma is él, ez 51,5 %-a az összes kérdőívet kitöltőnek.

1. ábra. A kérdőívet kitöltők eloszlása településenként, fő

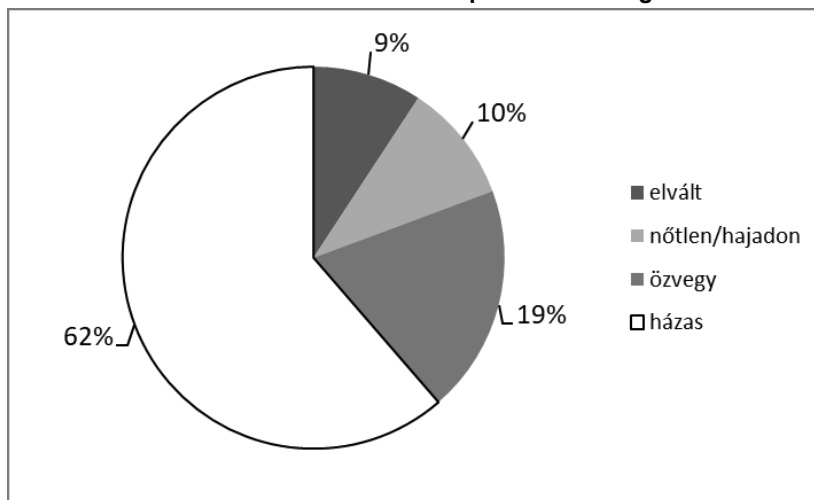

Forrás: szerzők saját szerkesztése

3. Családi állapot

Kíváncsiak voltunk arra, hogy melyik párkapcsolati forma a leggyakoribb a magyarok és osztrák településeken a megkérdezettek körében. Erre a kérdésre 119-en válaszoltak, közülük 62 %-uk házas, 19 %-uk özvegy, 10 %-uk nőtlen/hajadon, és 9 %-uk elvált (2. ábra).

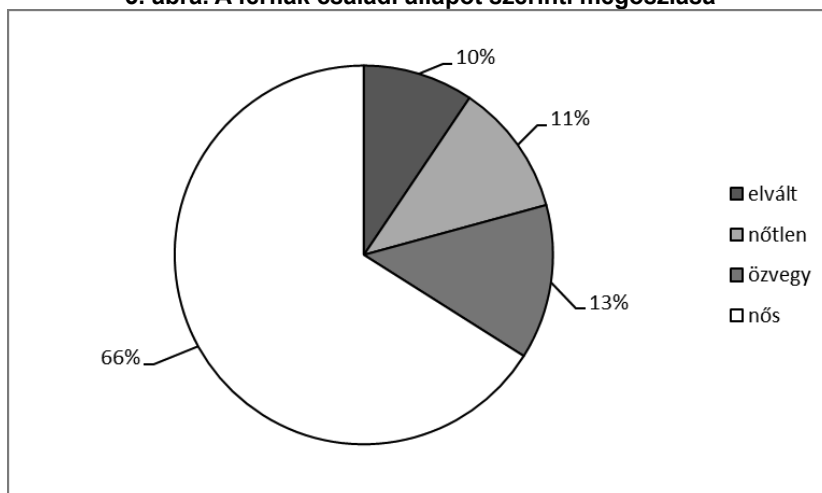
2. ábra. A válaszadók családi állapot szerinti megoszlása

Forrás: szerzők saját szerkesztése

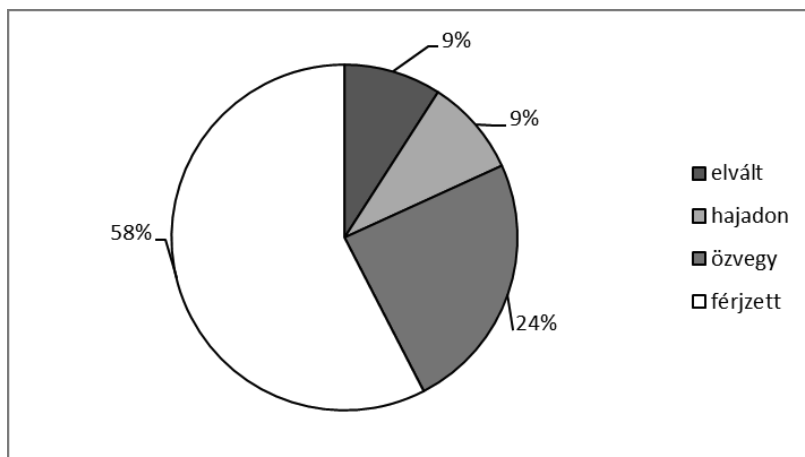
A családi állapotot nemek szerinti bontásban is vizsgáltuk, és azt mondhatjuk a 3. ábra alapján, hogy a férfiak jelentős része, 66 %-a nő, 13 %-uk özvegy, 11 %-uk nőtlen és 10 %-uk elvált.

3. ábra. A férfiak családi állapot szerinti megoszlása

Forrás: szerzők saját szerkesztése

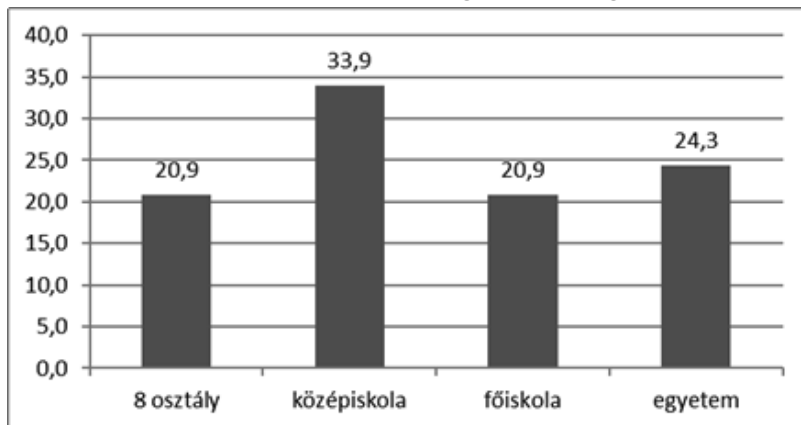
A megkérdezett nők családi állapota teljesen más képet vetít elénk, ahogy ez a 4. ábrából látható. A nők 58 %-a férjénél van, 24 %-a özvegy, 9 %-a hajadon és 9 % vált el.

4. ábra. A nők családi állapot szerinti megoszlása

Forrás: szerzők saját szerkesztése

4. Iskolázottság

Az iskolai végzettséggel kapcsolatos kérdésre 115-en válaszoltak. A megkérdezettek 20,9 %-a 8 osztályt végzett, 33,9 %-a középiskolai, 20,9 %-a főiskolai, 24,3 %-a egyetemi végzettséggel rendelkezik (5. ábra).

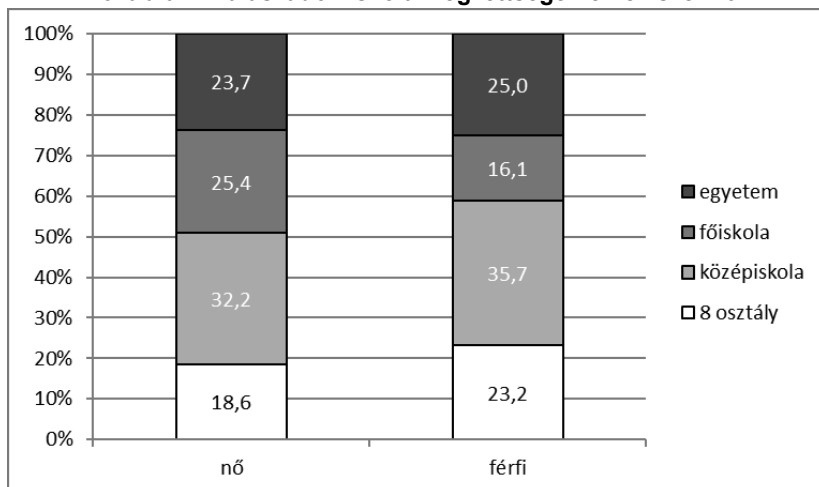
5. ábra. A válaszadók iskolázottság szerinti megoszlása, %

Forrás: szerzők saját szerkesztése

A 6. ábrán látható, hogy a nemek szerinti iskolai végzettség a következők szerint alakult: legfeljebb 8 osztályt a nők 18,6 %-a, a férfiak 23,2 %-a végzett. A középfokú tanulmányaikat a nők 32,2 %-a, a férfiak 35,7 %-a fejezte be. A főiskolai és egyetemi végzettségük aránya a nőknél közel egyforma (25,4, 23,7%), míg

a férfiak esetében az egyetemet végzettek aránya (25%) jelentősen meghaladja a főiskolát végzetekét (16,1%).

6. ábra. A válaszadók iskolai végzettsége nemek szerint

Forrás: szerzők saját szerkesztése

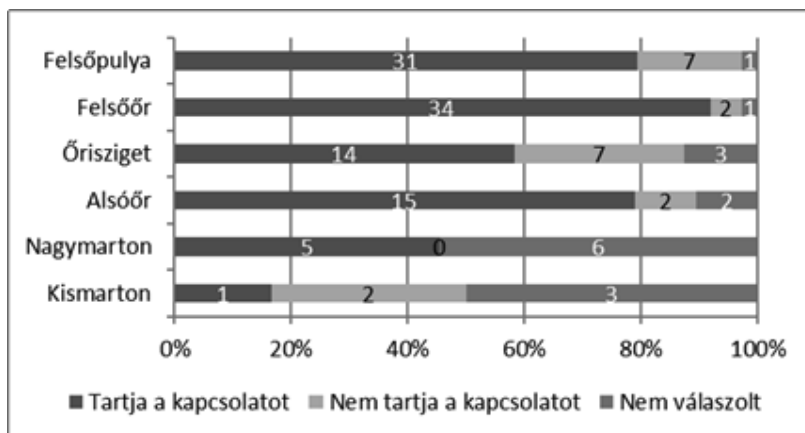
5. Szervezett magyar nemzetiségi élet a településen

A kutatásban résztvevő településeken van szervezett nemzetiségi élet, azonban erről nem minden válaszadónak van ismerete, hiszen 18 megkérdezett, azaz a válaszadók 13,2 %-a nem válaszolt erre a kérdésre.

A válaszolók közül 100-an tartják a kapcsolatot ezekkel a szervezetekkel, egyesületekkel, 18-an viszont nem. Megfigyelhető, hogy a női válaszadók nagyobb arányban (54 fő, 54%) tartják a kapcsolatot és vesznek részt a magyar nemzetiségi programokban, mint a férfiak (46 fő, 46%). Az egyesületek munkájában részt vevő válaszadók átlagéletkora 60,8 év.

A felsőöri megkérdezettek 91,9 %-a, a felsőpulyaiak 79,5 %-a, az alsóőriek 78,9 %-a tartja a kapcsolatot a helyi szervezett nemzetiségi élettel, a többi településre a megosztottság jellemző ebben a kérdésben. Őrszigeten 58,3 %, Nagymartonban 45,5 %, Kismartonban azonban már csak 1 fő nyilatkozott úgy, hogy nincs kapcsolata ilyen jellegű szervezettel. (7. ábra).

7. ábra. A helyi nemzetiségi élet szervezeteivel való kapcsolattartás településenként

Forrás: szerzők saját szerkesztése

A megkérdezettek elmondása szerint *Kultúregyesület/Kultúregylet* szinte majd minden településen működik, ahogy azt az 1. táblázat mutatja. Nagymarton és Kismarton kivételével a másik négy településen létezik *Népdalkör/Dalárda* és *Táncsoport*, továbbá van *Színjátészó csoportja* és *Olvasóköre* Alsóőrnek és Felsőőrnek, valamint Alsóőrről és Őriszigeten *Tűzoltó egyesület* is működik.

1. táblázat. A településeken magyarul működő egyesületek

Alsóőr	UMIZ, Burgerlandi Magyarok Egyesülete, Dalárda, Táncsoport, Színjátészó csoport, Önkéntes tűzoltó egyesület, Olvasókör
Felsőőr	UMIZ, Burgerlandi Magyarok Egyesülete, Népdalkör, Táncsoport, Színjátészó csoport, Olvasókör
Felsőpulya	Magyar Kultúregylet, Énekkórus, Táncsoport
Nagymarton	Magyar Kultúregylet
Őrisziget	Magyar Kultúregylet, Dalárda, Táncsoport, Népzeneke, Tűzoltó egyesület, Sportegyesület

Forrás: szerzők saját szerkesztése

6. Magyar nemzetiségi oktatási és kulturális helyzetkép

Nagymarton és Őrisziget kivétel a másik négy településen úgy nyilatkoztak a megkérdezettek, hogy van magyar nyelvű óvodai csoport. Alsóőrről, Felsőőrről és Őriszigeten van magyar nyelvű osztály az iskolában, Felsőpulyán és Kismartonban pedig lehetőség van magyarul tanulniuk a gyerekeknek. Alsóőrről, Felsőőrről és Felsőpulyán a könyvtár rendelkezik magyar nyelvű könyvgyűjteményi résszel, a nagymartoni és az őriszigeti válaszadók egy része úgy gondolja nincs ilyen az ő településükön egy részük pedig úgy nyilatkozott, hogy vannak

magyar nyelvű könyvek a könyvtárban. Alsóőrön a helytörténeti kiállítás két-nyelvű, Felsőpulyán, Felsőőrön, és Kismartonban a kiállítások esetében létezik magyar nyelvű tájékoztató is. A települések kultúregyletei szerveznek magyar nyelvű programokat is. Minden településen van magyar nyelvű mise/istentisztelet.

7. Más nemzetiségek a településeken

Arról is információt kaptunk, hogy milyen nemzetiségek laknak a magyaron és az osztrákon kívül a térségben. Összességében elmondható, hogy a válaszadók ismeretei szerint minden településen élnek horvát nemzetiségűek. Őrisziget kivételével minden településen élnek németek, törökök. Szlovákok Felsőőrön, Felsőpulyán, Kismartonban és Nagymartonban is élnek. Cseh nemzetiségűek három (Felsőőrön, Felsőpulyán, Kismartonban), románok négy (Alsóőrön, Felsőőrön, Felsőpulyán, Kismartonban), romák két (Felsőőrön, Kismartonban) településen élnek (2. táblázat).

2. táblázat. A településeken élő nemzetiségek

Alsóőr	horvát, német, török, örmény, szerb, román, szlovén, indiai
Felsőőr	horvát, német, szlovák, cseh, török, román, roma, arab, bosnyák, görög
Felsőpulya	horvát, német, szlovák, cseh, török, román, albán
Kismarton	horvát, német, szlovák, cseh, török, román, roma, ukrán, albán, olasz
Nagymarton	horvát, német, szlovák, török
Őrisziget	horvát

Forrás: szerzők saját szerkesztése

8. „Miből élnek a településen?”

A vizsgált települések nagyon eltérő képet mutattak abban a tekintetben, hogy az ott élő magyar nemzetiségű lakosok miből élnek, mivel foglalkoznak. A következőkben az adatokra támaszkodva igyekszem bemutatni a vizsgált települések „profiljait”, amely profilok mentén csoportosítható, hogy ki miből él az adott településen.

Alsóőrön a megkérdezettek harmada szerint mezőgazdaságból és szolgáltatások nyújtásából élnek a lakosok, valamint megemlítették a falusi vendéglátás, az ipar, és az önkormányzat jelenlétét is a munkaadók között.

Felsőőrön a 37 válaszadó több mint 70 %-a véli úgy, hogy szolgáltató szektorban tevékenykednek a magyar nemzetiségűek, 50%-uk szerint mezőgazdasági, illetve ipari tevékenységből élnek, de jelen vannak a kismesterségeké s a vendéglátás is.

Felsőpulyán 39 főből 21 fő nyilatkozott úgy, hogy a mezőgazdaság, 24 fő szerint a vendéglátás, 17 fő szerint az ipar, 20 fő szerint a szolgáltatás, 11 fő szerint az önkormányzat játszik szerepet a munkaadásban.

Kismartonban a 6 főből 5-5-5 fő említette meg a mezőgazdaságot, a kismester-ségeket, a vendéglátást, 4-4 fő az ipart és a szolgáltatást, 3 fő az önkormányzatot, mint munkahelyet.

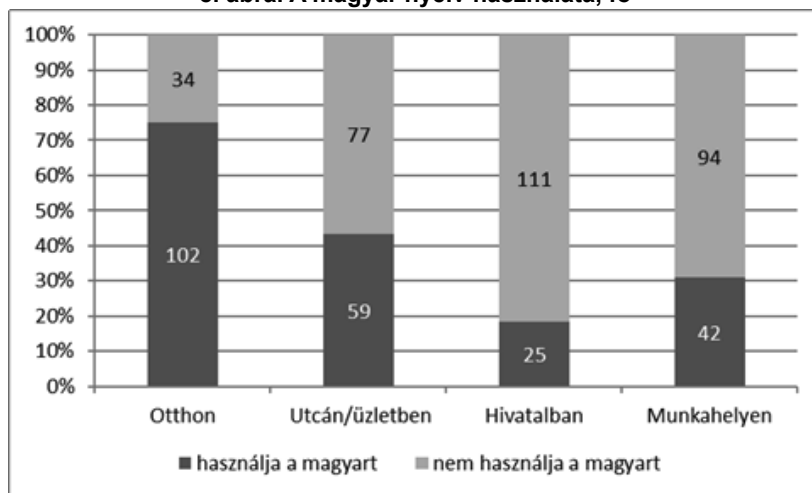
Nagymarton 11 válaszadójából 7 szerint a mezőgazdaság, azon belül is főként a szőlőtermesztés dominál.

Óriszigeten a megkérdezettek (24 fő) közel fele említette meg munkalehetőségként a mezőgazdaságot, 4-e a szolgáltató szektort, 3-an az önkormányzatot, 2-en a vendéglátást, 1 fő pedig az ipart.

9. A magyar nyelv használata

A 136 válaszadó közül 102 fő (75%) használja családi körben a magyar nyelvet. Üzletben 59 fő (43,4%), hivatalban 25 fő (18,4%), munkahelyen 42 fő (30,9%) tudja használni a magyart.

8. ábra. A magyar nyelv használata, fő

Forrás: szerzők saját szerkesztése

Otthon családi körben a megkérdezettek közül legnagyobb arányban a felsőöri-ek (89,2%), az alsóöriek (84,2%), és a kismartoniak (83,3%) beszélnek magyarul. Üzletben/utcán jellemzően az alsóöriek (57,9%), a kismartoniak (50%) és az óriszigetiek (50%) tudnak kommunikálni magyarul, a többi településen rosszabb ez az arány. Mindez a kérdés megfogalmazásának és feltevésének hiányosságaiból adódhat, hiszen nem egyértelmű, hogy az adott település üzleteire vagy a környék-

beliekre vonatkozik. A válaszadók fele véli úgy Kismartonban, hogy van lehetősége a magyar nyelv használatára a hivatalban.

Az alsóőriek és a kismartoniak többségének van lehetősége a magyar nyelv használatára a munkahelyen.

10. Médiafogyasztási szokások

A felkeresett településeken megvizsgáltuk, hogy a helyiek milyen magyar nyelvű helyi és anyaországi újságokat olvasnak, és milyen gyakorisággal járatták azokat, milyen magyar nyelvű helyi és anyaországi rádiót hallgatnak, valamint milyen gyakran teszik ezt, illetve azt is vizsgáltuk, hogy milyen gyakran néznek magyar nyelvű helyi és anyaországi televízió műsort.

3. táblázat. A válaszadók média fogyasztási szokásainak megoszlása, %

Gyakoriság	magyar nyelvű helyi újság	magyar nyelvű magyarországi újság	magyar nyelvű helyi rádió	magyar nyelvű magyarországi rádió	magyar nyelvű helyi tv	magyar nyelvű magyarországi tv
napi szinten	3,6	3,6	20,1	22,5	8,0	24,6
heti szinten	0,0	10,1	10,1	14,5	4,3	5,8
havi szinten	15,8	10,1	6,5	3,6	16,7	6,5
csak jeles és/vagy ünnepnapokon	3,6	2,2	2,2	4,3	2,2	3,6
egyáltalán nem	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
nem válaszolt	76,3	73,9	61,2	55,1	68,8	59,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: szerzők saját szerkesztése

A 3. táblázatból látható, hogy a megkérdezettek jelentős százaléka nem válaszolt a médiafogyasztási szokásokat feltáró kérdésre. A válaszadók közül magyar nyelvű helyi újságot 33-an, magyar nyelvű magyarországi újságot 36-an olvasnak. Magyar nyelvű helyi rádiót 54-en hallgatnak, magyarországi rádiót pedig 62-en. Magyar nyelvű helyi tv-t 43-an néznek, míg magyarországit 56-an.

Magyar nyelvű helyi újságot a válaszadók 3,6 %-a naponta, 15,8 %-a havonta olvas. Magyarországon megjelent újságot heti szinten, illetve havi szinten a válaszadók 10,1 %-a olvas. Magyar nyelvű helyi rádiót hallgat napi rendszerességgel a megkérdezettek 20,1 %-a, magyarországit a 22,5 %-a, heti szinten pedig a helyi rádió esetében ez az arány 10,1 %-ot, a magyarországi rádió esetében 14,5 %-ot tesz ki.

Azok közül a lakosok közül, akik naponta néznek tv-t, magyarországi csatornát néz 24,6 %, és csak 8 % néz helyi tv-t.

11. Magyar vonatkozású ünnepek a településen

A magyar többségű, vagy jelentős magyar népességgel rendelkező településeken a nemzeti léthez kevésbé vagy csak áttételesen kötődő ünnepek is nemzeti színezetet kapnak a résztvevők magyar nemzetisége miatt, ezért olyan összejöveteleket is magyar vonatkozású ünnepek közé soroltak a válaszadók, amelyeken a résztvevők nem csak a magyarság köréből kerülnek ki, hanem ahol a magyarok és az osztrákok együtt ünnepelnek.

4. táblázat. Ünnepek, fesztiválok a vizsgált településeken

Település	Ünnepek
Alsóőr	március 15., október 23.
Felsőőr	március 15., október 23.
Felsőpulya	március 15., október 23., augusztus 20., Anyák napja, Farsang
Nagymarton	március 15.

A 4. táblázatban látható, hogy négy településen a magyarság nemzeti ünnepeit számon tartják, ha nem is ugyan olyan mértékben. Alsóőron és Felsőőron megemlékeznek március 15.-re, október 23.-ra, Nagymartonban augusztus 20.-ra, Felsőpulyán pedig március 15.-re, augusztus 20.-ra, október 23.-ra továbbá itt megünneplik az anyák napját és a farsangot is.

12. Összegzés helyett, az ausztriai Őrvidék belső és külső környezetének (SWOT) elemzése

A területi egység belső és külső környezetének elemzését az angol strengths - erős pontok, weaknesses - gyenge pontok, opportunities - lehetőségek, threats - veszélyek szavak alapján SWOT-elemzésnek nevezzük. A terület- és település vizsgálat vonatkozásában a belső és külső környezet közötti alapvető különbség a beavatkozási lehetőségekben rejlik.

A SWOT-elemzés négy alkotóelemével kapcsolatban fontos szempont, hogy a jövőben építeni kell az erősségekre, lehetőleg fel kell számolni a gyengeségeket, ki kell használni a lehetőségeket, valamint mérsékelni kell a veszélyek hatását.

A tanulmányban az ausztriai Őrvidék 6 magyar lakta településére vonatkozóan, kérdőíves felmérés során, 136 megkérdezett véleménye alapján került összeállításra a térség SWOT analízise.

Az 5. táblázat tartalmazza az Őrvidék erősségeit. A kérdőíves felmérésben majd minden településen (kivéve Kismarton, Nagymarton) az iskolában lévő nyelvoktatást, a kétnyelvű iskolát emelték ki egyik erősségként.

5. táblázat. „Erősségek” az Őrvidéken

Alsóőr	magyar nyelvhasználat , magyar színdarabok, magyar mise, kétnyelvű iskola , jó közösségi élet , ipartelep-munkalehetőség, UMIZ, sok fürdő, lovarda van a közelben
Felsőőr	magyar nyelv használata , kétnyelvű iskola , szép környezet, jó a közösségi élet , mindenfajta szolgáltatás elérhető, van munkalehetőség , közel van Bécs , fejlett az infrastruktúra , megfelelő életkörülmény
Felsőpulya	magyar nyelvoktatás , van munkalehetőség , megfelelő életkörülmény , szórakozási lehetőségek (pl. kávéház, koncertek) megléte, színvonalas kulturális élet, egészségügyi ellátás, jó közösségi élet , közigazgatási, kereskedelmi központ, van iskola, fejlett az infrastruktúra , közel van Bécs
Kismarton	van munkalehetőség , közel van Bécs , szép környezet, fejlett infrastruktúra , kulturálisélet, borturizmus
Nagymarton	fejlett az infrastruktúra (kerékpárút), turizmus, fesztiválok, csendes-nyugodt hely, szép környezet, közel van Bécs
Őrisziget	csendes-nyugodt hely, közel van a magyar határ, közel van Felsőörhöz, kétnyelvű iskola , magyar nyelvhasználat , jó a közösségi élet , sok rendezvény

Forrás: szerzők saját szerkesztése

Másrészt pozitívum a térségben Alsóőr, Felsőőr, Felsőpulya, Őrisziget lakosainak egy része szerint a jó közösségi élet, és van munkalehetőség a településen, vagy annak környékén. Felsőörön, Felsőpulyán, Kismartonban, Nagymartonban az erősségek között tartják számon a megkérdezettek Bécs közelségét, a fejlett infrastruktúrát, és a megfelelő életkörülményeket is.

Vannak azonban olyan jellemvonások, amelyeket csak egy-egy településen említettek meg, mely tovább színesíti a térségről kialakított képet. Pozitívként említettek: Alsóörön az UMIZ-t, a magyar színdarabokat, és miséket; Felsőörön a sokszínű szolgáltatási palettát; Felsőpulyán, szórakozási lehetőségeket, színvonalas kulturális életet, az egészségügyi ellátását; Kismartonban és Nagymartonban a szép, nyugodt környezetet, és a turizmust. Őriszigeten szintén a környezetet emelték ki pozitívként a megkérdezettek, illetve a magyar határ és Felsőőr közelségét.

A 6. táblázat tartalmazza Őrvidék gyengeségeit, hiányosságait. Alsóörön, Felsőörön, Felsőpulyán és Őriszigeten a hiányosságok közé sorolták, hogy egyre kevesebb fiatal beszél magyarul, egyre jelentősebb az asszimiláció.

6. táblázat. „Gyengeségek” az Őrvidéken

Alsóőr	Nincs meg az összetartás a magyarok között, sokan nem életvitelszerűen élnek a településen, munkahely hiányában nagy az elvándorlás, csökken a népességszám, a fiatalok nem beszélnek magyarul
Felsőőr	alacsonyabb a fizetés, mint a nyugati országrészben, kevés a jó munkahely, nincs vonatközlekedés, bevándorlás, asszimiláció, kevés a kulturális lehetőség, a magyarok kevésbé tartanak össze, mint a többi nemzetiség, a közlekedés autóhoz kötött, kevés az ipari tevékenység
Felsőpulya	kevés a fiatal, nincs színház és könyvtár, kevés a magyar, gyenge az ipari aktivitás, a turizmus, egyre kevesebb fiatal beszél a magyar nyelvet

Kismarton	több az idős, mint a fiatal, nem jó a közösségi élet, fenntartással fogadják a külföldieket
Nagymarton	nincs elég tőke, kevés a munkahely, bevándorlók száma nő, a zsidó temető romokban van,
Őrisziget	nincsenek üzletek, hiányzik a szolgáltatás, nem megfelelő az infrastruktúra, nincs kórház és óvoda, kevesen beszélnek magyarul , elégtelen az összetartás, nincs tömegközlekedés

Forrás: szerzők saját szerkesztése

Érdekes tény, hogy míg egyes lakosok Alsóőrön, Felsőőrön, Kismartonban és Őriszigeten úgy véli, hogy jó a közösségi élet, más megkérdezettek pedig éppen ellenkező véleményt fogalmaztak meg. Ugyanez a kettősség jellemzi a véleményeket a helyi munkahelyek meglétével kapcsolatban is Alsóőrön, Felsőőrön és Nagymartonban. Negatívumként említették még Alsóőrön és Kismartonban a csökkenő népesség számot; Felsőőrön a bevándorlást, az ipari aktivitás és a kulturális lehetőségek hiányát, ez utóbbi kettőt a Felsőpulyaiak is hiányolják. Őriszigeten pedig a szolgáltatások, az iskola és az óvoda hiányzik.

A 7. táblázat megmutatja, hogy a térség lakosai saját településük vonatkozásában, milyen lehetőségeket látnak, amelyek jövőbeli kihasználását szorgalmazni szeretnék. A kérdőíves felmérésben szereplő települések többségében a lakosok jelentős része úgy véli (kivéve Őrisziget megkérdezettei), hogy a helyi munkahelyek teremtését még erősíteni lehetne. Magyarországgal való kapcsolattartás (személyes, közösségi, vasúti), a magyar nyelv ápolása az alsóőri, a felsőőri és az őriszigeti megkérdezettek véleménye szerint szintén további erősítésre szorul. A felsőőriek lehetőséget látnának a fiatalok bekapcsolásában a helyi kulturális-közösségi életbe. Felsőpulyán a járási központ funkciót kell a jövőben jobban kihasználni. Kismartonban a közösségi életet szeretnék fejleszteni. Nagymartonban a turizmus és az ipar szorul fejlesztésre, és a közúthálózat.

7. táblázat. „Lehetőségek” az Őrvidéken

Alsóőr	Magyarországgal való kapcsolat erősítése, helyi munkahelyek teremtése
Felsőőr	helyi munkahelyek teremtése , Magyarországról bevándorlás, magyar nyelv ápolása, fiatalok bekapcsolódása a helyi kulturális - közösségi életbe
Felsőpulya	helyi munkahelyek teremtése , főként a vendéglátó szektorban, a járási központ funkciót jobban ki lehetne használni, magyar nyelv ápolása
Kismarton	helyi munkahelyek teremtése , a közösség még jobb összekovácsolása
Nagymarton	helyi munkahelyek teremtése , turizmus és az ipar fejlesztése, megújuló energia kihasználása, gyorsforgalmi út kiépítése
Őrisziget	vonatcsatlakozás kiépítése Magyarországra,

Forrás: szerző saját szerkesztése

A 8. táblázat megmutatja, hogy a térség lakosai saját településük vonatkozásában, milyen veszélyeket látnak, amelyeket mérsékelni szükséges a jövőben.

8. táblázat. „Veszélyek” az Őrvidéken

Alsóőr	magyar nyelv eltűnése , hagyományok eltűnése, sokan Bécsbe vállalnak munkát, fiatalok elvándorlása
Felsőőr	a magyar nyelv eltűnése , fiatalok elvándorolnak, asszimiláció
Felsőpulya	a magyar nyelv eltűnése , betörések, bevándorlók
Kismarton	a magyar nyelv eltűnése
Nagymarton	a fiatalok Bécsbe vállalnak munkát
Őrisziget	a magyar nyelv eltűnése , a programokba a fiatalok nem kapcsolódnak bele, a régi házakat elhanyagolják

Forrás: szerzők saját szerkesztése

A megkérdezettek minden településen (Nagymartont kivéve) a magyar nyelv eltűnését emelték ki egyik fő veszélyként. Alsóőron, Felsőőron, Nagymartonban a választ adók úgy gondolják nagy problémát fog a jövőben okozni a fiatalok elvándorlása a településről. Felsőpulyán a betörések nehezítik a lakosság életét. Az őriszigeti és alsóőri megkérdezettek úgy vélik, hogy a fiatalok nem kapcsolódnak be aktívan a programokba, így egyre inkább eltűnnek a hagyományok.

JEGYZETEK

1. Burgenland születéséről lásd. Botlik József (2008): Nyugat-Magyarország sorsa 1918-1921. Magyar Nyugat Könyvkiadó. Vasszilvágy. Továbbá Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 105-120. old; Gulyás László (2015): A magyar revízió és Burgenland kérdése. In: Közép-Európai Közlemények. VIII. évfolyam 4. szám. No. 31. 96-106. old; Tóth Imre (2006): A Nyugat-Magyarországi kérdés 1922-1939. Dissertationes Soproniensis 2. Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára. Sopron.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Botlik József (2008): Nyugat-Magyarország sorsa 1918-1921. Magyar Nyugat Könyvkiadó. Vasszilvágy.
- Gulyás László: A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. Gulyás László (2015): A magyar revízió és Burgenland kérdése. In: Közép-Európai Közlemények. VIII. évfolyam 4. szám. No. 31. 96-106. old;
- Tóth Imre (2006): A Nyugat-Magyarországi kérdés 1922-1939. Dissertationes Soproniensis 2. Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára. Sopron.

Tóth Zsuzsanna*

A MAGYAR GAZDASÁGPOLITIKA ELMÚLT 25 ÉVE – GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS A KONVERGENCIA SZEMPONTJÁBÓL

THE LAST 25 YEARS OF HUNGARIAN ECONOMIC POLICY – AN OUTLINE OF ECONOMIC HISTORY WITH A VIEW TO CONVERGENCE

ABSTRACT

The primary aim of this paper is to describe the major Hungarian economic political measures implemented in terms of convergence. The time horizon for the analysis is the period from the regime change to 2013. As far as the economic and political events are concerned, this nearly 25 years can be divided into four markedly distinguishable periods: between 1990 and 1994, fundamental structural changes were implemented; 1995 ushered in a period of restriction and stabilisation; the period between 2000 and 2008 was characterised by mistaken decisions, while the period between 2009 and 2013 was riddled with the consequences of the global economic crisis and the prolonged recession.

With a view to the fact that Hungary pursued an active economic policy in the period following the regime change, I describe the effects of such an activity on our country's convergence process from several aspects. My paper is not meant to define or provide an in-depth analysis of the issues related to convergence and catching up; it merely intends to emphasise the fact that the quarter of a century has proved insufficient to remedy the economic and social problems inherited from the former regime or resulting from the regime change.

1. Bevezetés

Tanulmányom megírására két gondolat vagy kérdéskör sarkallat: egyrészt arra voltam kíváncsi, hogy 1990 után, a piacgazdálkodásra való átállást követően, az

* Dr. Ph.D. Tóth Zsuzsanna egyetemi adjunktus, Budapesti Gazdasági Egyetem Gazdálkodási Kar Zalaegerszeg.

A tanulmány a Budapesti Gazdasági Egyetem Gazdálkodási Kar Zalaegerszeg „Mikro- és makrogazdasági folyamatok múltban és jelenben” elnevezésű, 3920-1/2016/FEKUT (EMMI) számú kutatóműhely keretében készült.

új rendszer milyen gazdasági – és részben társadalmi – problémákkal szembesült, és az ország vezetői ezekre a kihívásokra hogyan reagáltak. A vizsgált időszakban (1990 és 2013 között) a gazdaságpolitikai döntéshozatalban expanzív és restriktív célú intézkedések váltották egymást, ez utóbbiak dominanciája mellett. Dolgozatom első felében ezeket a folyamatokat mutatom be, második felében pedig arra kívánok rámutatni, hogy az aktív állami beavatkozás ellenére, a vizsgált 23 év nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy a mélyebb, szerkezeti problémákra utaló tüneteket – munkanélküliség, alacsony egy főre jutó bruttó hazai termék, vállalkozási környezet minősége, stb. – kezelje. Természetesen vannak olyan gazdasági területek, ahol az eredmények megkérdőjelezhetetlenek, de a dolgozat problémafelvető célja és jellege miatt a hangsúlyt az egyelőre nem megoldott nehézségekre helyeztem. Ezeket a problémákat a konvergencia szempontjából vizsgálom. Ennél a kijelentésnél nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy mit ért a szerző konvergencia alatt.

A közgazdaságtudományban alapvetően a Solow 1957-ben alkotott növekedési modelljére épülő Sala-i Martin Ph.D. disszertációjában megjelenő koncepció jelenthet jó kiindulási pontot az értelmezéshez. Barroval közösen, 1990-ben készítette elemzésükben adták meg a béta és szigma konvergencia definícióját, melyek a felzárkózásként értelmezték a konvergencia jelentését.

A szerzők gondolat kísérlete abból indul ki, hogy nyitott gazdaságokban, a szegényebb országokban alacsonyabb az egységnyi munkaerőre jutó tőke nagysága, így a csökkenő hozadék elve alapján magasabb a tőke megtérülési rátája. A tőke mobilitásának feltételezése mellett, ez azt eredményezi, hogy a tőke a gazdagabb országokból a szegényebbekbe fog áramlani. A tőkebeáramlás miatt a szegény ország gyorsabb növekedést fog elérni. Amennyiben a gazdag országban magasabb a bérszint, akkor a munkaerő a szegény országból a gazdagba áramlik, növelve ezzel a tőke/munka arányt, ami tovább gyorsítja a növekedést. Martin és Barro definiálásában: országok között akkor jön létre konvergencia, ha a szegényebb országok gyorsabban növekednek, mint a gazdag országok¹. Az európai országokra vonatkozó nagyszámú konvergencia-kutatás igazolja az előbb felvázolt folyamatot, vagyis a világgazdasági trendekkel foglalkozó tanulmányok alapján a nemzetközi környezet az utolérés, a felzárkózás irányába mozdítja a kevésbé fejlett államokat.

A globalizációs és a gazdasági fejlődési tendenciák érvényesülésének időhorizontja azonban nem egyértelmű: természetesen vannak jelei a fejlődésnek, de akadnak gátló tényezők is. Az egyik ilyen tényező maga az ember. Ez a megállapítás Kornai és Jánossy gondolatai között is meghúzódik: Kornai több ok között a hibás politikai döntéseket említi², Jánossy pedig az emberi ellenállást jelöli meg a fejlődés egy akadályaként³.

Amennyiben a konvergenciát utolérésként értelmezzük, megállapítható, hogy általában a fejlettebb gazdaságok utolérésére ritka jelenség. A rendszerváltó orszá-

gok esetében az átalakulást követő fejlődési pályák jelentősen eltérnek, a felzárkózás vagy lemaradás, sőt a stagnálás sem törvényszerű, eleve elrendeltetett⁴.

Jelen tanulmányban a konvergencia szempontjából történő vizsgálat azt a célt szolgálja, hogy Magyarország különböző teljesítmény mutatóit relatív módon – más országok teljesítményéhez vagy egyéb küszöbértékekhez viszonyítva – elemezze, és e mutatóktól csupán kismértékű javulást, a referenciaértékekhez való lassú közeledést vár el.

2. A magyar gazdaságpolitika főbb eseményei

2.1. A rendszerváltást követő időszak

A magyar gazdasági-társadalmi rendszer megváltoztatása a volt kommunista országokéhoz képest kevésbé radikális módon ment végbe.⁵ Antall Józsefnek – az első demokratikusan választott kormány vezetőjének – gazdasági és intézményi reformjai a fokozatosság elvét követték, miközben az állami szerepvállalás mértéke jelentős maradt az átmenet időszakában.⁶ A kormány gazdaságpolitikáját három tényező határozta meg:

- ✓ gazdasági stabilitás elérése, vagyis az infláció csökkentése, a költségvetési egyensúly megteremtése és a növekedés megalapozása;
- ✓ a rendszerváltás következményeinek kezelése (munkanélküliség tömegessé válása, költségvetési és pénzügyi rendszer átszervezése);
- ✓ a piaci reformok folytatása és kiterjesztése (privatizáció és kereskedelempolitika kialakítása, megvalósítása). E tényezők mellett az állami tulajdonban maradt vállalatok számára önálló stratégia kialakítására is szükség volt, s ezen felül a hitelezési rendszer kidolgozása is feladatot jelentett a gazdaságpolitikai döntéshozók számára.⁷

A gazdaságpolitikának a fenti területeken való kialakításának szükségességét támasztja alá, hogy 1990 és 1995 között a magyar GDP csökkent, a munkanélküliség fokozatosan emelkedett, a foglalkoztatás romlott. Az egy főre jutó fogyasztás növekedése megtorpant, a reálkeresetek egyre alacsonyabbá váltak. Ezekhez a problémákhoz társult az inflációs nyomás. A fenyegetések erőssége, másrészt a növekedés ösztönzése miatt a gazdaságpolitika ad hoc jellegű beruházásokat eszközölt és sor került a kereskedelmi bankok feltőkésítésére is⁸.

A Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank elsődleges feladatának az államadósság struktúráját javító stabilizációs stratégia megalkotását tartotta. Ennek érdekében a valutatartalékokat a külső adósság kezeléséhez kötötték, a folyó fizetési mérleg többletének fenntartására törekedtek, továbbá szoros költségvetési és monetáris kontrollt javasoltak. E stabilizációs politika hatására a

külföldi közvetlen tőkebefektetések (FDI) mértéke folyamatosan nőtt, viszont e növekedés nem volt képes ellensúlyozni a forint felülértékeltségéből adódó külkereskedelmi mérleg hiányt. Az 1994-es mexikói „Tequila-válság” közvetett hatása, hogy a nemzetközi bankok bizalmatlanná váltak a jelentős külső egyensúlytalansággal rendelkező országokkal szemben, ezért a folyófizetési mérleg többlete megszűnt⁹.

2.2. Megszorítások és stabilizáció

Összességében Magyarország fontosabb makrogazdasági mutatói is válságot tükröztek. A növekvő munkanélküliség és infláció, a csökkenő GDP és az ikerdeficit egyértelmű állami beavatkozást igényeltek.

A magyar gazdaság és gazdaságpolitika fontos jellemzője, hogy prioritásában általában nagy hangsúlyt kapott a lakosság anyagi jólétének emelése, dekonjunkturában pedig az életszínvonal-romlásának lassítása. Másik meghatározó jellemző a paternalista jóléti állam kiépülése. E két tényező figyelembevétele mellett éles váltásnak bizonyult az a megszorító csomag, amely Bokros Lajos nevéhez kötődik. A csomag elsődleges célja a költségvetési hiány lefaragása volt, s ezt célozta a többi között a közsféra leépítése, a behozatali vámkiegészítés emelése, az adók növelése és a nyugdíjrendszer reformja. Mindezek mellett fontos törekvés volt Magyarország nemzetközi versenyképességének fokozása is. Ennek érdekében történt a forint egyszeri 9 %-os leértékelése és a csúszó paritásos árfolyam bevezetése.

Az intézkedéssorozatnak köszönhetően mind a költségvetési hiány, mind a bruttó államadósság mértéke csökkent, a fizetési mérleg egyenlege javult, de a restrikcio negatív hozadéka is megjelent: a belső kereslet erőteljesen esett, így a GDP növekedési üteme lelassult. Az egy főre jutó fogyasztás több mint 5%-kal csökkent, a reálbérek meredeken zuhantak ebben az időszakban. A megszorító intézkedések a külföldi befektetők szempontjából pozitív üzenetet hordoztak, így a tőkebeáramlás továbbra is élénk maradt, emellett – a gazdasági növekedés egyetlen megmaradt tényezőjeként – az export növekedett, az alacsony reálbérekből fakadó nemzetközi versenyképesség miatt. Két év alatt olyan jelentős változások történtek, melyek egyrészt közelebb hozták a külső és belső egyensúly megvalósulását, másrészt megteremtették a későbbi növekedés feltételeit¹⁰. 1997-re már látszódtak a csomag pozitív eredményei: a GDP növekedési üteme meghaladta a 4%-ot, a beruházások és főleg az export növekedett a leglátványosabban (26,4%-kal). Az OECD 1999-es gazdasági elemzése szerint a magyar gazdaság versenyképes volt, 1999 és a 2000-es évre az ország fenntartható növekedési pályára való állását prognosztizálta. E pozitív tendenciák mellett a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet ebben a tanulmányban felhívta a figyelmet arra, hogy további fiskális intézkedésekre van szükség a költségvetési előirányzat tartása érdekében.

A tanulmány több olyan strukturális problémára is felhívja a figyelmet, melyek megoldásának hiányában ezek a gondok az elmúlt 10 évben elmélyültek:

- ✓ a külföldi részvételű, privatizált magyar cégek termelékenysége meghaladta a hazai befektetőkét, így ez utóbbiak alacsonyabb hatékonysággal és piaci részesedéssel termeltek;
- ✓ a bankszektorban nem indult meg a kis- és középvállalati szektor hitelezése (a nagyvállalatokkal szemben kockázatosabbnak ítélt tevékenység miatt);
- ✓ a munkaerőpiac strukturális problémái már ekkor szembeötlőek voltak, a tanulmány a közmunkaprogramok, korai rokkantnyugdíjazás, átlagos minőségű oktatás veszélyeire hívja fel a figyelmet;
- ✓ az egészségügy- és a nyugdíjrendszer hibáit is részletesen taglalja az elemzés¹¹.

2.3. 2000-2008: az elhibázott döntések időszaka

Az előzőek alapján, az 1998-2002-es kormányzati ciklus első két évében¹² – a korábbi évek szigorú stabilizációs lépéseinek hatására is – a magyar makroszintű mutatókban pozitív változás következett be: az infláció és a munkanélküliség csökkent, a költségvetés egyenlege javult, az államadósság fenntartható mértékűvé vált. Az előrejelzések és az addig sikeresnek bizonyuló stabilizáció ellenére a magyar gazdaság nem lépett rá a fenntartható pályára. Az enyhe keresletszűkítést és az állam csökkenő szerepvállalását erőteljes expanzió és recentralizáció váltotta fel¹³. 2001 után a költségvetés hiánya és az államadósság is növekedett, újra ikerdeficit alakult ki. A nyugdíjreform kivételével elmaradtak a szükséges intézményi reformok.

2002-ben folytatódott a bővítő, kiadásnövelő gazdaságpolitika, így tovább romlottak a költségvetési adatok. A költségvetési hiány mellett az államadósság is növekedett, a gazdasági növekedés lelassult, ami 2002-2003-ban az addigi húzóágazatot, az exportot is visszafogta. A közszféra béremelése megnövelte a keresletet, ez a forint felértékelődésével együtt rontotta a folyó fizetési mérleg egyenlegét és a külső versenyképességet is¹⁴. Az időszak egyik pozitívumát az EU csatlakozás megkezdése, illetve az IMF és az Európai Bizottság által szükségesnek tartott egészségügyi privatizáció lezárása jelentette. Az OECD 2005-ben kiadott jelentésében a 2003 utáni időszakot összességében pozitívan ítélte meg a hosszú távon mindenképpen kedvező hangsúlyeltolódás miatt: a magyar gazdaság növekedése kiegyensúlyozottabbá vált. A magán- és kormányzati fogyasztás alacsonyabb bővülési üteme ugyan negatívan hatott a GDP-re, de a növekedésben 2003-tól a beruházásnak, majd a következő évben az exportnak is újra jelentős szerep jutott¹⁵. Az OECD és az IMF az említett két elemzésben egyaránt jelezte, hogy a költségvetési konszolidációnak prioritást kell élveznie a további gazdaságpolitikában.

A 2004-es csatlakozással Magyarország vállalta¹⁶, hogy teljesíti a Maastrichti Szerződés kritériumait és belátható időn belül az euró-zóna részévé válik. Ezzel a lépéssel elkezdődött hazánk integrációs folyamata, így a külső-belső egyensúly megteremtése a mindenkori országvezetés számára elsődleges kihívássá vált. Ennek érdekében 2005 óta a restriktív intézkedések állandósultak. A megszorítások ellenére a költségvetés választásokhoz igazodó ciklikussága nem változott, GDP arányos hiánya csak kismértékben csökkent, az államadósság évről-évre nőtt, a hazai valuta folyamatosan veszített értékéből¹⁷.

A romló mutatók oka, hogy ebben az időszakban regnáló kormányok a gazdaságot, a 2003-as tendenciák ellenére, az export- és beruházásvezérelt – ezzel egyidejűleg megtakarítást ösztönző – fejlődésről a belső, állami és lakossági fogyasztás mesterséges növelésére épülő pályára állították. Ezt hitelből finanszírozott állami költekezéssel és a termelékenység növekedését meghaladó béremeléssel valósították meg. Emellett elterjedté vált a deviza alapú hitelezés, melynek oka, hogy a jegybank ebben az időszakban magas szinten tartotta az alapkamatot, így a hitelezés devizában olcsóbb volt, mint forintban. Például 2007 júniusában a forinthitelek alapkamata (BUBOR) 7,94%, a svájci frank-hitel alapkamata (CHFLIBOR) 1,79%, az euró-hitelek kamata (EURIBOR) pedig 3,38% volt.

A 2006-os tavaszi választások után az ország vezetése felismerte a változtatás szükségességét, így 2007-re a tervezetthez képest jobban javult a költségvetés egyenlege, ami valószínűleg az adóemelésnek és az adóbeszedés hatékonysága javításának volt köszönhető. Az előnyök és a hátrányok mérlegelése alapján mind a hazai, mind a külföldi elemzők túlnyomórészt egyetértettek abban, hogy ezek a megszorító lépések elkerülhetetlenek voltak, bár az intézkedések nem megfelelő szerkezete – a bevételnövelés kiadáscsökkentést jóval meghaladó aránya – miatt fennállt a visszarendeződés veszélye¹⁸. 2007-2008-ban már egyértelműen látszódtak a kiigazító lépések hatása a reálgazdaságra; a belső kereslet és a foglalkoztatottság csökkent, a növekedés megtorpant. Emellett a költségvetési kiigazítás csak részben mondható sikeresnek:

- ✓ sürgetővé vált az államháztartás reformja,
- ✓ az állami fogyasztást tovább kellett volna csökkenteni,
- ✓ az egészségügyi, az oktatási és a nyugdíjrendszer is reformra szorult¹⁹.

2.4. 2009-2013: a pénzügyi világválság hatása, elhúzódó recesszió

2008-ban a fejlett világ megélte a 21. század első gazdasági válságát, amely a korábbtól eltérően világméretű pénzügyi válsággal kezdődött. A válság Magyarországot különösen sebezhető állapotban találta, melynek okai:

- ✓ Közép-Kelet Európa egyik leginkább eladósodott országa volt (2007-ben az államadósság a GDP arányában meghaladta a 60%-ot, a költségvetés hiánya pedig 5%-ot);
- ✓ ezért a spekulációk és a tőke kivonás célpontjává vált;
- ✓ továbbá a válságban az elhúzódó strukturális problémák (kiterjedt jóléti rendszer, adórendszer hibái) kiéleződtek.

A valutaválság jeleként, a forint árfolyamának rohamos esése miatt komoly működési zavarok jelentek meg a pénzügyi piacokon. Az államháztartási és pénzügyi problémákat tetézte, hogy a szocialista kormányzat elvesztette politikai hitettségét, ezért Gyurcsány Ferenc lemondását követően 2009 áprilisában felállt a válságkezelő kormány Bajnai Gordon vezetésével, melynek pénzügyminisztere Oszkó Péter lett. A gazdasági döntéshozók elsődleges célja a befektetői bizalom és a pénzügyi piacok megfelelő működésének helyreállítása volt. Ennek érdekében az MNB a válság közvetlen kezeléseként a 2008 októberében 11,5%-ra növelt kamatot fokozatosan decemberre 10%-ra, majd 2009 decemberére 6,25%-ra csökkentette. A pénzügyi rendszer stabilizálása érdekében a kormány a következő lépéseket tervezte:

- ✓ folyamatos egyeztetést a nemzetközi intézményekkel,
- ✓ devizahittel rendelkezők védelme érdekében való fellépést,
- ✓ a pénzügyi közvetítőrendszer felügyeletét érintő egyes törvények módosítását,
- ✓ a banki hitelezésben érintett ügyfelekre vonatkozó fogyasztóvédelmi szabályok áttekintését és
- ✓ a PSZÁF előrettekintő felügyeleti jogköreinek megteremtését.

A kormányzat fokozottan tartotta magát a szigorú fiskális politika folytatásához. A magyar államháztartás deficitje és az államadósság mértéke közép- és hosszú távon is korlátozta a magyar gazdaság lehetőségeit, ezért a magyar költségvetésben gyakorlatilag nem volt elégséges mozgástér²⁰. Az elkerülhetetlen költségvetési megszorítások legfontosabb területeit és intézkedéseit a következő tartalmazza:

1. táblázat: A Bajnai-kormány intézkedései

Terület	Intézkedések
Közfisza	* közfisza bruttó bértömegének befagyasztása; * 13. havi illetmény megszüntetése; * önkormányzati támogatások csökkentése;
Nyugdíjrendszer	* 13. havi nyugdíj ki nem fizetése; * 13. havi nyugdíj 2010-től való megszüntetése, helyette GDP-hez kötött nyugdíjprémium bevezetése; * korhatár előtti nyugdíj korrigálása;

Szociális támogatások	* táppénz 10%-kal való csökkentése; * GYES, GYED 2 évre csökkentése; * lakástámogatások felfüggesztése;
Adók és járulékok	* munkaadói járulék csökkentése; * SZJA alsó sávhatárának megemlése; * ÁFA kulcs növelése, az alapvető élelmiszerekre 18%-os kulcs bevezetése; * összbruttósítás: az adóalap növelése;
Kormányzati takarékoság	* miniszterek és államtitkárok fizetésének 15%-kal való csökkentése; * állami vezetők külföldi útjainak napidíjának csökkentése; * állami vezetők fizetésének maximalálása;

Forrás: Válságkezelés és bizalomerosztés 2009

Az aggregált kereslet és a foglalkoztatás fenntartása érdekében a legfontosabb törekvés az EU strukturális alapjaiból származó források lehívásának gyorsítása és hatékonyabb felhasználása volt, de ez önmagában kevés volt ahhoz, hogy Magyarország rövid távon újra növekedési pályára állhasson.

A 2010-es választásokon a FIDESZ-Magyar Polgári Szövetség nyert, kétharmados többséggel alapítottak kormányt. A kormány kettős kihívásnak kívánt megfelelni:

- ✓ a negatív előjelű GDP változás megfordítása érdekében gazdaságélénkítés,
- ✓ a belső és külső eladósodottság kezelése érdekében restriktio és az államháztartás alrendszereinek megreformálása.

Későbbi intézkedéseiket is változó prioritásokkal e kettősség jellemzi, ezért az ellentmondásos gazdaságpolitika következményeként erős piaci bizonytalanság alakult ki²¹, amit fokozott, hogy 2010 óta kormányzati gyakorlattá vált az EU ellenes kommunikáció; az elmúlt években a gazdaságpolitikai retorika részévé vált a szabadságharc Brüsszel ellen.²²

A gazdaságpolitikai intézkedéssorozat eredményeit az OECD 2014-es jelentése és az Európai Bizottság 2013-as tanulmánya alapján a következőkben összegezhethetők:

- ✓ A 2010-ben és 2011-ben tapasztalható alacsony GDP növekedést 2012-ben recesszió követte; mind a fogyasztás, mind a beruházás csökkent ebben az évben, a növekedés hajtóereje, az export növekedési üteme is visszafogottabbá vált a lassuló világ gazdaság miatt. 2013-ban az ország ugyan kilábalta a recesszióból, de a helyreállítás valószínűleg lassú ütemű lesz.
- ✓ Az új adók ugyan segítették a költségvetési deficit csökkenését, de egyúttal aláásták az adórendszer kiszámíthatóságát és az egyszerűségekre való törekvést.
- ✓ A versenyképesség növekedésének kulcsát a beruházások és a hatékonyság jelentik. A magas adminisztrációs terhek és a szabályozási bizonytalanság, a

verseny korlátozása a telekommunikáció és az energiapiac terén, ennek megvalósulását nem teszik lehetővé. A megfelelő üzleti környezet kialakítását a különadók rendszere nem segíti.

- ✓ A munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatás kismértékben javult, melyben jelentős szerepe van a közmunka programnak. A program azonban nem képes a munkanélküliek rendszeres munkába való visszatérésének elősegítésére. Emellett a foglalkoztatási adatokat jelentősen befolyásolja, hogy az elmúlt időszakban számottevően nőtt a külföldön munkát vállalók száma, a KSH 2014-es tájékoztatása szerint 2013-ban 98-99 ezer főre becsülhető a számuk, ami csupán egy év alatt több mint 10%-os növekedést jelent²³.
- ✓ Bár a 2012 óta állandósult jegybanki alapkamat vágás segítette a kilábalást a recesszióból, hosszútávon a forint további leértékelődéséhez vezet.
- ✓ Mindkét tanulmány több összefüggésben is hangsúlyozza a stabil fiskális politikának, az üzletbarát környezet kialakításának és adórendszer újragondolásának szükségességét^{24 25}.
- ✓ A nyugdíjrendszer második pillérének felszámolásával (a magánnyugdíj rendszer államosításával) 2011-ben a költségvetés egyenlege 4,3%-os többletet ért el, a nyugdíj megtakarítások nélkül azonban az államháztartás hiánnyal zárta volna az évet. A 2012-ben megtett többszöri kiigazításoknak köszönhetően a tervezett hiányszámot Magyarország „túlteljesítette” (-1,9%), így a 2004 óta ellene folyó túlzott deficit-eljárást az Európai Unió Tanácsa megszüntette²⁶. A bruttó államadósság a csökkentésre irányuló szándék ellenére is csak nagyon kismértékben apadt, a magánnyugdíj-vagyron adósságállományba történő beforratásából származó csökkenést a forint gyengülése ellensúlyozta.
- ✓ A válság éve után a folyó fizetési mérleg egyenlege aktívvá vált, ami a következő két év során, 2012-re meghaladta a GDP 1%-át. Ezt a kedvező hatást a belső kereslet gyors visszaesése, a beruházások alacsony szintje, az import csökkenése és a lakosság növekvő megtakarításai váltották ki. Bár a devizahitelek, majd az előtörlesztési akció után a forintbitelek állománya jelentősen csökkent, a devizában történt eladósodottság aránya még mindig jelentős, ami fenntartja az óvatossági megtakarításokat²⁷.

3. Értékelés a konvergencia szempontjából

A következőkben a konvergencia szempontjából, három dimenzió szerint értékelem a fent ismertetett folyamatokat:

- ✓ Elsősorban a nominális konvergencia szempontjából. Jelen esetben azt vizsgálom, hogy az ország mely maastricht-i kritériumokat teljesíti, emellett kitérek az automatikus fiskális politika működésére is.
- ✓ Ezt követően azt ismertetem, hogy a 2000-2013 közötti időszakra vonatkozó, klaszteranalízis segítségével elkészített számítások, a reálkonvergencia (egy

főre jutó GDP és foglalkoztatottsági ráta) tekintetében milyen csoportba sorolják hazánkat.

- ✓ Végezetül a szerkezeti problémákra szeretnék rávilágítani, ennek demonstrálására a magyar megyékre vonatkozó béta konvergencia számítás eredményét mutatom be.

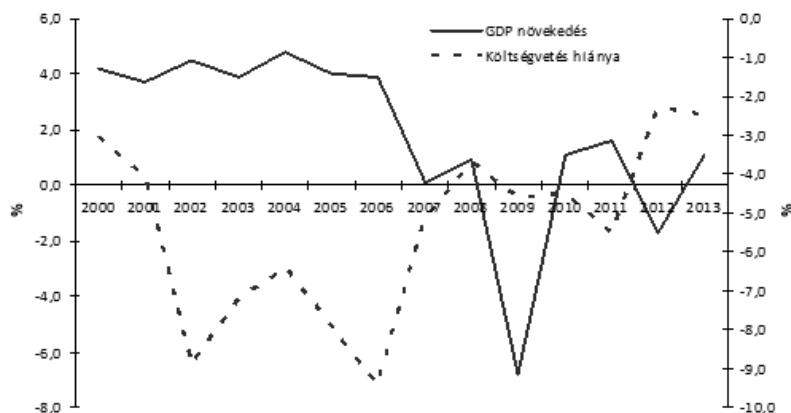
3.1. A nominális konvergencia

A nominális konvergencia – a maastricht-i feltételek teljesítése – esetében azt tapasztalhatjuk, hogy az árfolyamra és az államadósságra vonatkozó előírások jelentik azokat a problémákat, melyeket eddig nem sikerült teljes mértékben orvosolni. A GDP arányos államadósság Magyarországon az elmúlt években 80% körüli értéket vett fel, ennek jelentős oka a forint tartós gyengülése. A csatlakozás óta eltelt időszakban a forint értéke több mint 20%-ot romlott az euróhoz képest. A jelentős gyengülés miatt, a törlesztések és a részben e célra beforgatott magánnyugdíj vagyon ellenére sem csökkent az adósság.

A továbbiakban a maastricht-i kritériumrendszeren belül a vizsgálatot – részben terjedelmi okokból, részben a dolgozat céljának szem előtt tartása miatt – a fenntartható fiskális pozíció elérésére, azon belül a költségvetési hiány alakulására szűkítem le.

E területen észrevehető, hogy Magyarország 2001 óta más költségvetési pályára lépett, mint a többi uniós tagállam (az 1995 és 2013, illetve a 2001-2013-as időszakra számított Pearson-féle r érték gyenge negatív korrelációt mutat az EU átlagos és a magyar költségvetési egyenleg között). 2000 óta Magyarországnak először 2011-ben sikerült az államháztartási deficitet 3% alá csökkenteni egyszeri bevételek segítségével. A magánnyugdíj pénztári vagyon figyelembevétele nélkül az egyenleg erősebb deficitet mutat, 7% körüli értékkel. Magyarország esetében – a 2011-es év egyszeri bevételei nélküli egyenleg figyelembe vételével – a költségvetési egyenleg a csatlakozás óta eltelt időszakban átlagosan 0,56 százalékponttal javult, míg az EU tagállamok átlagos költségvetési hiánya évente átlagosan 0,64 százalékponttal nőtt. Tendenciáját tekintve Magyarország az EU átlaghoz képest szigorúbb költségvetési politikát követett az elmúlt tíz évben: költségvetése kisebb mértékben romlott vagy akár javult az EU átlagértékéhez képest.

Vagyis e konvergencia-dimenzióban, az idősor adatai alapján megfigyelhető a konvergencia: Magyarország összességében közelíti az uniós tagállamok átlagát és az euró-zónához való csatlakozás feltételeinek küszöbértékeit is. Ezzel együtt érdemes tovább vizsgálni a kérdést. A következő ábra az automatikus fiskális politika működését mutatja be:

1. ábra: Az automatikus költségvetési politika²⁸ Magyarországon

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

Az ábrából kiolvasható, hogy a 2000 és 2013 között eltelt időszakban a gazdaságpolitika nem követte az együttmozgási követelményt: recesszióban megfogta a kiadásokat, míg a fellendülés alatt növelte azokat. Így összességében Magyarországra inkább következtelen, rövid távú költségvetési tervezés jellemző, ami az államháztartás alrendszerének fenntarthatóságát és az egyes közszolgáltatások minőségét veszélyezteti²⁹.

Az ábra alapján az is kitűnik, hogy a vizsgált időszakban a költségvetés egyenlege dinamikus mozgást tanúsított, ez aktív intézkedésekre, intézkedéssorozatokra utal. Ezt figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy akár a bővítő, akár a megszorító döntések milyen hatást gyakoroltak a reálkonvergenciára, érződött-e az intézkedések hatása az egy főre jutó GDP-n, vagy akár a munkaerőpiaci helyzeten. A következőkben ezt vizsgálom mélyebben.

3.2. A reálkonvergencia

A 2. táblázat azt mutatja, hogy a 2000-2013 közötti időszakban az EU 27 tagállama³⁰ milyen csoportokra bontható két szempont alapján: az egy főre jutó GDP és a foglalkoztatási ráta alapján.

2. táblázat: Az országok csoportosítása reálfejlettségük (egy főre jutó GDP és a foglalkoztatási ráta) alapján az 2000-2013 közötti időszakban

	Egy főre jutó GDP alapján:		
	<i>Alacsonyán fejlett</i>	<i>Közepesen fejlett</i>	<i>Fejlett</i>
Alacsonyán fejlett	(1) <i>Bulgária, Horvátország, Lettország, Litvánia, Románia, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia</i>	(2) <i>Görögország, Spanyolország, Málta</i>	(3) <i>Belgium, Olaszország</i>
Közepesen fejlett	(4) <i>Észtország, Csehország</i>	(5) <i>Ciprus, Portugália, Szlovénia</i>	(6) <i>Németország, Írország, Franciaország, Ausztria, Finnország, Egyesült Királyság</i>
Fejlett	(7)	(8)	(9) <i>Dánia, Hollandia, Svédország</i>

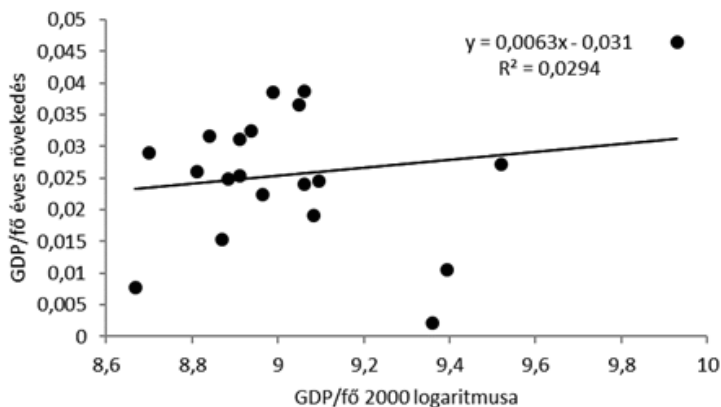
Forrás: Eurostat alapján saját számítás³¹

E hosszabb időintervallumon való vizsgálat összességében negatív képet fest Magyarországról, hiszen mindkét érték mentén a legkevésbé fejlett országok között foglal helyet ebben az időszakban. Érdekes, hogy e pozícióból egyik érintett évben sem mozdult ki, vagyis feltételezhető, hogy a gazdasági fejlettségre – amennyiben elfogadjuk, hogy a vizsgált két mérőszám ezt fejezi ki – nem voltak hatással a gazdaságélénkítő intézkedések.

Valószínűsíthető, hogy a stagnálás mögött egyéb tényezők húzódnak meg. Az egyik ilyen ható tényező lehet a merev szerkezet, vagyis az a jelenség, hogy Magyarországon a fejletlenebb megyék nem zárkoznak fel, ezzel útját állják a fejlődésnek. Vizsgáljuk meg ezt részletesebben!

3.3. Szerkezeti konvergencia

A bevezetőben említett, Barro-hoz és Sala-i Martin-hoz köthető béta konvergencia lényege, hogy abban az esetben beszélhetünk felzárkózásról egy régióban, ha a kevésbé fejlett egységek az egy főre jutó GDP terén gyorsabb éves átlagos növekedést mutatnak, mint a fejlettebb egységek. A 2. számú ábra ezt az összefüggést, vagyis a béta konvergencia alakulását mutatja Magyarországon, az adatpontok az egyes megyék elhelyezkedését mutatják:

2. ábra: Béta konvergencia Magyarországon 2000-2012 között

Forrás: Eurostat alapján saját számítás

2000 és 2012 között az egyes megyék között nem tapasztalható konvergencia, béta értéke pozitív, vagyis Magyarország elmaradottabb régió nem tudtak felzárkózni a fejlettebbekhez az elmúlt 12 évben³². A 2000 és 2004 közötti, illetve a 2004 és 2012 közötti eredményeket a következő táblázat mutatja:

3. táblázat: Béta és a determinációs együttható értéke

Megnevezés	2000-2012	2000-2004	2004-2012
Béta értéke	0,0063	-0,0131	0,0099
Determinációs együttható	0,0294	0,0205	0,0430

Forrás: Eurostat alapján saját számítás

A számítások alapján az EU csatlakozást megelőző négy évben létezett hazánkban béta konvergencia, de ez a lassú felzárkózási ütem hosszabb távon, gyakorlatilag megszűnt, az azóta eltelt időszakban már nem beszélhetünk a megyék fejlettsége közötti kiegyenlítődésről.

A trend alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a csatlakozást követő nyolc évben az egyes megyék között nőtt az eltérés. Az 1957-es Római Szerződés egy sarokköve az a gondolat, hogy az európai integráció lehetetlen a regionális különbségek megszüntetése nélkül. A kohéziós és strukturális alapok célja, hogy eme eltéréseket korrigálja. A számítások eredménye alapján ez a cél Magyarországon nem teljesült, az elmaradott és fejlett régiók különbségei csak élesebbé váltak az elmúlt években. Ebből az elemzésből összefoglalva a következőket feltételezhetjük:

- ✓ A 2004-es csatlakozás nem mozdította elő a regionális konvergenciát. A béta értékek csak kis mértékben változtak, a szigma értékek pedig tovább romlottak.

- ✓ Az eredmények Williamson³³ és Kuznets³⁴ modelljének következtetéseit tükrözik. E két elmélet állítása alapján valamely gazdaság területi egyenlőtlenségeit történeti viszonylatban vizsgálva, a felzárkózás két lépésben valósul meg: a gazdaság kezdeti szakaszát a jövedelmi tagoltság növekedése, vagyis divergencia jellemzi, majd egy pont után a relatív szórás csökken, megindul a jövedelmek konvergenciája.

Amennyiben elfogadjuk ezeket a nézeteket, Magyarország 2000 és 2012 között a fejlődés e kezdeti, divergens szakaszában volt, a konvergens időszakba való átfordulás még várat magára. Ennél pesszimistább az az elmélet, mely szerint a fejlődő gazdaságok esetében a fejlettebb régiók előnye állandósulhat, az eleve elmaradott területek pedig idővel izolálódnak, a halmazódó oksági láncok miatt a centrumok még fejlettebbek lesznek, míg a perifériák még jobban lemaradnak³⁵.

Quah a felzárkózási folyamatok vizsgálata során, empirikus úton bizonyította, hogy a gazdaságokra hosszú távon a divergencia jellemző³⁶. Ha mindezen szerzők vizsgálatait és az előbb bemutatott számításokat figyelembe vesszük, akkor várhatóan a négy ország területi egyenlőtlenségei fokozódni fognak oly módon, hogy ezt a folyamatot gazdaságpolitikai beavatkozás segítségével sem lehet megállítani. Nemes Nagy már 2005-ös munkájában – inkább térszerkezeti szempontból – mutat rá arra a valószínűsíthető folyamatra, mely ebben a dolgozatban is megjelenik: e szerint az ország egészének európai társaihoz való felzárkózása, regionális polarizálódás mellett fog megvalósulni³⁷.

4. Összegzés

A magyar gazdaság a vizsgált időszakban hatalmas utat járt be, a szocialista tervgazdaságról áttért a piacgazdálkodásra. A leírtakból az tűnik ki, hogy az örökölt bajokat csak részben sikerült megoldani: az ikerdeficit felszámolásra került, az infláció a célkritériumnak megfelelő mértékre csökkent, ezekre a területekre a dolgozat nem is tért ki részletesebben. Azonban megmaradtak azok a mélyebb, strukturális okokra visszavezethető problémák (munkanélküliség, alacsony egy főre jutó jövedelem, államháztartás szerkezeti kérdései), melyek megoldása erőteljesebb intézkedéseket, reformokat kívánt volna meg az ország gazdaságpolitikai döntéshozóitól.

A dolgozatban bemutatott számítások és az abból levont következtetések közötti sztochasztikus kapcsolat bizonyítása további elemzéseket igényel még. Ezek az eredmények a gondolat kísérletet támasztják alá, tézisként természetesen támadhatók, de a kutatás jelen fázisában megfelelnek arra, hogy megfelelően prezentálják a fontosabb gazdasági folyamatokat és a várható következményeket.

Összességében megállapítható, hogy Magyarországon a szerkezeti átalakulás folyamata megtorpanni látszik; egyre inkább jellemzik regionális egyenlőtlenségek, ami növekvő szegénységi adatokat és a romló vállalati feltételeket eredmé-

nyez. A lassú strukturális átalakulás, a rugalmatlan és a nem fejlődő térségek túlsúlya a nemzetgazdaságon belül magyarázza a fél-perifériális helyzet állandósulását és a nem megfelelő versenyképességet.

E problémák megoldásának hiányában nagy szerepet játszik a költségvetési szűk mozgástér: bár a hiány az elmúlt években 3% alatti szinten állandósult, a költségvetési gazdálkodás hosszú távú fenntarthatósága megkérdőjelezhető, így a reálfejllettség és ezzel együtt a regionális egyensúlytalanságok megoldása terén sem várható a következő időszakban pozitív irányú elmozdulás.

JEGYZETEK

1. Barro, Robert J. – Salai-I Martin, Xavier [1991]: Convergence Across States and Regions; Brookings Papers on Economic Activity Vol. 1991 No. 1. 108-182. old.
2. Kornai, János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás; Közgazdasági Szemle, LII. évf., 2005. december. 932. old.
3. Jánossy, Ferenc (1975): A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 204-207. old.
4. Csaba, László (2006): A fölemelkedő Európa. Akadémia Kiadó, Budapest. 50. old.
5. Gulyás László (2009/b): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188. old.
6. Aslund, Anders – Boone, Peter – Johnson, Simon (1996): How to Stabilize – Lessons from Post-Communist Countries; Brookings Papers on Economic Activity 1, Washington. 223. old.
7. OECD (1993): OECD – Economic Surveys: Hungary 1993; Centre for Co-operation with Economies in Transition, Organisation for Economic Co-operation and Development; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.
8. OECD (1995): OECD – Economic Surveys: Hungary 1995; Centre for Co-operation with Economies in Transition, Organisation for Economic Co-operation and Development; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.
9. Mommen, Andre (2004): Magyarország neoliberális forradalma. A kapitalista globalizáció sikertörténete. 'Eszmélet' 2004, no. 63. http://eszmélet.hu/andre_mommen-magyarorszag-neoliberalis-forradalma-a-kapital/ Letöltés ideje: 2014. február 15.
10. OECD (1997): OECD – Economic Surveys: Hungary 1997; Centre for Co-operation with Economies in Transition, Organisation for Economic Co-operation and Development; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.

11. OECD (1999): OECD – Gazdasági Tanulmányok 1998-1999, Magyarország; Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet; Kódex Kiadványszervezési GMK; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.
12. A megszorító csomag nem maradt társadalmi hatások nélkül: az 1998-as választásokat az addigi koalíciós kormány elvesztette, és 1998-ban az első Orbán-kormány kezdte meg tevékenységét.
13. Antal, László (2004): Hol volt, hol nem volt. Egyensúly, stabilitás a magyar gazdaságban az ezredforduló után; Mozgó világ, XXX. évfolyam, 8. szám (augusztus).
14. IMF (2004): Hungary – 2004 Article IV Consultation Preliminary Conclusions (January 30, 2004) <https://www.imf.org/external/np/ms/2004/013004.htm> Letöltés: 2014. május 31.
15. OECD (2005): OECD – Economic Surveys: Hungary 2005; Economic and Development Review Committee of the OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.
16. Magyarország 2004. július 5-én túlzott-deficiteljárás alá került. A nemzetközi elemzések ezzel együtt 2008-as GMU csatlakozási dátumból kiindulva alkották meg értékitéletüket.
17. European Commission (2006): European Economy – Convergence Report; 2006 No.1.; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication497_en.pdf Letöltés: 2014. február 5.
18. European Commission (2008): European Economy – Convergence Report; 2008 No.3.; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication12574_en.pdf Letöltés: 2014. február 5.
19. OECD (2007): OECD – Economic Survey (2007): Hungary 2005; Economic and Development Review Committee of the OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development; a hivatkozott rész az OECD által megfogalmazott problémák és a tervezett megoldások összegzése.
20. Magyar Köztársaság Kormánya (2009): Válságkezelés és bizalomerősítés – A válságkezelő kormány egyéves cselekvési terve. http://www.euroastra.info/files/Valsagkezeles_es_bizalomerosités_a_Bajnai_kormanyprogram.pdf Letöltés: 2011. december 14.
21. Például az egykulcsos személyi jövedelemadó, kereslet-növelő céllal történő bevezetése mellé olyan tételek társultak, mint a különadók rendszere, áfa kulcs emelése, vagy a bankadó, tranzakciós díj bevezetése. Így a költségvetést átrendező, bizonyos területeken expanzív, más területeken restriktív intézkedések érvényesültek.
22. Csaba, László (2014): A félig tele pohár; Közgazdasági szemle, LXI. évfolyam, 2014. április. 440. old.
23. KSH (2014): Sajtószoba – Sajtóközlemények, tájékoztatók 2014. 01. 07. http://www.ksh.hu/sajtoszoba_sajtokozlemenyek_tajekoztatok_2014_01_07 Letöltés: 2014. június 1.

24. European Commission (2013): Macroeconomic Imbalances – Hungary 2013; Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Brussels; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2013/pdf/ocp137_en.pdf Letöltés: 2014. június 1.
25. OECD (2014): OECD – Economic Survey (2014): Hungary 2005; Economic and Development Review Committee of the OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development
26. Az Európai Unió Tanácsának 2013/315/EU számú 2013. június 21. határozatában a Magyarországon fennálló túlzott hiányról szóló 2004/918/EK határozat hatályon kívül helyezéséről.
27. MNB (2013): Jelentés a pénzügyi stabilitásról 2013. május; http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_stabil/mnbhu_stab_jel_201305/jelentes_penzugyi_stabilitas_201305_hu.pdf Letöltés: 2013. december 8.
28. Az automatikus politika akkor megfelelő, ha ez a két érték együtt mozog.
29. A magyar államháztartás szerkezeti problémáiról részletesebben: Gáspár, Pál – Halász, Anita – Lepp-Gazdag, Anikó (2004): Az államháztartás működési problémái; ICEG EC Munkafüzet 3. http://www.icegec.hu/hun/_docs/publikaciok/egyeb/munkafuzet_3.pdf Letöltés: 2007. szeptember 21.
30. Luxemburg nem képi részét a vizsgálatnak, adatai ugyanis jelentős torzító hatással bírnak.
31. A számításokat SPSS program használatával, hierarchikus klaszteranalízis segítségével végeztem a két mutatószámra, a vizsgált időszakban külön-külön. Az átláthatóság kedvéért „sűrítettem” az eredményeket egy táblázatba.
32. Az ábrán látható, hogy az r^2 értéke nagyon alacsony, így a 2000. évi GDP és a GDP átlagos növekedési üteme közötti kapcsolat gyenge, más befolyásoló tényezők vizsgálatára van szükség.
33. Williamson, Jeffrey G. (1965): Regional inequality and the process of national development; *Economic Development and Cultural Change* 1965/14. 3-45. old.
34. Kuznets, Simon (1955): Economic Growth and Income inequality, *The American Economic Review*, 1. sz. 1-28. old.
35. Myrdal, Gunnar (1957): *Rich Lands and Poor; the Road to the World Prosperity*; New York, Harper and Brothers. 39-40. old.
36. Quah, Danny T. [1993]: Galton's Fallacy and Test of the Convergence Hypothesis; *Scandinavian Journal of Economics* Vol. 95. No. 1. 427-443. old.
37. Nemes Nagy, József [2005]: Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai In: Dövényi-Schweizer (szerk.): *A földrajz dimenziói*; Budapest MTA FKI. 141-158. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal, László (2004): Hol volt, hol nem volt. Egyensúly, stabilitás a magyar gazdaságban az ezredforduló után; *Mozgó világ*, XXX. évfolyam, 8. szám (augusztus).
- Aslund, Anders – Boone, Peter – Johnson, Simon (1996): *How to Stabilize – Lessons from Post-Communist Countries*; *Brooking Papers on Economic Activity* 1, Washington. 223. old.
- Barro, Robert J. – Sala-i-Martin, Xavier [1991]: *Convergence Across States and Regions*; *Brookings Papers on Economic Activity* Vol. 1991 No. 1. 108-182. old.
- Csaba, László (2006): *A fölemelkedő Európa*. Akadémia Kiadó, Budapest. 50. old.
- Csaba, László (2014): *A félig tele pohár*; *Közgazdasági szemle*, LXI. évfolyam, 2014. április. 440. old.
- European Commission (2006): *European Economy – Convergence Report*; 2006 No.1.; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication497_en.pdf Letöltés: 2014. február 5.
- European Commission (2008): *European Economy – Convergence Report*; 2008 No.3.; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication12574_en.pdf Letöltés: 2014. február 5.
- European Commission (2013): *Macroeconomic Imbalances – Hungary 2013*; Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Brussels; http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2013/pdf/ocp137_en.pdf Letöltés: 2014. június 1.
- Gáspár, Pál – Halász, Anita – Lepp-Gazdag, Anikó (2004): *Az államháztartás működési problémái*; ICEG EC Munkafüzet 3. http://www.icegec.hu/hun/_docs/publikaciok/egyeb/munkafuzet_3.pdf Letöltés: 2007. szeptember 21.
- Gulyás László (2009/b): *A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig*. In Gulyás László szerk. (2009/b): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig*. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188.old.
- IMF (2004): *Hungary – 2004 Article IV Consultation Preliminary Conclusions* (January 30, 2004) <https://www.imf.org/external/np/ms/2004/013004.htm> Letöltés: 2014. május 31.
- Jánosy, Ferenc (1975): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 204-207. old.

Dr. Varga József* – Sipiczki Zoltán**

**A HAZAI MEZŐGAZDASÁGI VÁLLALKOZÁSOK
GAZDÁLKODÁSA, A BELSŐ FELHALMOZÁS,
A HITELEZÉS ÉS A TÁMOGATÁSI CSATORNA TÜKRÉBEN
2005 ÉS 2014 KÖZÖTT**

*THE MANAGEMENT OF HUNGARIAN AGRICULTURAL
ENTERPRISES IN THE LIGHT OF THE INTERNAL CAPITAL
FORMATION AND THE LENDING AND STATE AID CHANNELS
BETWEEN 2005 AND 2014*

ABSTRACT

The study analyzes the Hungarian agricultural businesses in a financial point of view, based on the Agricultural Research Institute's database. The analysis works with of the statistically closed 2005 – 2014 period.

The article presents the important characteristics of the database. Then it includes a financial analysis based on index numbers, where particularly the relations of the scale of the size, the equity, the debt- and aid channels are analyzed. Finally the factors affecting lending are determined based on an empirical analysis.

Efficiency improvement demands particularly high expenses in this sector. The article's basic idea is that in the agriculture there is a close correlation between the three channels of financing: equity raising, lending and aid. However, these sources of funding operate in a hierarchy system. In our point of view, a considered agricultural financing system, needs to focusing on lending channel. This channel can organize the structure of agricultural production based on economic considerations.

* Dr. habil Varga József tudományos dékánhelyettes, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar – egyetemi docens Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

** Sipiczki Zoltán gazdasági tanár Kaposvári Egyetem – Phd hallgató Pallas Athene Domus Scientiae alapítvány

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

SUPPORTED THROUGH THE NEW NATIONAL EXCELLENCE PROGRAM OF THE MINISTRY OF HUMAN CAPACITIES

1. Bevezetés

A kutatásban a mezőgazdasági vállalkozások eladósodottsági helyzetét részletezzük 2005-től 2014-ig. A mezőgazdaság sajátosságai így például a tőkeigényesség, más ágazatokhoz képest kisebb jövedelmezőség, lassúbb tőkemegtérülés miatt a kockázatosabb ágazatok közé tartozik¹. Az eladósodottság elemzése során különösen fontos figyelembe venni az agrárágazat szezonálisát, illetve a gazdálkodási év és a naptári év eltérését. Számos agrárhitelezést folytató szakember véleménye szerint² a jelenlegi hazai hitelintézeti gyakorlat nem tolerálja a mezőgazdaság fenti sajátosságait. Az agrárvállalkozások év végi adatai általában nem tükrözik a mezőgazdasági vállalkozás jellemző értékeit, sokszor gazdálkodási szempontból rosszabbak, mint az év közbeni adatok, melyeket a jelenlegi számviteli és hitelezési gyakorlat csak igen ritkán vesz figyelembe, hiszen általában az év végi adatokkal dolgoznak. A növénytermesztés vetés-betakarítás, illetve beszerzés-értékesítés ciklusa jelentősen eltérhet az év során, melynek következtében különböző időpontokban eltérő véleményt lehet alkotni ugyanerről az agrárvállalkozásról. Pedig a mezőgazdaság hatékony pályára állításához - főleg a magyar földpiacon megjelenő külföldi versenytársakkal szemben felveendő versenyhez - elengedhetetlen az ágazat teljes körét, vagyis a különböző méretű üzemeket hitel-tőkével ellátni képes bankrendszer³.

2. Az agrárgazdasági teszüzemi adatbázis

A cikkben szereplő adatbázis az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet által működtetett mezőgazdasági teszüzemi hálózat információs rendszere.

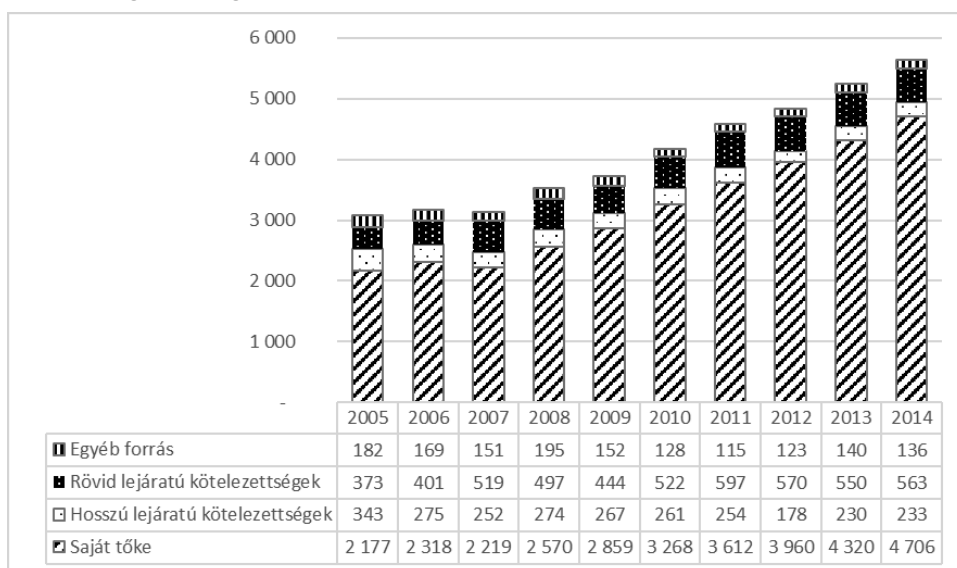
A mintában minden egyes vállalkozáshoz egy súlyszám került hozzárendelésre, mely megmutatja, hogy az adott mintabeli vállalkozás hány vállalkozást reprezentál az alapsokaságban. „A súlyozás következtében – a csoportonként eltérő kiválasztási arányok következtében – az alsó ökonómiai méretkategória üzeleinek jellemző értékei erősebben befolyásolják a súlyozott átlagot, mint a nagyobb méretkategóriájú gazdaságok jellemzői.”⁴ A 2005. évi súlyok segítségével az 1.937 db-os minta 108.479 hazai agrárgazdaságot reprezentál. 2014-ben 1 982 üzem szolgáltatott mintát, ami 1,8%-a a teljes 109 737 számú sokaságnak.

3. Az agrárvállalkozások forrásoldali szerkezete

2005-2014. között az egyéni gazdaságok eladósodottsági szintje alacsony volt, a saját tőke az összes források 86,3 %-át tette ki átlagosan. Jellemzően a kisebb főként egyéni vállalkozásoknak magasabb saját tőke arányuk van, míg a társas vállalkozások adósságállományának mértéke ezzel szemben jelentősebb (a saját

tőke aránya 63,9 %). A magas saját tőke arány egyik fő oka, hogy a 90-es években az agrárvállalkozások nagy részénél a fizetett kamatoknál alacsonyabb a realizált jövedelem, ezért magasabb eladósodottság esetén, egyre nagyobb lesz a tulajdonosok által elszenvedett veszteség. Ellenben a 2010 évek alacsony kamatkörnyezetében ez a megmaradt tőkestruktúra a fejlesztések és beruházások gátjában áll. Versenyhátrányba kerül hazai és nemzetközi szinten, aki csak organikus módon adott évi eredményből fejleszt, hiszen a hatékonyságnövekedésből fakadó eredménynövekedés napjainkban könnyebben lehet magasabb a relatív alacsony hitelkamatoknál.

1. ábra Mezőgazdasági vállalkozások forrásoldalának összetétele (Mrd Ft) 2005-2014
Figure 1. Agricultural enterprises liabilities (billion HUF), 2005-2014

Forrás: AKI adatbázis, illetve saját számítás

A saját tőke értéke a hazai agrárszektorban 2010-ig nominálisan alig növekedett de 2010 után nőtt. Ennek oka, hogy a saját tőke jövedelmezőség 2008 előtt 7-11% között mozgott, 2008 után egy nagyobb visszaesés történt a jövedelmezőségben, de 2010-et követően 2014-ig mind a társas gazdaságok, mind az egyéni gazdaságoknál meghaladta a 10%-ot. Eközben az ekkor tapasztalható kamatkörnyezet csökkenés miatt ebben az időszakban reálértéken is növelni tudták saját tőkéjüket.

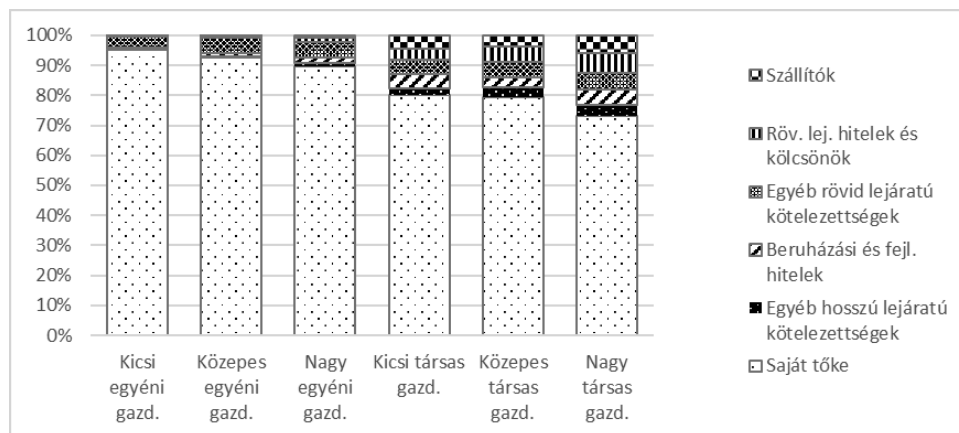
A mezőgazdasági vállalkozások kötelezettségeinek mértéke nominálisan nőtt, de mérlegfőösszegéhez viszonyítva súlya folyamatosan csökkent 28%-ról 16%-ra 2005-2014 között. Ez gazdálkodók saját tőkéjének növekedése miatt történt (1. ábra).

Összességében a mezőgazdaság legfontosabb finanszírozói sorrendben a bankok, a szállítók, az integrátorok, a lízingcégek és a faktoringcégek. Ha azonban összeszámoljuk az üzletszerűen bankhitelt nyújtó cégeket, akkor megállapíthatjuk, hogy a banki finanszírozás súlya jóval nagyobb, hiszen a pénzügyi közvetítők, mint lízing- és faktoringcégek is közvetve banki forrásokkal finanszírozzák ügyfeleiket, és ez a kijelentés legalább felerészben igaz az integrátorokra is (az ő hitelek másik felét a szállítók finanszírozzák). Így végső soron a mezőgazdaság kötelezettségeinek 61%-át közvetve és közvetlenül a bankok, közel 26%-át pedig a szállítók finanszírozzák.⁵

4. Forrás szerkezet üzemméret szerint

A mezőgazdasági vállalkozások forrásszerkezetében lényeges eltérés van aszerint, hogy egyéni vagy társas gazdálkodóról, illetve, hogy azon belül is kis-, közepes- vagy nagy vállalkozásról beszélünk. 2014-ben az egyéni vállalkozások forrásainak legnagyobb részét (90-95%) a saját források adják, míg a maradék a lízingcégek és a takarékszövetkezetek között oszlik meg. A társas vállalkozások saját forrása (70-80%) is magas, de az idegen forrás összetétele is sokszínűbb; így például rövid és hosszú lejáratú bankhitelek, szállítói tartozások, egyéb kötelezettségek, lízingcégek, faktoring-cégek és integrátorok.⁶

2. ábra Mezőgazdasági vállalatok forrás szerkezete üzemméret szerint 2014-ben
Figure 2 Agricultural companies liability structure according to size in 2014

Forrás: AKI adatbázis, illetve saját számítás

Jól látható a 2. ábrán, hogy a forrásszerkezet struktúra a méret növekedésével folyamatosan változik. Minél kisebb egy társas vállalkozás, annál inkább hasonlít a finanszírozása az egyéni gazdaságok átlagára. Elemzésünk eredménye egybe-

cseng, azzal ahogy Belovecz és Kemény is rámutat: egy üzem finanszírozását nem az határozza meg, hogy milyen a társasági formája – társas vagy egyéni gazdaság – hanem az, hogy mekkora a mérete⁷. Sőt Kemény 6 szerint a vállalkozás mérete és az eladósodottság között egyenes arányosság áll fenn a vállalkozás társasági formájától függetlenül. A 2. ábra adatai alátámasztják Kemény állítását, a kicsi és a közepes társas vállalkozások kivételével, ahol az arány közel ugyanaz.

Fontos megfigyelni, hogy szállító tartozása csak a nagyobb gazdálkodóknak van. A nagyobb beszállítók (vetőmag, műtrágya, haszongépek) nemcsak az árban és minőségben versenyeznek, hanem az egyre hosszabb fizetési határidőkben is, ami ez által az egyik legolcsóbb idegenforrás tétel. Azonban elegendő befolyásuk a hosszabb haladékú fizetési konstrukciók kialakításában csak a nagyobb ökonometria mérettel rendelkező, nagytételben vásárló agrárvállalkozásoknak van. Hasonló a helyzet az integrátori finanszírozásnál is. A nagyobb társas gazdaságok magasabb értékesítési árakat érvényesíteni, mert az jellemzően kisebb egyéni gazdaságoknál nagyobb tárolókapacitással rendelkeznek, és könnyebben jutnak banki vagy integrátori hitelhez, így nem kell a termelést vagy betakarítást rögtön, ezáltal alacsony áron értékesíteni.⁸

5. Mezőgazdasági vállalatok kötelezettségeinek összetétele 2005-2014 között

Az első és legjellemzőbb agrárfinanszírozási forma tehát a közvetlen banki finanszírozás. A közvetlen banki finanszírozás szerepe viszont a gazdasági válság óta csökkent, mivel ez csökkentette a mezőgazdasági hitelezési volument, különösen a beruházási és fejlesztési hiteleket.⁹

Magyarországon viszont hátrányt jelentő tényező hogy az adatok alapján a kötelezettségeken belül a rövid lejáratú kötelezettség aránya 40% körüli szintről 60% fölé emelkedett a vizsgált időszakban, a hosszú lejáratú kötelezettségek (így például beruházási és fejlesztési hitelek) ellenében.

1. táblázat: Rövid lejáratú kötelezettségek, valamint beruházási és fejlesztési hitelek aránya az összes kötelezettséghez viszonyítva 2005-2014. között üzemforma szerint

Table 1: Short-term liabilities, and the investment and development loans ratio of total liabilities from 2005 to 2014. According to company forms.

Egyéni gazdaságok	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Rövid lejáratú kötelezettségek/ Kötelezettségek összesen	25%	31%	41%	38%	34%	51%	63%	67%	64%	62%
Beruházási és fejl. hitelek/ Kötelezettségek összesen	21%	17%	16%	15%	19%	17%	12%	8%	8%	10%

Társas gazdaságok	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Rövid lejáratú kötelezettségek/ Kötelezettségek összesen	51%	58%	67%	63%	64%	64%	64%	68%	61%	62%
Beruházási és fejl. hitelek/ Kötelezettségek összesen	13%	14%	14%	14%	15%	16%	15%	11%	19%	17%

Forrás: AKI adatbázis, illetve saját számítás

Ahogyan az 1. táblázatból is leolvasható, a kötelezettségeken belül az általában magasabb kamatfelárral nyújtott rövid lejáratú kötelezettségek aránya nő az egyéni és a társas vállalkozások esetében is. Különösen nagy az aránynövekedés az egyéni gazdaságok esetében ahol, amíg 2005-ben az összes kötelezettség mindössze 25%-a volt rövid lejáratú, addig 2011 után minden évben meghaladta a 60%-ot. Ezzel ellentétesen a termelés bővítéséhez és fenntartásához szükséges és jellemzően kedvezőbb kamatozású beruházási és fejlesztési hitelek mennyisége stagnál, sőt csökken a vizsgált időszakban. Ez a csökkenés különösen a jellemzően kisebb egyéni gazdaságok esetében történt: kevesebb mint felére csökkent a beruházási és fejlesztési hitelek aránya az összes kötelezettségen belül 21%-ról 10%-ra.

Alapvetően a hosszú lejáratú hitelezés szűk keresztmetszetet jelent a magyar bankrendszer számára, mivel nagyrészt hiányoznak a hosszú távú stabil források, illetve a bankok számára sokszor még mindig túl kockázatos a hosszú lejáratú agrárhitelezés. A rövid lejáratú kötelezettség magas aránya viszont hátrányos az agrárgazdaság esetében, a viszonylagosan magasabb kamatok miatt, és a termelési ciklusnál rövidebb futamidő kamatkörnyezeti és likviditási kockázatot hordoz. Itt az az alapvető tendencia mutatkozik meg, mely szerint a hitelintézetek - alapvetően a hosszú lejáratú forrásaik szegényessége és a hosszabb távon fellépő többletkockázatok miatt - nem szívesen nyújtottak hosszúlejáratú hiteleket. Továbbá a számos kedvezményes hitelkonstrukció ellenére, a bankok a kockázatok kezelésére mégis a legegyszerűbb megoldásokat alkalmazzák, így magas kockázati felárakat határoznak meg, illetve irreális fedezetet kérnek az ágazat szereplőitől¹⁰. A hatékony hosszú távú banki finanszírozás kiépítéséhez elengedhetetlen, egyrészt olyan kockázatkezelési eszköz, ami segíti a mezőgazdasági termelőket a szélsőséges környezeti és időjárási hatások elleni biztosításban. Ennek az eszköznek az agrárgazdaság karakterisztikájához kell igazodnia.

Másrészt az agrártermékek változó árakból eredő kockázatot is fontos lefedezni. Ez a pénzügyi opciók és határidős ügyleteken túl az integrátori és vertikumfinanszírozás ösztönzését is jelenti. Ezáltal jobban előrejelezhetőek a várt bevételek, és így kamatfizetési kötelezettség is kevésbé lenne kockázatos. Ezek szükséges és elégséges feltételei a pénzintézetek hosszú távú és kedvezményes hitelkonstrukcióinak. E nélkül a mezőgazdaságban csökkenne az eredménytermelő

képesség, ami a vállalkozások tovább fejlődését is akadályozza.¹¹ A jobb kondíciók eléréséhez jól működő garanciaintézmények (hitelgarancia alapok, helyenként regionális garanciaszövetkezetek) is hozzá tudnák járulni¹².

6. Az agrárgazdaságok kötelezettségállományát meghatározó tényezők 2014-ben

A kutatás elméleti alapkérdése a mezőgazdasági szektorbeli belső felhalmozás, a hitelezés és a támogatás kölcsönhatásának vizsgálata. E pontban ennek kapcsolat empirikus tesztelését végeztük el többváltozós lineáris regresszió módszerével. A közgazdasági folyamatok változóikban általában nemlineáris összefüggéseket mutatnak, de Hunyadi–Mundruczó–Vita¹³ szerint legtöbbször visszavezethetők lineáris modellekre. A modellezés adatbázisául a 3. pontban ismertetett, AKI által működtetett agrárgazdasági teszttüzemi adatbázis 2014. év üzemsoros adatait dolgoztuk fel. Ebben az 1982 db megfigyelt vállalat mérleg és eredménykimutatása az AKI által kidolgozott speciális súlyozás lehetőségét felhasználva a hazai összes 109 737 db gazdaság reprezentatív mintáját jelenti.

A vizsgálat középpontjában a mezőgazdasági hitelállomány elemzése áll a többváltozós lineáris regressziós modell és néhány klasszikus statisztikai, ökonometriai vizsgálati módszer felhasználásával. A keresztmetszeti elemzés következtében nem merülnek fel az idősorelemzés kapcsán előforduló statisztikai problémák. A modell magyarázó erejét (R^2), a független változók szignifikanciáját és az ezek között fellépő esetleges multikollinearitást vizsgáltuk. A kifejtés során a változók közötti kapcsolat előjelének - a szakirodalom alapján - nagyobb jelentőséget tulajdonítottunk a számszerű nagyság mellett.

A modell alapegyenlete a többváltozós lineáris regressziós modellként:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \beta_3 x_3 + \dots + \beta_n x_n + \varepsilon, \text{ ahol}$$

Y a függő tényezőt,

X_i a független tényezőket ($i = 1 \dots n$)

β_i parciális regressziós együtthatókat ($i = 1 \dots n$) és

ε véletlen tényezőt jelöli.

A véletlen tényezőre feltesszük, hogy normális eloszlású, egymástól független változók, melyek várható értéke nulla, varianciája σ^2 . Az így előállított standard lineáris regressziós modellben a véletlennek van ugyan szerepe, de az eltérések a tényleges értékek és a determinisztikusan becsült értékek között kiegyenlítik egymást (átlaguk nulla), szórásuk konstans (nem függ a magyarázó és a becsült független változó szintjétől), egymástól függetlenek (egy véletlen kiugrás nem befolyásolja egy másik véletlen kiugrás szintjét) és eloszlásuk normális.

Az egyes tényezők magyarázata az alábbi elemekből tevődik össze:

független változó:

Y: a mezőgazdasági vállalkozók összes kötelezettségállománya (a hitelállomány közelítéseként használt mutató)

függő változók:

X_1 : saját tőke

X_2 : agrártámogatások

X_3 : értékesítés nettó árbevétele

X_4 : adózás előtti eredmény

X_5 : pénzeszközök

Az Y, X_1 és X_2 a mezőgazdaság finanszírozásának három lehetséges csatornáját képviseli. A három változó közül az Y a kötelezettségállomány, vagyis a modell segítségével az egyes tényezők hitelállományra gyakorolt hatását kívánjuk bemutatni.

Az Y és X_1 tényezők közötti kapcsolat a hitelezési csatorna és a belső felhalmozási csatorna közötti kapcsolatot mutatja. Az Y és X_2 kapcsolatából kiderül, hogy a hitelezési csatorna és az állami támogatás milyen szoros összefüggést mutat. Az Y és X_3 kapcsolatában szinten pozitív kapcsolat várható, tekintettel arra, hogy a nagyobb árbevétel általában nagyobb tőkeigényt, és ezen belül nagyobb idegen tőkét is feltételez.

Az X_4 viszont negatív korrelációs viszonyban áll várhatóan a kötelezettségállománnyal, hiszen a kamat költségként elszámolása csökkenti az adózás előtti eredményt.

Az X_5 változó a vállalat likviditását hivatott megragadni. A hazai agrárvállalkozások életében a likviditási mutatók kulcsfontosságúak, hiszen 2010-2014 között az idegen források több mint 60 %-a rövid lejáratú kötelezettségben öltött testet, ezen belül a hitelállomány nagyrészt – legalábbis formailag – rövid lejáratú bankhitel. Jelentősége egyértelmű, a kapcsolat iránya egyáltalán nem evidens, hiszen egyes kutatásokban pozitív összefüggést mutat a likvid eszközök és a kötelezettségállomány. Ennek magyarázata, hogy a hitelbírálatnál könnyebben jutnak forráshoz, hiszen nagyobb hitelarányt képesek fenntartani versenytársaikhoz képest minden más változatlanság mellett. Ellenben a likvid eszközöket is használhatják beruházásaik megvalósítására, idegen forrás helyett, így akár negatív kapcsolat is elképzelhető.¹⁴

A súlyozott modellben végül öt releváns tényező a kötelezettségek változását 77,7 %-ban magyarázta meg. A modell magyarázóereje jelentősnek tekinthető annak tekintetében, hogy a tőkeszerkezetet számos olyan nehezen számszerűsíthető makrotényező is befolyásolja, mint a tőkepiac fejlettsége, a bankrendszer és egyéb intézményi jellemzők, a vállalatirányítás, az adórendszer, csődtörvények

és makrogazdasági pénzügyi nehézségek¹⁵. Az öt változóból három pozitívan, kettő negatívan befolyásolja a mezőgazdasági vállalkozók kötelezettségeinek változását.

2. táblázat A kötelezettséget meghatározó tényezőket összefoglaló táblázat, a 2014-es tesztüzemi üzemsoros adatokon számított lineáris regresszió

Table 2. A summary table of the linear regression: factors determining the total liabilities in 2014

	Coefficiens			
	Összesen	Nagy üzemméret	Közepes üzemméret	Kis üzemméret
X1: saját tőke	0,084 *	0,211 *	-0,009	0,013
X2: agrártámogatások	1,307 **	1,883 **	0,415 **	0,235
X3: értékesítés nettó árbevétele	0,334 **	0,244 **	0,366 **	0,434 **
X4: adózás előtti eredmény	-0,902 **	-1,545 **	-0,136	-0,019
X5: pénzeszközök	-0,230 **	-0,906 **	-0,073 **	-0,063 **

Y: Kötelezettségek összesen	R ²			
	0,777	0,863	0,419	0,394

*: szignifikáns 5%-os szignifikancia szinten

**: szignifikáns 1%-os szignifikancia szinten

Forrás: Saját számítás AKI adatok alapján

Az összes gazdálkodó figyelembevételével a kötelezettség változását leginkább az agrártámogatások változása befolyásolja, a hatás pozitív irányú és értéke magas. A támogatások egységnyi növelése 1,307 egység kötelezettségnövekedéssel jár együtt. Az értékesítés nettó árbevétele szintén pozitív befolyást gyakorol a mezőgazdasági vállalkozások kötelezettségállományára. Egységnyi árbevétel-növekedés 0,334 egységgel emeli a kötelezettséget a mintában. Végül a saját tőke egységnyi változása a kötelezettségek nagyságát 0,084 egységgel emeli.

A három változó pozitív kapcsolata a kötelezettségek nagyságával közgazdaságilag jól magyarázható. A kötelezettségek értéke magasabb azoknál a vállalkozásoknál, ahol egyrészt a saját tőke nagyobb mértékű, másrészt amely vállalkozás nagyobb támogatásban részesül. Az első kapcsolat a belső felhalmozás jelentőségét mutatja, a második a támogatási és hitelrendszer közötti szoros kapcsolatot igazolja vissza: a hitelkonstrukciók fontos eleme a támogatás.

Az adózás előtti eredmény és a kötelezettségek negatív koefficiense közgazdaságilag szintén értelmezhető összefüggést mutat mert a kötelezettségek utáni kamatfizetés rontja az eredménykimutatás pénzügyi eredmény részét. Illetve a negatív kapcsolatba közrejátszik valószínűleg a hierarchia elmélet is¹⁶. Eszerint a vállalkozások általában beruházásaik finanszírozáshoz először a belső eredményt

használják fel, majd csak ez után (vagy hiányában) fordulnak idegen forrás bevonásához.

A kötelezettségek mértékére nagy hatással van az üzemméret is, ezért fontosnak tartottuk, hogy az ökonomiai üzemméretre is kontrolláljunk. Ezért a 2. táblázatban láthatók a lineáris regresszió eredményei üzemméretekre bontva is. A gazdaságok ökonomiai méretét a gazdaság EUR-ban kifejezett teljes standard termelési értékében (STÉ) a 1242/2008 Községi Rendelet 2. mellékletének alapján mértük. Az Agrárgazdasági Kutató Intézet által is használt határértékek szerint kis üzemméretnek 25.000 € alatti, közepes a 25.000 € - 500.000 € közötti, és nagy üzemméretnek az 500.000 € feletti STÉ-et vettük.

Az eredmények alapján modellünk a nagy üzemméretű vállalatok esetében még erősebb magyarázóerővel rendelkezik, valamint az értékesítés nettó árbevétele tételen kívül a változók koefficiense is nagyobb lett abszolút értékben. Ahogy a közepes és kis üzemméret felé haladunk, a magyarázó erő, a koefficiensek értéke és szignifikanciája is romlik. Kivételt képez ez alól az értékesítés nettó árbevétele, ami végig szignifikáns marad és az üzemméret csökkenésével egyre nagyobb a koefficiense.

Közgazdasági magyarázata tehát egyrészt, hogy modellünk főleg a közepes illetve leginkább a nagy üzemméretű gazdaságok kötelezettségállományát tudja meghatározni. Ez várható volt, hiszen a kis üzemméretű mezőgazdasági vállalatoknak rendkívül alacsony az idegen tőke állományuk, amelyet gyakran nem pénzügyi illetve makrogazdasági behatások mozgatnak, sokkal inkább egyéni döntések. Másrészt a kis üzemméretnél, bár csökken a magyarázóerő és a magyarázó változók szignifikanciája, az értékesítés nettó árbevétele egyre fontosabb tényezővé válik a kötelezettségek magyarázásában. Értékesítés nettó árbevétele egységnyi növekedése 0,43 egységgel növeli a kötelezettségállományát a kis üzemméretű gazdálkodóknak.

Ennek oka, hogy a finanszírozók kockázatosnak tartják ezt a kis üzemméretű szegmenst ezért -ahogy a forrásszerkezet vizsgálatkor kiderült – főként rövid lejáratú kötelezettséget hajlandók finanszírozni, amelynek fedezete az adott évi termelés valamint annak várható árbevétele. Pedig a szektor sajátossága miatt üzemméretükhöz képest jelentős agrártámogatások is biztosítékként szolgálhatnak akár alacsonyabb kamatozású, és hosszabb lejáratú fejlesztési hitelekhez is.

A hazai agrárgazdaság finanszírozásának jövőjére vonatkozóan, a modell azt a gazdaságpolitikai következtetést kínálja, hogy a következő években a hitelezésen belül is a fejlesztési hiteleket kell előtérbe helyeznünk, amelyhez megfelelő támogatáspolitikai eszközöket is igénybe kell venni. A fejlesztési hitelek és a támogatások, ezen belül különösen a fejlesztésekhez kapcsolódó támogatások konstrukcióit legalább középtávon egységes rendszerben kellene működtetni, ezzel stabilitást teremtve az agrárgazdaság szereplői számára.

Természetesen a következtetések megalapozásához egyetlen év – a már említett módszertani hiányosságaival – nem szolgáltathat elegendő empirikus muníciót. Mélyebb következtetések levonásához több év adatállományának feldolgozása illetve egyéb módszertani vizsgálatok, például a hasonlóság analízis¹⁷ más néven COCO Component-based Object Comparison for Objectivity¹⁸ alkalmazását lehetne elvégezni. A lineáris regresszió és a hasonlóság analízis által kapott eredményeinek összehasonlítása is informatív lehet, ami későbbi kutatások alapját képezi majd.

7. Következtetések

A fejlett EU-országok esetében a finanszírozás duális szerkezete figyelhető meg: míg az agrárvállalkozások folyó finanszírozásában a saját forrás és a támogatás a döntő elem, addig a fejlesztések (ezen belül is főképpen a beruházások) nagy részét kedvezményes törlesztési és kamatkonstrukciójú hitellehetőségek, illetve állami támogatások finanszírozzák.¹⁹ Hazánkban azonban a folyó finanszírozásban és a fejlesztésekben is túlzott eltolódás van a saját tőke, és ami még hátrányosabb: a rövid lejáratú hitelek felé.

A hazai kis és közepes vállalkozások pénzügyi hátrányainak a csökkentése, a termelő beruházások serkentése és a vidék sokoldalú gazdasági fejlesztése érdekében, fejleszteni kell a hitelezési technikákat, és el kell érni, hogy a bankszektor (állami és magán) és más pénzügyi közvetítők nagyobb mértékben bekapcsolódjanak a vidékfejlesztésbe. Mindezt úgy, hogy fejlettebb kockázatkezeléssel és akár kormányzati segítséggel, kedvezményes hosszúlejáratú valamint mérsékelt kamatozású beruházási hitelekkel lássák el az agrárszektor. Ennek már vannak jelei, például a hagyományos konstrukciókhoz képest kedvező Növekedési Hitelprogram, a Magyar Nemzeti Bank finanszírozásával, de még mindig nem kerültek előtérbe eléggé a fejlesztési hitelek az agrárszektorban.

A három lehetséges agrárfinanszírozási csatorna közül a hitelezés lehet a többi tényezővel szemben a domináns elem, mert ez képes leginkább a mezőgazdasági termelés struktúráját gazdaságossági szempontok alapján megszervezni. Ebben a rendszerben a támogatásokat is a gazdaságossági-hatékonysági kritériumok alapján célszerű szétosztani, mely kritériumok leginkább a hitelezés oldaláról kényszeríthetők ki. Így például a jelenlegi gyakorlat helyett a támogatásokat a tartósan életképes gazdaságokra kellene összpontosítani, melyek eredményessége nem a támogatásoktól függ.

JEGYZETEK

1. Borszéki Éva (2003): Pénzügytan I. Gödöllő: SZIE, egyetemi jegyzet, 139. p.
2. Alvincz József (szerk.) - Antal Katalin - Harza Lajos - Mészáros Sándor - Péter Krisztina - Spitalszky Márta - Varga Tibor (2001): A mezőgazdaság jövedelemhelyzete és az arra ható tényezők, Agrárgazdasági tanulmányok, 2001. 7. szám, AKII, Budapest, p. 129.
2. Gösy Sándor (2000): Az agrárhitelezés 2000. év első felének tapasztalatai. Vidék Bankja, 7, 36-37.o
3. Lentner Csaba (2014): Magyar mezőgazdaság a pénzügypolitika csapdájában, Fejlesztési stratégiák, finanszírozási alternatívák. 271 o. Budapest: Pázmány Kiadó. (ISBN:978-963-308-194-5)
4. Kovács Gábor – Keszthelyi Szilárd (2002): A tesztüzemek 2001. évi gazdálkodásának eredményei. Agrárgazdasági információk 2002/2. AKI, 23.p.
5. Kemény Gábor (szerk.) (2010/a): A hazai mezőgazdaság finanszírozási csatornái és a pénzügyi válság ezekre gyakorolt hatása. Budapest: Agrárgazdasági könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, 149. p.
6. Kemény Gábor (2010/b): A hazai mezőgazdaság finanszírozásának főbb elemei a pénzügyi válságban. Gazdálkodás, 54 (5) 479-487 p.
7. Belovecz Mária (2016): Az önerős fejlesztés lehetőségei a mezőgazdaságban. PhD. értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő
8. Keszthelyi Szilárd - Pesti Csaba. (2009): A tesztüzemi információs rendszer 2008. évi eredményei. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet, 148 p.
9. Széles Zsuzsanna - Zéman Zoltán - Zsarnóczai J Sándor: The developing trends of Hungarian agricultural loans in term of 1995 and 2012: A magyar mezőgazdasági hitelek fejlődési trendjei 1995 és 2012 közötti időszakban. AGRICULTURAL ECONOMICS-ZEMEDELSKA EKONOMIKA 60:(7) pp. 323-331. (2014)
10. Bencze Szilvia - Kiss István (2012): A kedvezményes hitelek szerepe a mezőgazdaság finanszírozásában, Hitelintézeti Szemle 2012:(augusztus) 25-32. o
11. Szóka Károly - Vágyi Ferenc Róbert: A likviditási tervek szerepe az agrárvállalkozások gyakorlatában. In: F Kárpát Kinga (szerk.) RAABE – Agrártámogatások és –pályázatok. Budapest: Raabe Kiadó, 2010. pp. F 1/12-1-F 1/12-10. (ISBN:9963-9600-01-6)
12. Hajdu Emese, Kovács Tamás, Lentner Csaba (2006): A hazai regionális garanciaszövetkezetek szerepe a vállalkozások finanszírozásában. Gazdálkodás 50:(3) pp. 48-57.
13. Hunyadi László - Mundruczó György - Vita László (1997): Statisztika. Aula Kiadó, Budapest.
14. Szemán Judit (2005): Hipotézisek és tapasztalatok a vállalati tőkestruktúráról Gazdaságtudományi Közlemények, 4. kötet 1. szám (2005) p. 65-73..
15. Krénusz Ágota (2005): Bevezetés a tőkeszerkezet meghatározó tényezőinek elméletébe és gyakorlatába; Hitelintézeti Szemle 4(2): 15-35.

16. Myers, Stewart - Majluf, Nicholas (1984). „Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have”. *Journal of Financial Economics*. 13 (2): 187–221.
17. Bánkuti Gyöngyi (2010): About the method of Component-based Object Comparison for Objectivity, Poster, International Congress of Mathematicians, 19-27, August 2010, Hyderabad
18. Bánkuti Gyöngyi (2012) : About the step functional regression, Bolyai János Matematikai Társulat Alkalmazott Matematika Konferencia, Széchenyi István Egyetem, Győr 2012 Június 21-23 Poszter, Előadás és Absztrakt Book (szerkesztette: Gerencsér László, Horváth Zoltán)
19. Varga József (2003): A magyar agrárpolitika egyes pénzügyi vonatkozásai. Ph.D-dolgozat, Budapest 2003

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alvincz József (szerk.) - Antal Katalin - Harza Lajos - Mészáros Sándor - Péter Krisztina - Spítálszky Márta - Varga Tibor (2001): A mezőgazdaság jövedelemhelyezete és az arra ható tényezők, *Agrárgazdasági tanulmányok*, 2001. 7. szám, AKII, Budapest, p. 129.
- Bánkuti Gyöngyi (2010): About the method of Component-based Object Comparison for Objectivity, Poster, International Congress of Mathematicians, 19-27, August 2010, Hyderabad
- Bánkuti Gyöngyi (2012) : About the step functional regression, Bolyai János Matematikai Társulat Alkalmazott Matematika Konferencia, Széchenyi István Egyetem, Győr 2012 Június 21-23 Poszter, Előadás és Absztrakt Book (szerkesztette: Gerencsér László, Horváth Zoltán)
- Belovecz Mária (2016): Az önerős fejlesztés lehetőségei a mezőgazdaságban. PhD. értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő
- Bencze Szilvia - Kiss István (2012): A kedvezményes hitelek szerepe a mezőgazdaság finanszírozásában, *Hitelintézeti Szemle 2012:(augusztus)* 25-32. o
- Borszéki Éva (2003): Pénzügytan I. Gödöllő: SZIE, egyetemi jegyzet, 139. p.
- Gósy Sándor (2000): Az agrárhitelezés 2000. év első felének tapasztalatai. *Vidék Bankja*, 7, 36-37.o
- Hajdu Emese, Kovács Tamás, Lentner Csaba (2006): A hazai regionális garanciaszövetkezetek szerepe a vállalkozások finanszírozásában. *Gazdálkodás* 50:(3) pp. 48-57.
- Hunyadi László - Mundruczó György - Vita László (1997): *Statisztika*. Aula Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor (2010/b): A hazai mezőgazdaság finanszírozásának főbb elemei a pénzügyi válságban. *Gazdálkodás*, 54 (5) 479-487 p.

- Kemény Gábor (szerk.) (2010/a): A hazai mezőgazdaság finanszírozási csatornái és a pénzügyi válság ezekre gyakorolt hatása. Budapest: Agrárgazdasági könyvek, Agrárgazdasági Kutató Intézet, 149. p.
- Keszthelyi Szilárd - Pesti Csaba. (2009): A tesztüzemi információs rendszer 2008. évi eredményei. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet, 148 p.
- Kovács Gábor – Keszthelyi Szilárd (2002): A tesztüzemek 2001. évi gazdálkodásának eredményei. Agrárgazdasági információk 2002/2. AKI, 23.p.
- Krénuszt Ágota (2005): Bevezetés a tőkeszerkezet meghatározó tényezőinek elméletébe és gyakorlatába; Hitelintézeti Szemle 4(2): 15-35.
- Lentner Csaba (2014): Magyar mezőgazdaság a pénzügypolitika csapdájában, Fejlesztési stratégiák, finanszírozási alternatívák. 271 o. Budapest: Pázmány Kiadó.(ISBN:978-963-308-194-5)
- Myers, Stewart - Majluf, Nicholas (1984). „Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have”. Journal of Financial Economics. 13 (2): 187–221.
- Széles Zsuzsanna - Zéman Zoltán - Zsarnóczai J Sándor: The developing trends of Hungarian agricultural loans in term of 1995 and 2012: A magyar mezőgazdasági hitelek fejlődési trendjei 1995 és 2012 közötti időszakban. AGRICULTURAL ECONOMICS-ZEMEDELSKA EKONOMIKA 60:(7) pp. 323-331. (2014)
- Szemán Judit (2005): Hipotézisek és tapasztalatok a vállalati tőkestruktúráról Gazdaságtudományi Közlemények, 4. kötet 1. szám (2005) p. 65-73..
- Szóka Károly - Vágyi Ferenc Róbert: A likviditási tervek szerepe az agrárvállalkozások gyakorlatában. In: F Kárpát Kinga (szerk.) RAABE – Agrártámogatások és –pályázatok. Budapest: Raabe Kiadó, 2010. pp. F 1/12-1-F 1/12-10. (ISBN:9963-9600-01-6)
- Varga József (2003): A magyar agrárpolitika egyes pénzügyi vonatkozásai. Ph.D-dolgozat, Budapest 2003

Chovan Brigitta*

A MUNKAERŐPIAC MARKETING ALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSE

THE MARKETING BASED APPROACH TO LABOUR MARKET

ABSTRACT

The marketing based approach to labour market dates back to the 90s in Hungary. Accordingly, we can relate to labour market from the perspective of supply and demand. On the market of products and services equally, the goal is to seize the "good customer"; this happens the same way in the world of work.

Companies consider obtaining and preserving good workforce in possession of the appropriate competencies and achieving their identification with corporate culture a duty of key relevance. They try to attract new employees, talents by means of external labour market recruitment, while within the internal labour market companies wish to raise the commitment, motivation and performance of existing employees.

The most valuable source of companies is the employee; therefore, to ensure the long term process of creating value, employment branding must be a crucial part of the HR strategy. Employer branding serves as a bridge between market and human resource goals.

1. Bevezetés

Egy vállalat versenyképességét, hatékonyságát versenytársaival szemben akkor tudja biztosítani, ha a gyors ütemben történő változásokra, elengedhetetlen átalakulásokra azonnal, megfelelő aktivitásokkal reagál. Az Emberi Erőforrás Menedzsment (EEM) is folyamatos átalakulás területe¹, amely meghatározza a szervezet versenyképességét, továbbá a munkavállalókkal kapcsolatos, ehhez illeszkedő teendőket. Ezen feladatok között szerepel a potenciális munkavállalók felkutatása, jelentkezésre ösztönzése, a megfelelő kreativitású, magas teljesítményű jelöltek kiválasztása, beillesztése, képzése, majd megtartása². A hatékonyságot a munkavállalók foglalkoztatása során is szem előtt kell tartani, versenyképes jövedelmet, kellő kihívást, tartalmas feladatokat nyújtó munkakört kell biztosítani. A hagyományos HR tevékenységek, mint személyzeti adminisztráció, bérszámfejtés, munkaköri leírás készítése, törvényben szabályozott oktatások megtartása önmagában már kevésnek bizonyulnak³.

Mind a jelenlegi, mind a jövőbeni munkavállalók körében vonzóvá kell tenni a vállalatot. Ennek eredményeként növelni kell a munkavállalók motivációját,

* Chovan Brigitta, HR vezető, PhD hallgató, Gazdálkodás és Szervezéstudományi Doktori Iskola, Szent István Egyetem, Gödöllő

elégedettségét és elkötelezettségét, valamint teljesítményét. Fókuszálni kell a potenciális munkavállalók megszólítására, kiválasztására, biztosítására. A sikeres megvalósítás, a versenyképesség biztosítása érdekében a vállalatoknak ki kell dolgozniuk munkáltatói márkaépítés – employer branding – stratégiáját.⁴

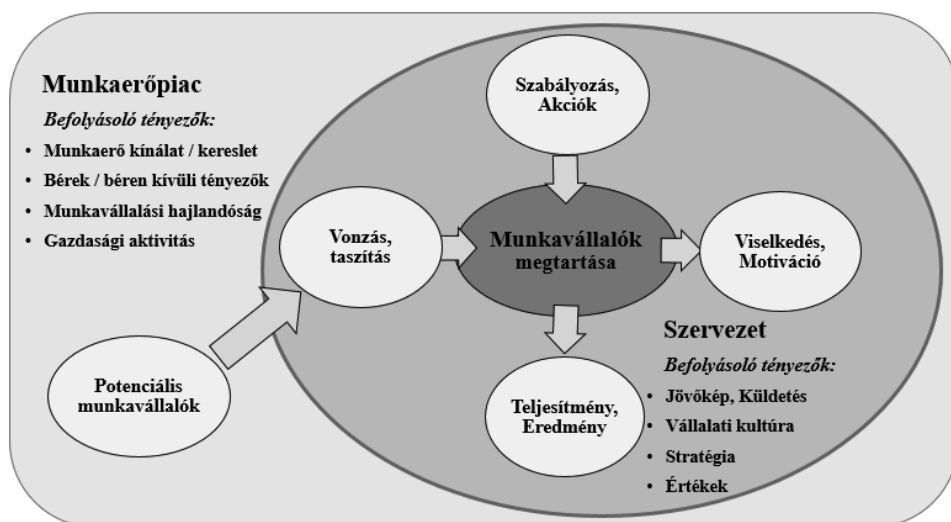
Munkáltatói márka stratégia kialakítása során meg kell szólítani mind a külső (betöltetlen munkahelyekre történő toborzás), mind a belső (meglévő munkavállalók teljesítményének javítása, motiválása, elégedettség növelése) munkaerőpiacot⁵.

2. Munkaerőpiaci marketing

A munkaerőpiac kapcsán vizsgált marketing eszközök segítségével biztosítható a hatékony vállalati működés, a fogyasztói igények kielégítése. A munkaerőpiaci marketing esetében is a kereslet és kínálat oldalát kell figyelembe venni, ahol a vevő a munkavállaló, a termék maga a munkafeladat, a munkáltató. Cél az, hogy ezen eszközök felhasználásával a vállalat megszerezze, megtartsa munkavállalóit. A munkaerőpiacot makroökonómiai szempontból vizsgáljuk az egyének és háztartások – munkavállalók – valamint a szervezetek, vállalatok – mint munkáltatók – együttes (aggregált) munkaerő kínálata és kereslete szempontjából. A munkaerőpiac ezen kétszereplős egysége között történik a cserék összessége, vagyis a munkakapcsolatok közötti mozgás⁶.

1. ábra: Munkaerőpiac

Figure 1: Labour market

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A munkaerőpiac alapvető kategóriái a munka, munkabér, a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat. Az ember – aki munkát végez – nem tárgya, hanem alanya a társadalmi gazdasági folyamatoknak, vagyis felmondhat, bért követelhet, sztrájkolhat. A munkakereslet az üzleti szervezetek, vállalatok oldaláról jelentkezik, döntéseket hoznak a rövid-és hosszútávon foglalkoztatott munkamennyiség kapcsán. Munkakínálat során a munkavállaló az, aki vizsgálja a munkavállalás, munkavégzés okát üzleti szervezetenél, háztartásban. A '90-es évek elején Magyarország gazdaságát jellemezte az infláció, a termelés-visszaesés következményeként jelentkezett a munkanélküliség. A globalizálódás hatására megjelenő külföldi tőke jelentősen megnövelte a foglalkoztatás és bérezés területén a különbségeket, ezzel szignifikáns társadalmi és gazdasági polarizációt okozva. Az új fogalmak, rendszerek a termelési folyamatokon túl új kihívásokat jelentettek az EEM számára is⁷.

A munkaerőpiaci marketing (marketing eszközök alkalmazása) a '70-es években jelent meg Európában, elsőként Németországban, Personal marketingként. Az angolszász irodalomban HR branding fogalomként használják a munkáltatói márkaépítés kifejezést. A hazai publikációk a '90-es évektől kezdtek el foglalkozni a munkáltatói márkával, bár még ma is meglehetősen kevés szakirodalom található a témakörben. A magyar irodalomban nem egységes a fogalomhasználat sem, kutatásom során én a munkáltatói márkaépítés fogalmát használom.

Nemeskéri kutatásai eredményeként a személyügyi marketing fogalmát a szervezeti célok elérése érdekében alkalmazott stratégiaként fogalmazta meg, mely elősegíti a munkavállalók elégedettségi szintjének növelését, a szervezeti azonosulást és a munkáltatói hírnév elterjesztését⁸.

Ugylai megfogalmazásában a személyzeti marketing olyan aktivitások összessége, mellyel a munkavállalók vállalatnál maradását segíti elő, és motivációjuk emelése által kiváló teljesítményt nyújtanak. A potenciális pályázókat arra ösztönzi, hogy a felkínált állásokat preferálják a konkurens vállalkozásokkal szemben⁹.

László álláspontja szerint a munkaerőpiaci marketing tevékenységet mind a külső, mind a belső munkaerőpiacon el kell végezni a jelenlegi és a jövőbeni munkatársak vevőként való kezelésével¹⁰.

Fröhlich személyzeti marketing definíciója szerint ez a tevékenység egy jövőorientált, stratégiai folyamat, mely munkavállaló fókuszú személyzeti politikát követel meg. Feladata többek között az új munkavállalók megszerzése, a meglévők megtartása, valamint motiválása, továbbá vonzó munkáltatói arculat kialakítása¹¹.

Minchington meghatározása szerint a munkáltatói márkaépítés tükrözi a szervezeti arculatot, kultúrát a jelenlegi munkavállalók és a külső piacon potenciális (aktív és passzív jelöltek, egyéb kulcsfontosságú érdekeltek) jelöltek számára¹².

3. Munkáltatói márkaépítés

A sikeres vállalatok vezetői felismerték, hogy a legfontosabb erőforrások az emberek, akik életre keltik a vállalatot. A versenyképesség biztosítása során a legkritikusabb tényezők a szervezet emberi erőforrásai, azok menedzselése. A HR (Human Resources – Emberi Erőforrás) szakemberek biztosítják a megfelelő munkaerőt, növelik a munkavállalók elégedettségét és elkötelezettségét, kreativitásukat folyamatosan fejlesztik, ennek érdekében munkáltatói márka stratégiájukat – Employer Branding – kiépítik¹³. Úgy gondolom, egy vállalat hatékonysága és teljesítménye szempontjából az emberi tényező meghatározóbb, mint eddig valaha, s mindez nem biztosítható tudatosan kiépített munkáltatói márka nélkül. A HR szakemberektől a profithoz és bevétel-növekedéshez kapcsolódó módszereket, stratégiai és marketing szemléletet is egyre inkább megkövetelik.

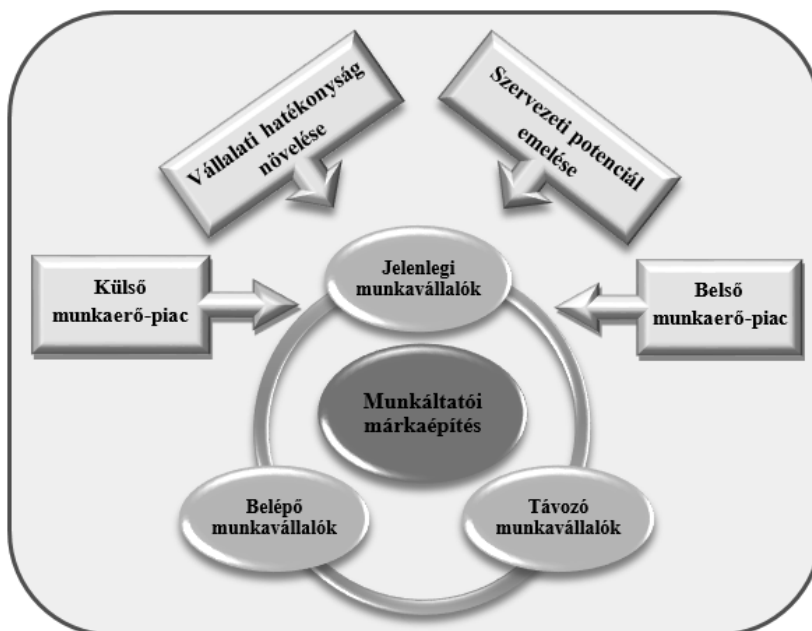
HR vezetőként úgy ítélem meg, hogy a jól felépített és végrehajtott akcióterveknek, a lelkiismeretes programoknak, valamint a türelmes, őszinte, átlátható kommunikációnak jelentős szerepe van abban, hogy egy vállalat meg tudja tartani jól képzett munkavállalóit, erősíteni tudja munkáltatói márkáját. Fontosnak tartom, hogy ne csak a jelenlegi munkavállalókra és a potenciális új, belépő munkavállalókra helyezzük a hangsúlyt munkáltatói márkaépítés stratégiánk megalkotásakor, hanem a létszámleépítések, munkaviszony megszüntetések miatt különös figyelmet kell fordítani a vállalatától távozó munkavállalókra is¹⁴, akik a vállalat jó hírét tovább tudják terjeszteni. Ennek megfelelően az elkövetkezendő években a szervezetek versenyképességének biztosítása érdekében fő kérdésként kell, hogy szerepeljen: Van-e a vállalatnak munkáltatói márka stratégiája, azt folyamatosan fejleszti-e, továbbá hatékonyan kommunikálja-e?

A márka fogalmát tekintve szimbólumok összességét jelenti, mely termék, szolgáltatás egy konkrét gyártóval történő azonosítására szolgál, másoktól való megkülönböztetését segíti¹⁵. A márkázás folyamatának eredményeképpen hozható létre a márka, vagyis a márkázás megteremt, kiemel jellemzőket, tulajdonságokat, illetve kommunikálja azokat¹⁶.

Munkáltatói márkaépítéssel kapcsolatos kutatásomban a HR jelentőségét, szerepét, a márkázással kapcsolatos feladatait vizsgálom a versenyképesség biztosítása során. Ahhoz, hogy a vállalati hatékonyság kapcsán növekedést tudjunk prognosztizálni, meg kell vizsgálnunk a szükséges stratégiákat, aktivitásokat. Ennek megfelelően kutatásomat a 2. ábrán látható modell alapján kívánom elvégezni.

2. ábra: Munkáltatói márkaépítés modell

Figure 2: Employer Branding Model

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Szervezeti hatékonyság úgy növelhető, ha a piac igényeinek megfelelő kihívásra folyamatos változással reagál a vállalat. Reorganizációval kapcsolatos kutatásom rávilágított többek között arra, hogy egy újjászervezés sikere jelentős mértékben múlik a szervezeti egységek együttműködésén, őszinte, nyílt kommunikációval el kell oszlatni a reorganizáció szükségességét érintő kételyeket. Különösen hangsúlyossá válik a kommunikáció jelentősége, ha a vállalattól távozó kollégáról beszélünk. A távozókat és a maradó munkavállalókat egyaránt megszólító programok elengedhetetlenül szükségesek a cég jó hírnevének, munkáltatói márkájának fenntartásához.¹⁷

4. Kutatás bemutatása

Egy vállalat hatékonysága és teljesítménye szempontjából az emberi tényező kritikus szerepet tölt be, egyre inkább stratégiai fókuszba kerül, s mindez nem biztosítható tudatosan kiépített munkáltatói márka nélkül. Ennek megfelelően a nehezen számszerűsítható értékek, mint munkáltatói márka, a kompetenciák, tapasztalat mára a vállalatok piaci értékének jelentős részét képezik. A modern EE aktivitásokat, döntéseket befektetésként kell tekinteni, mivel a HR szakemberek értékteremtését az üzleti stratégia kialakításában, megvalósításában is egyre inkább elvárják¹⁸.

4.1. Kutatás a valós ügyféltámogatottsági érték mentén

Korábban azokat a vállalatokat tartották sikeresnek, amelyek versenytársaiknál hatékonyabban tudták felhasználni az ügyfeleikről, a piacról szerzett információikat. Manapság a versenyképesség és a piaci pozíció megőrzéséhez az intellektuális tőke megtartására, további fejlesztésére is fókuszálni kell. Ennek megfelelően kutatásom célja a szervezeti potenciál emelkedés lehetőségeinek vizsgálata a vonzó, hiteles munkáltatói magatartás által. Vonzó munkáltatóvá válás alapfeltétele, hogy a szervezet dolgozza ki munkáltatói márkaépítés stratégiáját, mely tartalmazza mind a lehetséges munkavállalók megszerzésére, mind a meglévő munkavállalók megtartására, motiválására vonatkozó akcióterveit. Ehhez szükséges ismernie a vállalatról alkotott véleményeket.

Jelen munkámban szeretném bemutatni a dolgozói vélemény, elégedettség megismerésére szolgáló, marketing alapú mérési módszert, a Valós Ügyféltámogatottsági Érték (Net Promoter Score, NPS) alkalmazását¹⁹.

4.2. Kutatás módszertana, avagy az NPS a munkáltatói márka szolgálatában

A Net Promoter System (Valós Ügyféltámogatottsági Rendszer) egy menedzsment filozófia, mely a sikeres üzletvitel meghatározó tényezője²⁰. Az NPS mérőszám használatával a vállalatok rendszereiken, folyamataikon keresztül képesek fókuszálni a vevők és a munkavállalók lojalitására, elkötelezettségére. A módszert Fred Reichheld²¹ dolgoza ki. Fő fókusza egy alapkérdés megválaszolása: Mennyire valószínű, hogy ajánlaná a céget/szervezetet barátainak, kollégáinak? Válasz megadása 0-tól 10-ig terjedő skálán történik, ahol 0 az „egyáltalán nem ajánlanám”, 10 a „kimondottan ajánlanám”.

Alkalmazása rendkívül egyszerű, a válaszadók közül a 9 és 10 értéket bejelölőket „Támogatók”-nak (Promoters), a 7 és 8-as értéket válaszolókat „Közömbösök”-nek (Passives), a 0 és 6 közötti értéket jelölőket „Bírálok”-nak (Detractors) kategorizálta. A módszer modelljét a 3. ábrával szemléltetem.

3. ábra: Valós Ügyféltámogatottsági Érték modell

Figure 3: Model of Net Promoter Score

Egyáltalán nem ajánlanám	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Kimondottan ajánlanám
	Bíráló						Közömbös		Támogató			

Forrás: A szerző saját szerkesztése Markey–Reichheld (2011) alapján

A mutatószám – NPS – kiszámítása úgy történik, hogy a Támogatók százalékából kivonásra kerül a Bírálok százalékban kifejezett hányada. Az érték analizálható minden szegmensre, s mivel számítási módszere nem igényel sok feladatot, hasz-

nosíthatósága növelhető, a kapott értékek kapcsán hozott akciók hatása, eredménye gyakrabban visszaellenőrizhető a kérdés ismételt feltevésével.

A NPS módszer alkalmazásával a vállalatok kimutathatják, milyen arányban találhatók olyan egyének, akik az ajánlási viselkedésükkel a cég növekedését eredményezhetik, illetve azok arányát is, akik a járulékos költségeikkel akadályozhatják a vállalat eredményességét negatív ajánlásaik révén. Éppen ezért az NPS már nem csak mérőszámként alkalmazható, de segítségével a vállalatok jövővelmező növekedést tudnak elérni mind külső, mind belső ügyfeleikre koncentrálvá. A Valós Ügyféltámogatottsági Érték egyéb logikai módszerek által alkalmas arra is, hogy mind pozitív, mind negatív ajánlás esetén újabb kérdéseket feltéve vizsgáljuk azt, hogy melyek azok az elvárások, amelyeken javítani szükséges a pozitívabb megítélés, további előrelépés, vagyis az elégedettség és teljes lojalitás elérése érdekében²².

4.3. NPS alkalmazása egy multinacionális vállalatnál

A valós ügyféltámogatottsági érték mérését több vállalatnál is sikeresen alkalmazzák, elfogadott mérőszáma lett az ügyféllojalítás, vásárlói, valamint munkavállalói elégedettség meghatározásának.

Kutatásommal szeretném bemutatni a munkaerőpiacon történő alkalmazását, egy amerikai multinacionális vállalat egyik európai gyáregységében végzett felmérés eredményének ismertetésével. A kutatást kollégáimmal 2015-ben kísérleti jelleggel végeztük el 10 európai gyárban, melyből a legkritikusabb eredményt kapó, magas fluktuációval²³ rendelkező gyári adatokat ismertetem.

A kutatásban szereplő gyár létszáma 228 fő, irányított megkérdezéssel 58 fő részére küldtük meg a SurveyMonkey²⁴ oldalán megszerkesztett kérdőívet. A válaszadás nem volt kötelező, így 50 kitöltött kérdőív (86,2%-os arány) adatait dolgoztuk fel. Alapkérdésünk az NPS alapján: Mennyire valószínű, hogy ajánlaná a céget/szervezetet barátainak, kollégáinak?

1. táblázat: Valós Ügyféltámogatottsági Érték eredmények

Table 1: Results of Net Promoter Score

Valós Ügyféltámogatottsági Érték			
NPS kategóriák	Bírálok (0-6)	Közömbösök (7-8)	Támogatók (9-10)
Válaszok %	64	28	8
Válaszok db	32	14	4

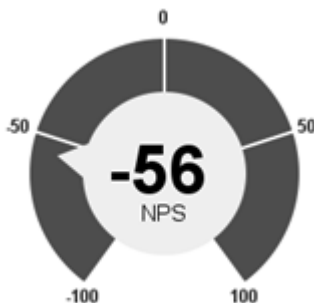
Forrás: A szerző saját szerkesztése

A valós ügyféltámogatottsági érték az adott gyár esetében a vártnál is rosszabb értéket mutatott, -56%. Vagyis ebben az esetben nem ajánlanák a céget a munkavállalók, elégedetlenségük egyértelműen beazonosítható. A gyár értékei a Survey-

Monkey 2014.10.01-2015.09.30 között, 56.578 szervezet eredményei között mért Global Benchmark adatai alapján 30%-os értéket kapott.

4. ábra: Valós Ügyféltámogatottsági Érték eredmények

Figure 4: Results of Net Promoter Score

Forrás: SurveyMonkey kérdőív eredmények

A kérdőív során választ kerestünk a magas fluktuáció okára is, a válaszadók 55,1%-a körében a bérezés és a feltételek kapták a legmagasabb értéket. A bérezés kapcsán fizetés-és juttatási felmérési eredményeket hasonlítottunk össze a gyári fizetésekkel, és ehhez képest korrekciót hajtottunk végre. A feltételek kapcsán vizsgáltuk többek között a munkahelyi légkört, valamint a munka és magánélet közötti összhang kérdését. Ez utóbbi kérdéskör nagy prioritást kapott, hiszen egyre nagyobb hangsúlyt kap ez a téma a HR szakmában. Czeglédi-Juhász kutatási eredményei is rávilágítanak arra, hogy már az Y generáció életét is egyre inkább meghatározza a munka és magánélet egyensúlyának megteremtése²⁵. Esetünkben a probléma feloldására különböző atipikus foglalkoztatási formák²⁶ kerültek bevezetésre. A megvalósított akciótervek hatására a fluktuáció csökkent, jelenleg zajlik az ismételt kérdőíves felmérés a témában.

5. Összegzés

A globalizáció új teret nyitott a munkavállalókért folytatott harcban, a versenyképes vállalatok a világ azon pontjain terjeszkednek, ahol a számukra értékes tehetség fellelhető. A munkaerő-biztosítás kulcsa abban rejlik, hogy a vállalat rendelkezzen jól kiépített, elismert munkáltatói márkával az adott országban, városban²⁷.

Empirikus vizsgálatok támasztják alá a szignifikáns kapcsolatot az alkalmazott toborzási és kiválasztási eszközök, valamint a vállalati imázs között. Kimutatható, hogy a munkáltatói márkaépítés pozitív hatást fejt ki a pályázók mennyiségi és minőségi jelenlétére a toborzás és kiválasztás során²⁸.

Szervezeti hatékonyság, versenyképesség növelése csak úgy biztosítható, ha megfelelő stratégiák, azokból lebontott projektek, akciók végrehajtásával támogatják a kívánt üzleti eredmények elérését²⁹.

A bemutatott marketing alapú kutatási kérdőív – Valós Ügyféltámogatottsági Érték – eredménye egy keresztmetszeti vizsgálat, egy pillanatkép a vállalat iránti elkötelezettség, lojalitással kapcsolatban. Negyedévente ismételt kitöltésével alkalmassá válik arra is, hogy longitudinális panelvizsgálattá válva segítse a versenyképesség érdekében történő folyamatok, tevékenységek alakítását, a munkáltatói márkaépítés fejlesztését.

JEGYZETEK

1. Emberi Erőforrás Menedzsment átalakulásáról bővebben lásd Poór J. (2011): Az emberierőforrás-menedzsment alakulása a kelet-európai régióban. In: Poór et al. (szerk.): Trendek és tendenciák a kelet-európai menedzsmentben. Gondolat Kiadó. Budapest. pp. 26–27.
2. Juhász, T. (2104): Családbarát munkahelyek, családbarát szervezetek. Publikon. 130p.
3. Poór, J. (2013): Az emberierőforrás-gazdálkodás átalakulása nemzetközi cégek leányvállalatainál Magyarországon és a kelet-európai régióban. Közgazdasági Szemle. (LX). 1, pp. 64-89.
4. Chovan, B. (2012): Reorganizáció, outplacement a versenyképesség érdekében. TDK dolgozat. Szent István Egyetem. Budapest
5. Chovan, B. (2015): Why Employer Branding is Important. In: Conference Proceedings (2015). EDAMBA 2015. International Scientific Conference for Doctoral Students and Post-Doctoral Scholars. The Era of Science Diplomacy: Implications for Economics. Business. Management and Related Disciplines. Bratislava. 21-23.10.2015. pp. 342-350. ISBN 978-80-225-4200-5
6. Galasi, P. (1994): A munkaerőpiac gazdaságtana. Aula, Budapest
7. Karoliny, M.– Poór, J. (2010): Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. CompLex. Budapest
8. Nemeskéri, Gy. (2001): Emberi erőforrás fejlesztésének módszertana. Ergofit. Budapest. ISBN 963-0384-884
9. Uglyai, Gy. (2005): Személyzeti marketing. Akadémia Kiadó Zrt. Budapest
10. László, Gy. (2002): Munkaerőpiaci marketing. In: A személyzeti osztály VIII. rész. KJK–Kerszöv Bp. p. 73–109.
11. Fröhlich, W.: Strategisches Personalmarketing. Düsseldorf: VDI Verlag. 1987.
12. Minchington, B. (2009): What is employer branding?, The Employer Brand Institute. <http://www.corporate-eye.com/main/what-is-employer-branding/#sthash.T9HU-3pAP.dpuf>, Adatok letöltve: 2014. március

13. Armstrong, M. (2009): *Armstrong's Handbook on Human Resources Management Practice*. Kogan Page. London and Philadelphia. pp. 25–47., 424–540., 733–735.
14. A szerző tudományos diákköri kutatási eredménye hívta fel a figyelmét arra, hogy PhD kutatása kapcsán a munkáltatói márkaépítés vizsgálatát új dimenzióban közelítse meg. Fontosnak tartja, hogy ne csak a jelenlegi munkavállalókra és a potenciális új, belépő munkavállalókra helyezték a hangsúlyt munkáltatói márkaépítés stratégia megalkotásakor, hanem a létszámleépítések, munkaviszony megszűnések miatt különös figyelmet kell fordítani a vállalatától távozó munkavállalókra is, hogy a körülmények ellenére pozitív véleményt formáljanak a vállalatról, ezzel növelve annak munkáltatói márkáját.
15. Bauer, A.–Berács, J.–Kenesei, Zs. (2009): *Marketing alapismeretek*. Aula könyvkiadó. Budapest
16. Papp-Váry Á. (2007): Márkaépítés, mint a modern marketing egyik kulcseleme. In: Svéhlik Cs. (szerk.): „Marketing a 21. században – Kihívások, trendek, szemléletváltás”. Kheops Automobil-Kutató Intézet
17. Chovan, B. (2013): Reorganizáció. outplacement a versenyképesség érdekében. In: VI. Országos Tanácsadói Konferencia. BKIK. Budapest. ISBN: 978-963-89734-0-5
18. Poór, et al. (2012): Átalakuló emberierőforrás-menedzsment a multinacionális vállalatok magyarországi leányvállalatainál 2008–2009. *Vezetéstudomány*. XLIII. évf. 2012.2. pp. 18–28.
19. Markey, R. (2015): Applying the Net Promoter System to Internal Customer. <http://www.bain.com/publications/articles/applying-the-net-promoter-system-to-internal-customers.aspx>, Adatok letöltve: 2016. január
20. Markey, R.–Reichheld, F. (2011): Introducing The Net Promoter System. <http://www.bain.com/publications/articles/introducing-the-net-promoter-system-loyalty-insights.aspx>, Adatok letöltve: 2016. január
21. Fred Reichheld a Bain and Company tanácsadó cég alkalmazottja. A Net Promoter System rendszerrel, a Net Promoter Score mérőszámmal kapcsolatban először 2003-ban publikált a Harvard Business Reviewban.
22. Markey, R. (2015): Applying the Net Promoter System to Internal Customer. <http://www.bain.com/publications/articles/applying-the-net-promoter-system-to-internal-customers.aspx>, Adatok letöltve: 2016. január
23. A fluktuáció latin eredetű szó, jelentése ingadozás, hullámlás, lebegés. Fluktuáción a munkaerő elvándorlását, a munkahely elhagyását értjük.
24. A SurveyMonkey a világ legnépszerűbb online kérdőíves szoftvere, az alap kérdőív ingyenes.
25. Czeglédi, Cs.–Juhász, T. (2013): Reconciliation Plan of Career and Private Life in the Circle of Daytime Students in Hungary. in: *Proceedings from VIII. International Conference on Applied Business Research ICABR 2013*. pp. 70-77.

26. Chovan, B.-Juhász, T. (2016): The means of recovery from the crisis in case of companies of Hungarian and foreign ownership with headquarters in Budapest (on the basis of an empirical examination). In Book of Abstracts (2016). 3rd AIB-CEE Chapter Conference Boosting Competitiveness of Central Europe Through Digital Economy. Prague. 29.9-1.10.2016, p. 27.
27. Bersin, J. (2013): Predictions for 2014. Building A Strong Talent Pipeline for The Global Economic Recovery — Time for Innovative and Integrated Talent and HR Strategies. Bersin by Deloitte. Deloitte Consulting LLP. pp. 14-16,
<http://www.bersin.com/uploadedFiles/122013PSGP.pdf>, Adatok letöltve: 2014. május
28. Collins, J.– Han, J. (2004): Exploring Applicant Pool Quantity and Quality: The Effects of Early Recruitment Practices. Corporate Advertising. and Firm Reputation. in Personnel Psychology. 57: 685-717.
29. Chovan, B. (2015): Why Employer Branding is Important. In: Conference Proceedings (2015). EDAMBA 2015. International Scientific Conference for Doctoral Students and Post-Doctoral Scholars. The Era of Science Diplomacy: Implications for Economics. Business. Management and Related Disciplines. Bratislava. 21-23.10.2015. pp. 342-350. ISBN 978-80-225-4200-5

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Armstrong, M. (2009): Armstrong's Handbook on Human Resources Management Practice. Kogan Page. London and Philadelphia. pp. 25–47., 424–540., 733–735.
- Bauer, A.–Berács, J.–Kenesei, Zs. (2009): Marketing alapismeretek. Aula könyvkiadó. Budapest
- Bersin, J. (2013): Predictions for 2014. Building A Strong Talent Pipeline for The Global Economic Recovery — Time for Innovative and Integrated Talent and HR Strategies. Bersin by Deloitte. Deloitte Consulting LLP. pp. 14-16,
<http://www.bersin.com/uploadedFiles/122013PSGP.pdf>, Adatok letöltve: 2014. május
- Chovan, B. (2012): Reorganizáció. outplacement a versenyképesség érdekében. TDK dolgozat. Szent István Egyetem. Budapest
- Chovan, B. (2013): Reorganizáció. outplacement a versenyképesség érdekében. In: VI. Országos Tanácsadói Konferencia. BKK. Budapest. ISBN: 978-963-89734-0-5
- Chovan, B. (2015): Why Employer Branding is Important. In: Conference Proceedings (2015). EDAMBA 2015. International Scientific Conference for Doctoral Students and Post-Doctoral Scholars. The Era of Science Diplomacy: Implications for Economics. Business. Management and Related Disciplines. Bratislava. 21-23.10.2015. pp. 342-350. ISBN 978-80-225-4200-5

- Chovan, B.-Juhász, T. (2016): The means of recovery from the crisis in case of companies of Hungarian and foreign ownership with headquarters in Budapest (on the basis of an empirical examination). In Book of Abstracts (2016). 3rd AIB-CEE Chapter Conference Boosting Competitiveness of Central Europe Through Digital Economy. Prague. 29.9-1.10.2016, p. 27.
- Collins, J.– Han, J. (2004): Exploring Applicant Pool Quantity and Quality: The Effects of Early Recruitment Practices. Corporate Advertising. and Firm Reputation. in Personnel Psychology. 57: 685-717.
- Czeglédi, Cs.-Juhász, T. (2013): Reconciliation Plan of Career and Private Life in the Circle of Daytime Students in Hungary. in: Proceedings from VIII. International Conference on Applied Business Research ICABR 2013. pp. 70-77.
- Fröhlich, W.: Strategisches Personalmarketing. Düsseldorf: VDI Verlag. 1987.
- Galasi, P. (1994): A munkaerőpiac gazdaságtana. Aula. Budapest
- Juhász, T. (2014): Családbarát munkahelyek, családbarát szervezetek. Publikon. 130p.
- Karoliny, M.– Poór, J. (2010): Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. CompLex. Budapest
- László, Gy. (2002): Munkaerőpiaci marketing. In: A személyzeti osztály VIII. rész. KJK–Kerszöv Bp. p. 73–109.
- Markey, R. (2015): Applying the Net Promoter System to Internal Customer. <http://www.bain.com/publications/articles/applying-the-net-promoter-system-to-internal-customers.aspx>, Adatok letöltve: 2016. január
- Markey, R.–Reichheld, F. (2011): Introducing The Net Promoter System. <http://www.bain.com/publications/articles/introducing-the-net-promoter-system-loyalty-insights.aspx>, Adatok letöltve: 2016. január
- Minchington, B. (2009): What is employer branding?, The Employer Brand Institute. <http://www.corporate-eye.com/main/what-is-employer-branding/#sthash.T9HU3pAP.dpuf>, Adatok letöltve: 2014. március
- Nemeskéri, Gy. (2001): Emberi erőforrás fejlesztésének módszertana. Ergofit. Budapest. ISBN 963-0384-884
- Papp-Váry Á. (2007): Márkaépítés, mint a modern marketing egyik kulcseleme. In: Svéhlik Cs. (szerk.): „Marketing a 21. században – Kihívások, trendek, szemléletváltás”. Kheops Automobil-Kutató Intézet
- Poór, et al. (2012): Átalakuló emberierőforrás-menedzsment a multinacionális vállalatok magyarországi leányvállalatainál 2008–2009. Vezetéstudomány. XLIII. évf. 2012.2. pp. 18–28.
- Poór, J. (2013): Az emberierőforrás-gazdálkodás átalakulása nemzetközi cégek leányvállalatainál Magyarországon és a kelet-európai régióban. Közgazdasági Szemle. (LX). 1. pp. 64-89.
- Uglyai, Gy. (2005): Személyzeti marketing. Akadémia Kiadó Zrt. Budapest

Kotsis Ágnes*

DIPLOMÁVAL A MUNKA VILÁGÁBAN – A TÚLKÉPZETTSÉG OKAI

GRADUATED WORKERS – REASONS FOR OVEREDUCATION

ABSTRACT

After the changes in the economic and political system, between 1990 and 2010 the number of students in tertiary education increased about three and half times: the number of full-time students is three times greater, while the number of correspondence students is five times greater than it was around the time of the system change. While in 1999 the 19-year old cohort enrolment rate was 21%, and the 20 year-old cohort enrolment rate was 24%; in 2007 these percentages were 34% and 38% according to OECD database. Thus we are close to 'mass higher education'. Until 2012 this rate did not change, it started to decrease a little bit only after 2012. So a question arises: how does it influence the employment attributes of graduated students. It may happen that the graduate students will not find a job that match to their education level and thus they become overeducated. In this case according to the Hungarian and international research, their wage premium is lower than their counterparts in a 'proper' job. In this research I examine what kind of factors increase the probability of being an overeducated graduate, and finally I test them on the database of University of Debrecen.

1. A túlképzettség definiálása

Az első olyan vizsgálat, amely különbséget tett az egyének elért iskolázottsági szintje és a munka által megkívánt végzettségi szint között, és ezáltal a Minceri kereseti függvény ilyen irányú továbbfejlesztésének tekinthető, Duncan és Hoffman¹ nevéhez kapcsolódik. Az általuk használt modellt ORU specifikációnak nevezik az Over- Required- és Undereducation kifejezések után, amellyel elkülönítették a munka által megkövetelt iskolaévek, a többlet iskolázottság és a munkáénál kevesebb iskolaév keresetre gyakorolt hatását, így a Duncan-Hoffman egyenlettel nemcsak az iskolában eltöltött idő hozama lett meghatározható, de a munkahelyi illeszkedés bérhozama is vizsgálhatóvá vált.

A munka és a munkavállaló képzettségi szintjének illeszkedése többféle mérési módszerrel határozható meg. Létezik szubjektív mérés, amely az egyén kérdőíves megkeresésén és önértékelésén alapul. Itt két lehetőség áll fenn, közvetlen esetben a munkavállaló megadja a munkakör által elvárt minimális képesítés szintjét,

* Dr. Kotsis Ágnes PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar

közvetett esetben pedig az aktuális végzettségi szintjéhez viszonyítva értékeli a munkakört. Objektív mérés esetén a foglalkozási jegyzék alapján minden foglalkozáshoz rendelhető egy általános és egy speciális képzési igény.² Statisztikai alapú mérés esetében szintén kétféle lehetőség áll rendelkezésre. Egyik esetben a munkakör által megkövetelt képzettségi szint az adott munkakörben jellemző átlagos képzettségi szinttel azonosítható, amelyhez képest egy szórásnyi eltérést engedhető meg.³ Másik esetben az átlag helyett a leggyakoribb iskolázottsági szinttel mérhető a foglalkozáshoz szükséges iskolázottság,⁴ ez utóbbi esetben kizárásra került minden olyan eset, ahol a munkavállalók száma nagyon alacsony, vagy a megfigyelt képzettségi szintek széles skálán mozognak.

Mivel a vizsgált mintában a közvetett önértékelés módszerét alkalmaztam, ezért röviden összefoglalom ennek előnyeit és hátrányát. Ebben az esetben a válaszadó a következő kérdésre válaszol: „Az Ön jelenlegi munkakörének betöltéséhez elegendő-e alacsonyabb végzettség, mint az Öné?” Az önértékelés előnye az, hogy nem aggregáltan, adott foglalkozáshoz adja meg az iskolai végzettséget, hanem az adott munkához mérten, azaz lehetőség van az azonos munkakörök közötti különbségek mérésére is. Hátránya viszont, hogy a válaszadók gyakran túlbecsülik a munkájuk által megkívánt iskolai végzettséget, vagy a saját pozíciójuk inflálása okán, vagy mert egyszerűen a standard felvételi szokásokat veszik alapul. Ez abban az esetben okozhat torzulást, ha a végzettségi szint folyamatosan növekszik a munkapiacra, és a munkaadók ehhez igazítják az elvárásaikat, miközben a munka tartalma nem változik (képzettség infláció).

Számos tanulmány vizsgálta,⁵ hogy az alkalmazott definíciónak van-e hatása az eredményekre. Groot és van den Brink⁶ úgy találta, hogy azok a becslések, amelyek a statisztikai alapú definíciót használták, – és az átlagos végzettségi szinthez hasonlították a munkavállalók iskolai végzettségét – becslések a legalacsonyabbra a túlképzés mértékét. Míg a közvetlen önértékelésen alapuló módszer (új munkatárs minimális végzettsége) esetén volt a legmagasabb a túlképzettek aránya. Hasonló eredményt kaptak Cohn és Khan⁷ is. Kiker és szerzőtársai⁸ szerint a túlképzettség mértéke a definícióktól függően változik a következők szerint: a statisztikai átlag becslésként a legkisebbre (14,4%), a statisztikai módusz közepesre (42,5%), a szakértői pedig a legmagasabbra (70,6%) a túl- és alulképzés mértékét. Ennek oka, hogy a statisztikai átlag alkalmazása esetén az egyének nagyobb valószínűséggel fognak az illeszkedő kategóriába esni, mint a módusz alkalmazásakor írja Bauer⁹, aki hasonló megfigyelést tett a statisztikai átlag és módusz kapcsán.

Ugyanakkor a túlképzettség/alulképzettség gazdasági hatásának tekintetében Hartog¹⁰ úgy találta, hogy az alkalmazott mérési módszer a koefficiensnek előjelére és egymáshoz viszonyított értékére nincs hatással. Összességében elmondható, hogy az elvárt iskolai végzettség bérhozama magasabb mint az aktuális iskolázottsági szinté. A túlképzettség bérhozama pozitív, de kisebb mint az elvárt iskolai végzettségé. Vagyis a túlképzett munkavállaló többet keres, mint az ugyanezen

a munkahelyen dolgozó megfelelő képzettségű munkavállaló, de kevesebbet keres, mintha a képzettségének megfelelő munkahelyen dolgozna. Az alulképzettség „bérhozama” negatív, de ez abszolútértékben kisebb, mint az elvárt iskolai végzettségé.

A túlképzettség megjelenése számos kérdést vet fel, hiszen az még belátható, hogy a munkaadóknak megéri túlképzett munkavállalókat alacsonyabb bérért alkalmazni, mintha végzettségüknek megfelelő munkát töltenek be, de az már kevésbé világos, hogy a túlképzettek miért fogadnak el olyan pozíciókat, amely kevesebbet fizet, mint azok a munkakörök, amit a tényleges végzettségükkel megszerezhetnének.

Az egyik lehetséges ok, hogy az oktatási részvétel nő, de a munkák által megkívtatott képzettség nem változik, vagy éppen csökken. Alapvetően a képzettek kínálatának eltolódása rövid távon munkanélküliséget eredményezne, amíg a bérek nem csökkennek az egyensúlyi szintre. Ebben az esetben azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a képzett rétegek munkanélkülisége töredéke az alacsonyabb végzettséggel rendelkezőkének. Nemzetközi kitekintésben pedig a magyarországi felsőfokú végzettségűek munkanélküliségi rátája még mindig az egyik legalacsonyabb közé tartozik az OECD országok között.^{11,12} Viszont az is látszik, hogy Magyarországon az alacsonyabb iskolázottságú rétegek foglalkoztatási rátái rendre alacsonyabbak, mint a náluk magasabb végzettségűeké, vagyis lehet, hogy a magasabb iskolázottságú rétegek kiszorítják őket a munkahelyekről.¹³ Lehetséges tehát, hogy a túlkínálat nem munkanélküliséget eredményez, hanem a kiszorító hatás érvényesül: a képzettek elfogadnak alacsonyabb képzettség igényű munkákat, kiszorítva ezzel az alacsonyabb végzettségűeket a munkapiacról.¹⁴

A modell alapverziójának megszületése óta számos országban vizsgálták a jelenséget, és minden esetben megfigyelhető volt valamilyen mértékben a túlképzettség lásd például Groot – Brink¹⁵ és McGuinness¹⁶ metaelemzéseit. Ugyanakkor mivel ez a munkavállalók egyéni jellemzője, számos kutató úgy gondolta, hogy ez bár aggregáltan hosszú távú probléma, de egyéni szinten lehetséges, hogy csak átmeneti jelenség, vagy az egyének más hiányosságukat kompenzálják a magasabb végzettséggel. Így a magyarázatok másik csoportja szerint a túlképzettség lehetséges oka, hogy létezik egyfajta átváltás a képzettség és az emberi tőke más formái között¹⁷. Ennek eredményeként születtek meg a helyettesítési, illeszkedési és mobilitási elméletek.

A helyettesítési elmélet szerint a túlképzett munkavállalók a munkatapasztalat hiányát ellensúlyozzák a magasabb végzettséggel, és azért vállalnak el alacsonyabb végzettséget igénylő munkát, mert ezzel megszerezhetik a továbblépéshez szükséges munka tapasztalatot.¹⁸

Az illeszkedési elmélet szerint a munkavállaló képzettsége és a munkakör által igényelt képzettség közötti eltérés rövid idő alatt felismerhető (vagy a munkavállaló vagy a munkáltató által), és a munkaszerződés megszűnik, ha az illeszkedés nem

megfelelő, vagyis a túlképzett munkavállalók hamarabb váltanak foglalkozást és/vagy vállalatot is annak érdekében, hogy az illeszkedésüket javítsák. Sicherman¹⁹ úgy találta, hogy azon munkavállalók esetén, akik képzettségüknek nem megfelelő munkakörben helyezkedtek el a munkakörben eltöltött idő kevesebb volt azokénál, akik képzettsége illeszkedett a munka által megkövetelthez. E szerint a túlképzettség oka a rossz illeszkedés a vállalat és a munkavállaló között, és addig tart, amíg a munkavállaló nem talál egy a képzettségéhez jobban illeszkedő állást, így ez egy rövid távú jelenség és oka nem megfelelő információáramlás, ezért elsősorban az első munkahelyen fordul elő.

A karrier mobilitás elmélet²⁰ azt feltételezi, hogy a magasabb végzettség haszna nemcsak a magasabb kezdő fizetésben, de a jobb karrier lehetőségekben is megjelenik. Az egyének inkább választanak egy olyan állást, ahol az iskolázottság haszna alacsonyabb, mint egy másik álláslehetőséget, ha az előbbi esetében az iskolázottság hatása az előléptetés valószínűségére nagyobb, mint az utóbbi esetében.²¹ Ennek köszönhető az is, hogy azoknál, akiknél a karrier utat megszakítja valami (pl. a nőknél a gyerekvállalás), sokkal valószínűbb, hogy olyan állást fognak vállalni, amelyben túlképzettek.²² Dolton és Silles²³ eredményei szerint ahogy a végzettek haladnak a karrierükben, úgy nő a túlképzettek bérhátránya az illeszkedőkhöz viszonyítva.

A túlképzettség okaként lehet még megemlíteni a házastársi állapot elméletet.²⁴ Az elmélet azt állítja, hogy a házasság nők számára kis munkapiacra magasabb a túlképzettség kockázata. Ez a párok duális munka keresésének köszönhető, amit sokkal nehezebb optimalizálni, mint az egyénit. Ebben az esetben a férj egyéni munkakeresését optimalizálja, és a helyi vagy globális munkapiacra keres állást, míg a feleség arra a munkapiacra szorul, amit a férje választ. McGoldrick – Robst²⁵ eredményei szerint a házasság nők sokkal nagyobb valószínűséggel lesznek túlképzettek, mint a házasság férfiak, de eredményeik szerint sem a munkapiac nagyságának önmagában, sem pedig a nőkkel összefüggésben nem volt szerepe. Costa – Kahn²⁶ ezzel összefüggésben megjegyzi, hogy a képzett párok növekvő koncentrációja a nagyvárosokban valószínűleg a családon belüli túlképzettség minimalizálására való törekvés eredménye.

Ugyanakkor egyik elmélet sem foglalkozott a lakóhely és a munkahely közötti távolsággal, azaz az ingázással, amellyel az egyének kiléphetnek a kisebb munkapiacról, és javíthatják az illeszkedés minőségét.²⁷ Büchel – Ham²⁸ kutatásukban azt vizsgálták, hogy milyen makro szintű lehetőségek (régiós piaci karakterisztikák) és mikro szintű megkötések (térbeli rugalmasság, pl. ingázási és migrációs tolerancia) segítenek magyarázni a túlképzettség jelenségét. Úgy találták, hogy a térbeli rugalmasság csökkenti a túlképzettség kockázatát. Azok, akik rendelkeznek autóval kevésbé valószínű, hogy túlképzettek lesznek, mint azok, akik nem. Bár a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy ez az eredmény óvatosan kezelendő, mivel az ok-okozat iránya nem tisztázott: vajon nem épp azért engedhetik meg

maguknak az autót azok, akik magasabb szintű munkát látnak el, mert épp többet keresnek? Ettől függetlenül minél hosszabb az utazásra fordított idő, annál alacsonyabb a valószínűsége a túlképzettségnek.

A regionális munkanélküliségi ráta szintjének ugyanakkor eredményeik szerint nincsen hatása a túlképzettségre, csak a foglalkoztatás valószínűségét csökkenti. Azaz a túlképzettség elkerülésében a piac méretének van szerepe, de a verseny erősségének nincs, ez utóbbi a foglalkoztatás valószínűségére van hatással.

Robbst²⁹ eredményei szerint a túlképzettség valószínűségében szerepet játszhat még a megszerzett diploma minősége is. A kettő között negatív kapcsolat áll fenn, vagyis a jobb minőségű diploma csökkenti annak valószínűségét, hogy valaki túlképzett lesz, és növeli annak valószínűségét, hogy valaki kikerüljön a túlképzettség állapotból.

Hasonló eredményeket kapott Büchel – Pollmann Schult³⁰ akik nyugat német adatok alapján úgy találták, hogy az azonos formális iskolázottságúak között is nagy különbség lehet a túlképzettség valószínűségére vonatkozóan, és ebben nagy szerepet játszik az iskolai teljesítmény és az iskola típusa.

Dolton és Vignoles³¹ hasonló eredményre jutott az Egyesült Királyság munkapiacát vizsgálva. Ugyanakkor azt is megállapítják, hogy nemcsak az oktatás minősége, de a megszerzett szakterület is számít, vagyis a társadalomtudományi, bölcsész és nyelvi végzettségűek nagyobb valószínűséggel lesznek túlképzettek, mint a mérnök, vagy a természettudományi diplomával rendelkezők, amelyek esetén a kínálat még csekély és a kereslet nagy. Vagyis nem csupán az alulhasznosuló képességek, de a „rossz” típusú emberi tőke felhalmozás is jellemezheti a túlképzettséget, „rossz” típusú alatt azokat a képességeket értve, amelyekre nincs nagy kereslet a munkapiacon. Hasonló vizsgálatokat folytatott Frenette³² a kanadai munkapiacon, természetesen itt más szakterületeket sújtott a túlképzettség.

2. Az eltérő képességek szerepe

A fentebbi modellek és mérések alapfeltevése, hogy a képességek homogének és egy iskolaév elvégzésével, vagy egy képzettség megszerzésével az egyének ugyanazokat a képességeket sajátítják el, ami azonban kétséges. Főleg, mivel a felsőoktatásban résztvevők arányának jelentős növekedése azzal jár, hogy a felsőoktatásba bekerülők képességei jobban szóródnak.³³ Míg 1999-ben Magyarországon a 19-20 évesek 21-24%-a vett részt a felsőoktatásban, addig 2007-re ez az arány 34-38%-ra nőtt, 2010 és 2012 között pedig 29-38%-on stabilizálódott,³⁴ így a képességek szerepének vizsgálata hazánkban is felvetődik.

A túlképzettség alapmodelljének a képességek szerepének vizsgálatával bővített egyik változata Chevalier³⁵ nevéhez kapcsolódik, aki munkájában elkülönítette a jó képességű és a kevésbé jó képességű diplomásokat. Emellett három munkakör típust azonosított: felsőfokú képességeket igénylő munkakört, nem felsőfokú, de

közepes képességet igénylő munkakört, és a nem felsőfokú, alacsony képességet igénylő munkakört. Ez alapján létrejövő lehetséges párosításokat az alábbi 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A felsőfokú végzettek munkákhoz rendelése.

Table 1.: Assignment of graduates' skill levels to jobs

	Jó képességű diplomás munkavállaló	Kevésbé jó képességű diplomás munkavállaló
Felsőfokú képességet igénylő munka	Illeszkedés (Gg)	X
Közepes képességet igénylő munka	Valódi túlképzettség (Ug)	Látszólagos túlképzettség (Uu)
Alacsony képességet igénylő munka	X	Valódi túlképzettség (Lu)

Forrás: Chevalier, A. [2003]: Measuring Over-Education. *Economica*, Vol. 70., No. 279., pp. 512

Eszerint a jó képességű munkavállalók többsége felsőfokú képességeket igénylő munkákért versenyeznek, és a többségük ilyen munkakört tölt be, ami illeszkedést jelent (Gg), míg a sor végén lévő jó képességű munkavállalóknak csak közepes képességeket igénylő munkakörök maradnak (Ug), ezáltal ők valóban túlképzettek lesznek.

A kevésbé jó képességű munkavállalók nem töltenek be felsőfokú képességet igénylő munkát (nem ajánlanak nekik), így ők a közepes képességet igénylő munkákért versenyeznek (Uu). Az irodalom nagy részében ezt is túlképzettségként definiálják, mivel a munkához képest a munkavállaló annak tűnik. Bár az alacsonyabb képességeknek köszönhetően Chevalier úgy véli, ezt a típust másként kell megítélni. A legalacsonyabb képességűeknek pedig az alacsony képességet igénylő munka marad.

Ebben a keretben a jó képességű, de közepes képességet igénylő munkát betöltő diplomás, és a kevésbé jó képességű, alacsony képességet igénylő munkakört betöltő diplomás lesz ténylegesen túlképzett (valódi túlképzettség), akik úgy érezhetik, hogy a képességeik nem hasznosulnak. A kevésbé jó képességű diplomások, akik közepes képességeket igénylő munkát töltenek be, lesznek azok, akik csak formálisan tűnnek túlképzettnak (látszólagos túlképzettség), mivel a képességeik viszont megfelelnek a munkakör által megköveteltnek. A fentebb meghatározott két csoport elkülönítéshez szükség van egy alternatív mérésre is a foglalkozáson alapuló túlképzettség mérés mellett, ez pedig nem más, mint a képességek kihasználásával való megelégedettség. Azok a túlképzett munkavállalók, akik elégedettek lesznek a látszólagos túlképzettségükkel, míg azok, akik elégedetlenek a valójában túlképzettségükkel.

Bár ezen dolgozat keretében nem foglalkozunk a keresetekre gyakorolt hatással, érdemes megjegyezni, hogy Chevalier eredményei szerint a túlképzett

munkavállalók 13%-kal keresnek kevesebbet, mint az illeszkedő társaik, ezt tovább bontva megállapítja, hogy a látszólag túlképzettek 7%-kal, a valójában túlképzettek 26%-kal keresnek kevesebbet, mint az illeszkedő társaik. A nagy különbség a két túlképzett csoport között is azt támasztja alá, hogy a túlképzett munkavállalók csoportja nem homogén.³⁶ Első ránézésre meglepő lehet, miért a látszólag túlképzettek keresnek többet, hiszen elvileg ők a rosszabb képességűek, ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról, hogy a ténylegesen túlképzettek között vannak azok is, akik rossz képességűek és alacsony képességet igénylő munkát töltenek be (Lu). Tovább bontva ezt a csoportot³⁷ megállapította, hogy ténylegesen túlképzettek bérhátránya 18%-ra csökkent, és ezt a az átlagos képességtől való 1 szórásnyi eltérés a 7,5%-kal módosítja (egyenest arányosan). Vagyis az a munkavállaló, aki ténylegesen túlképzett, és egy szórásnyival rosszabb képességekkel rendelkezik mint az átlag, a 18%-os bérhátrányon felül további 7,5%-os bérhátrányt szenved el. Az eredmények szerint a látszólagos túlképzettek bérhátránya továbbra is 7%.

Green – McIntosh³⁸ ezzel összefüggésben azt vizsgálta, hogy vajon az egyének képességeinek alulhasznosulása, vagy a heterogén képességek elmélete állja meg inkább a helyét. Az angol munkaerőpiacon végzett vizsgálatuk az utóbbit igazolta, vagyis a túlképzettek valószínűleg nem rendelkeznek olyan képességekkel, amelyekkel megfelelően elhelyezkedő társaik. Eredményeik szerint a túlképzettek híján vannak a kommunikációs, tervezési, számolási, fogalmazási és problémamegoldó képességeknek.

McGuinness – Bennett³⁹ az egyének képességeit a képzettek kereset eloszlásában elfoglalt helyével becsülte. Az alacsonyabb képességű réteg esetében jelentősebb volt a túlképzettek koncentráltasága, mint a három felső kategóriában, ahol a férfiak 20%-a, a nők 10%-a túlképzett. A keresetek becslése szerint az alacsonyabb és közepes képességű végzettek szignifikáns bérhátrányt szenvednek el illeszkedő társaikhoz képest.

3. A vizsgálat eredményei

A vizsgálat alapját jelentő adatokat a Diplomás Pályakövető Rendszer keretében végzett kérdőíves felmérés során gyűjtötték. A kérdőív felvételére 2010 tavaszán került sor, amelynek során a Debreceni Egyetem TEK és az AGTC karain 2007-ben és 2009-ben végzett minden hallgatónak elektronikus formában került kiküldésre. Ez mintegy 6000 kérdőívet jelent, amelyből a visszaérkezett 622 darab kérdőív körülbelül 10%-os válaszadási arányt jelent, amely megszokott az ilyen kérdőívek esetében, sőt még jónak is tekinthető.

A válaszadók többsége 2007-ben (29,4%) és 2009-ben (63,6%) végzett.⁴⁰ Kor megoszlásukat tekintve a mintába többségében a 21 és 30 év közöttiek vannak, 68,1%-uk nő és 31,9%-uk férfi.

A túlképzettség mérésére a közvetett önértékelés módszerét alkalmaztam, míg a képességek hasznosulását a munkával való elégedettség alapján mértem, amely 6 a munkával kapcsolatos összetevő 1-től 5-ös skálán mért egyszerű számtani átlagából adódott. Ez alapján a válaszadók 66,4%-a (332 fő) illeszkedő, 19,8%-a (99fő) kvázi túlképzett és 13,8%-a (69 fő) ténylegesen túlképzett kategóriába esett. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy milyen a kapcsolat az egyes kategóriák és a vizsgálatba bevont változók között, azaz mi befolyásolhatja azt, hogy valaki túlképzett lesz.

A válaszadók személyes tulajdonságai közül a nemeknél 10%-os szignifikancia szinten (a χ^2 szignifikancia értéke 0,06) mutatható ki különbség az egyes túlképzettségi kategóriák között: a mintában a férfiakra inkább jellemző a kvázi túlképzettség a nőkre a tényleges túlképzettség. úgy tűnik, hogy alapvetően igaz, hogy a nők a karrier út megszakítása miatt (pl gyerekvállalás miatt) a túlképzettség magasabb kockázatával szembesülnek.

2. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a nemek kapcsolata

Table 2.: The relationship between gender and category of overeducation

	kvázi túlképzett	ténylegesen túlképzett	illeszkedő	Összesen
nő	61 61,60%	54 78,30%	215 65,00%	330 66,10%
férfi	38 38,40%	15 21,70%	116 35,00%	169 33,90%
Összesen	99 100,00%	69 100,00%	331 100,00%	499 100,00%

Az életkor úgy tűnik nincs kapcsolatban a túlképzettséggel, bár ebben szerepet játszhatnak a minta sajátosságai is.⁴¹

3. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és az életkor kapcsolata

Table 3.: The relationship between age and the category of overeducation

	Illeszkedő		kvázi túlképzett		ténylegesen túlképzett		sig
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	
életkor	30,09	6,919	29,33	6,839	29,68	5,723	0,579*

Az oktatással kapcsolatos változók között szerepelt a szak szintje, a szakterület, és a tagozat. Az, hogy valaki egyetemi vagy főiskolai, bsc vagy mester szinten szerzi meg a diplomáját úgy tűnik nem befolyásolja, hogy túlképzetté válik: a függetlenséget vizsgáló χ^2 szignifikancia értéke 0,542, azaz elvethető a kapcsolat fennállása. Bár egyenként tesztelve azt találjuk, hogy 5%-os szignifikancia szint mellett a főiskolai végzettség jellemzően végzettségüknél és képességüknél alacsonyabb munkakört töltenek be, azaz inkább ténylegesen túlképzettek.

4. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a képzettség szintje közötti kapcsolat**Table 4.: The relationship between level of education and the category of overeducation**

	kvázi túlképzett	ténylegesen túlképzett	Illeszkedő	Összesen	χ^2 értéke
egyetem	59 61,5%	33 50,8%	195 62,5%	287 60,7%	0,209
főiskola	22 22,9%	23 35,4%	71 22,8%	116 24,5%	0,091
bsc	9 9,4%	5 7,7%	26 8,3%	40 8,5%	0,923
msc	6 6,3%	4 6,2%	20 6,4%	30 6,3%	0,996
	96 100,0%	65 100,0%	312 100,0%	473 100,0%	

A szakterület esetében azt láthatjuk, hogy vannak eltérések a sokaság teljes megoszlása és az egyes szakterületek túlképzettségi kategóriákon belüli megoszlása között. Így a végzetek egyes csoportjai eltérő munkapiaci lehetőségekkel szembesülnek. Vannak olyan szakterületek, amelyekben jellemzően a végzettségüknek megfelelően helyezkedtek el a végzetek, hazánkban ilyenek az agrártudományi, az informatikai, a műszaki és a természettudományi képzési területek. A végzettségüket és a képességeiket sem használják ki a jogi és igazgatási, a pedagógiai és a társadalomtudományi területen diplomát szerzőt. Míg a képzettségüknek ugyan nem, de alacsonyabb képességüknek megfelelően helyezkednek el jellemzően a bölcsészettudományi és a gazdasági végzetek. Nem számottevő a művészeti és egészségtudományi területen végzetek száma. Azonban ha a statisztikai próba értékét tekintjük, akkor a szakterületek és az egyes túlképzettségi kategóriák között összességében nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat (a χ^2 négyzet próba szignifikancia értéke 0,516).⁴² Egyénileg pedig csak a pedagógiai szakterület van hatással a foglalkoztatás milyenségére 5%-os szignifikancia szinten.

5. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a szakterületek kapcsolata**Table 5.: The relationship between field of graduation and the category of overeducation**

	kvázi túlképzett	ténylegesen túlképzett	Illeszkedő	Összesen	χ^2 szig. értéke
Agrártudományi	8 8,2%	4 6,3%	30 9,5%	42 8,8%	0,708
Bölcsészettudományi	24 24,7%	12 19,0%	51 16,1%	87 18,3%	0,157
Gazdasági	16 16,5%	7 11,1%	37 11,7%	60 12,6%	0,431

Informatikai	9 9,3%	6 9,5%	32 10,1%	47 9,9%	0,966
Jogi és igazgatási	4 4,1%	5 7,9%	22 7,0%	31 6,5%	0,544
Műszaki	8 8,2%	5 7,9%	35 11,1%	48 10,1%	0,601
Művészeti	1 1,0%	0 ,0%	2 ,6%	3 ,6%	0,724
Orvos- és egészség- tudományi	0 ,0%	0 ,0%	1 ,3%	1 ,2%	0,777
Pedagógiai	10 10,3%	13 20,6%	31 9,8%	54 11,3%	0,044
Társadalomtudományi	2 2,1%	3 4,8%	9 2,8%	14 2,9%	0,607
Természettudományi	14 14,4%	8 12,7%	59 18,7%	81 17,0%	0,388
Egyéb	1 1,0%	0 ,0%	7 2,2%	8 1,7%	0,394
Összesen	97 100,0%	63 100,0%	316 100,0%	476 100,0%	

A munkakeresés időtartamát tekintve azt láthatjuk, hogy a túlképzett munkavállalók nehezebben találnak munkát maguknak, közülük is inkább azok fogadnak el nehezebben végzettségüknek nem megfelelő állást, akik a képességeiket sem használják ki az adott munkakörben (3,7 hónap). A munkakeresés idejének hatása azonban statisztikai próbával nem igazolható.

Ha megvizsgáljuk a munkahelyek számát, azt láthatjuk, hogy az illeszkedő munkavállalók valamivel többször váltottak már munkát, amivel esetleg az illeszkedésükön javíthattak, de ez a különbség statisztikailag nem szignifikáns. A munkakörben eltöltött idő kapcsán is láthatjuk, hogy a túlképzett munkavállalók rövidebb ideje dolgoznak jelenlegi munkahelyükön, amely az illeszkedési elméletet támasztaná alá, de ez a különbség sem igazolható statisztikailag.

A munkatapasztalat szempontjából szintén az látható, hogy a túlképzettek kevesebb munkatapasztalattal rendelkeznek, azaz a helyettesítési elmélet szerint ennek hiányát ellensúlyozzák a magasabb végzettséget, de statisztikailag ez sem támasztható alá.

A mobilitási hajlandóságot a 14 éves kor előtti állandó lakóhely illetve a jelenlegi lakóhely km-ben mért legrövidebb távolságával mértem, ahol a jelenlegi lakóhely hiányzott, ott azt a jelenlegi munkahely városával közelítetem. Ez a legtöbb esetben jellemzően Budapest volt. A mintában 20 fő költözött külföldre, akik átlagosan 1747 km-re laktak 14 éves kori lakhelyüktől, míg az itthoni átlag 90 km. A jelentős km-beli különbség torzító hatásának kiküszöbölésére, a mobilitás hajlandóságot a külföldi munkavállalók nélkül vizsgáltam. Láthatjuk, hogy a ténylegesen túlképzettek jóval kevésbé mobilak, míg illeszkedő társaik hajlandóak

nagyobb távolságra is elköltözni korábbi lakóhelyüktől, és ez az eredmény statisztikailag is igazolható, azaz alátámasztható a mobilitási elmélet.

Ezt kiegészítve az ingázási hajlandóság kapcsán is látható némi különbség, vagyis az illeszkedő munkavállalók hajlandóak többet utazni a megfelelő munkáért, de ez az eredmény sem szignifikáns.

A piaci rigiditást annak a megyének a munkanélküliségi rátájával mértem (2009 évre vonatkozóan), ahol a válaszadó munkát vállalt. Látható, hogy a túlképzett munkavállalók valóban olyan munkapiacokon keresnek állást, amelyeknek jellemzően magasabb a munkanélküliségi rátájuk, azaz ahol a verseny nagyobb az álláskeresők között, de mivel ebben az esetben is elvethető a kapcsolat, ezért itt feltételezhetően ennek inkább a foglalkoztatás valószínűségére van hatása.

7. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a munkavállalás kapcsolata⁴³

Table 7.: The relationship between attributes of work and the category of overeducation

Változó	Illeszkedő		kvázi túlképzett		ténylegesen túlképzett		sig
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	
álláskereső ideje (hó)	2,75	4,307	3,34	4,391	3,7	5,68	0,276*
munkahelyek száma (db)	1,51	0,834	1,49	0,715	1,46	0,703	0,870*
munkatapasztalat (év)	7,78	7,08	7,05	7,12	6,97	5,4	0,482*
munkahelyen eltöltött idő (hó)	51,94	165,08	42,74	62,62	41,81	46,35	0,636*
mobilitás (km)	77,64	118,24	132,31	341,14	36,9	72,39	0,047
ingázás (perc)	26,59	20,51	24,51	19,613	23,87	23,324	0,506*
piaci rigiditás (%)	11,49	3,83	11,64	3,67	12,35	3,76	0,257*

A beosztás és a túlképzettség összefüggéséről elmondható, ahogy az alkalmazottak jellemzően valódi túlképzettek, itt jellemzőbb, hogy a munkavállalók nem használják ki sem képzettségüket, sem képességüket. Az egyéb vezetők, pl csoportvezető azonban jellemzően kvázi túlképzettek, ami azt jelenti, hogy végzettségük nem, de képességeik megfelelnek a munka által elvártnak. Úgy tűnik, mintha ezen a szinten olyanok állnának, akik nem is alkalmasak ennél magasabb beosztás betöltésére. A ranglétra magasabb fokain viszont jellemzőbb az illeszkedő foglalkozás, azaz várhatóan a karrier út előrehaladásával az illeszkedés is javul, ugyanakkor ez nem támasztható alá statisztikailag (vonatkozó χ^2 szignifikancia értéke 0,213).

8. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a beosztás kapcsolata**Table 8.: The relationship between level of job and the category of overeducation**

	kvázi túlképzett	ténylegesen túlképzett	Illeszkedő	Összesen	χ^2 szig. értéke
alkalmazott	72 75,8%	60 89,6%	260 79,8%	392 80,3%	0,109
egyéb vezető	11 11,6%	3 4,5%	20 6,1%	34 7,0%	0,139
középvezető	9 9,5%	2 3,0%	35 10,7%	46 9,4%	0,133
felsővezető	3 3,2%	2 3,0%	11 3,4%	16 3,3%	0,978
Összesen	95 100,0%	67 100,0%	326 100,0%	488 100,0%	

A karrier út egy másik megközelítésében az illeszkedés és a vállalat méret kapcsolatát vizsgáltam, azt vártam, hogy a vállalat méret növekedésével az illeszkedés és a képességek kihasználása is javul. A mikrovállalkozásoknál a munkavállalók sem a végzettségüket, sem a képességeiket nem használják ki. A kisvállalkozásoknál a végzettséget nem, de a képességeiket jellemzően kihasználják, míg a középvállalkozásoknál az illeszkedés a jellemző kategória. Eddig a szintig az elmélet igazolódni látszik, de a nagyvállalatok esetében viszont megint a kvázi túlképzettség lesz jellemző, azaz a képességeiket kihasználják, de végzettségüket nem. Ugyanakkor ezek a különbségek statisztikailag nem számottevőek (χ^2 szignifikancia értéke 0,845). Vagyis itt sem igazolható a karrier mobilitás elmélete.

9. táblázat. A túlképzettségi kategóriák és a vállalat méret kapcsolata**Table 9.: The relationship between size of employer and the category of overeducation**

	kvázi túlképzett	ténylegesen túlképzett	Illeszkedő	Összesen	χ^2 szig. értéke
mikro-vállalkozás	10 10,2%	9 13,0%	35 10,8%	54 11,0%	0,831
kis-vállalkozás	26 26,5%	18 26,1%	75 23,1%	119 24,2%	0,734
közép-vállalkozás	28 28,6%	21 30,4%	116 35,8%	165 33,6%	0,346
nagyvállalat	34 34,7%	21 30,4%	98 30,2%	153 31,2%	0,7
	98 100,0%	69 100,0%	324 100,0%	491 100,0%	

4. Összefoglalás

Jelen tanulmányban kísérletet tettem arra, hogy megvizsgáljam, milyen tényezők magyarázzák azt, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők elvállalnak a végzettségük szintjénél alacsonyabb képzettség igényű munkákat is. Az elméletben azonosított magyarázatokat a Debreceni Egyetem 2007 és 2009-ben végzett hallgatóinak mintáján teszteltem.

Vizsgáltam a személyes jellemzők hatását, mint a nem és a kor. A mintából megállapítható, hogy a nőkre jellemzőbb, hogy sem képzettségüket, sem képességeiket nem használják ki a munkájukban, és a túlképzettség magasabb valószínűségével szembesülnek, amely abból adódhat, hogy a karrier út megszakadása miatt inkább elvállalnak ilyen munkaköröket is. Ugyanakkor nem vizsgáltam, hogy vajon ezt hogyan módosítja a házasság megléte, azaz vajon teljesül-e a házastársi állapot elmélet.

A képzés jellemzői közül a végzettség szintjének csak a főiskolai diploma esetében volt szignifikáns hatása. Eszerint a főiskolai végzettek inkább lesznek ténylegesen túlképzettek, azaz sem végzettségüket sem képességeiket nem használják ki a munkakörükben.

A szakterület közül egyedül a pedagógusi terület esetében igazolható, hogy az itt végzettek jellemzően valódi túlképzettekkel válnak.

A munkába járással kapcsolatosan egyedül a mobilitási hajlandóságnak volt statisztikailag szignifikáns hatása a túlképzettségre. Azok, akik messzebbre hajlandók költözni, inkább valószínű, hogy megfelelő állást találnak, míg akik korlátozott méretű munkapiacra keresnek állást, azok kénytelenek elfogadni képzettségüknél és képességi szintjüknel is alacsonyabb munkakört.

A mintára azonban nem volt bizonyítható a helyettesítési, a karrier mobilitási és az illeszkedési elméletet érvényessége. Nem volt továbbá szignifikáns hatása a munkapiaci verseny erősségének, és a mikro tényezőknek, pl. az ingázási hajlandóságnak sem.

JEGYZETEK

1. Duncan, G. J. – Hoffman, S. D. (1981): The Incidence and Wage Effects of Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol. 1., No. 1., pp. 75-86
2. lásd pl. Rumberger, R. W. (1987): The Impact of Surplus Schooling on Productivity and Earnings. *The Journal of Human Resources*. Vol. 22., No. 1. pp. 24-50.
3. Verdugo R. R. – Verdugo, N. T. (1989): The Impacts of Surplus Schooling on Earnings. Some Additional Findings. *The Journal of Human Resources*, Vol. 24., No. 4., pp. 629-643.
4. Kiker, B. F., – Santos, M. C., – De Oliveira, M. M. (1997): Overeducation and undereducation: evidence for Portugal. *Economics of Education Review*, Vol. 16., No. 2., pp. 111-125.

- illetve Mendes, M. O. – Santos, M. C. – Kiker B. F. (2000): The Role of Human Capital and Technological Change in Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol 19., pp 199-206.
5. (lásd pl. Cohn, E. – Khan, S. P. (1995): The Wage Effect of Overschooling Revisited. *Labour Economics*, Vol 2, pp. 67-76.,
Kiker, B. F., – Santos, M. C., – De Oliveira, M. M. (1997): Overeducation and undereducation: evidence for Portugal. *Economics of Education Review*, Vol. 16., No. 2., pp. 111–125.,
Rubb, S (2003): Overeducation in the labor market: a comment and re-analysis of a meta-analysis. *Economics of Education Review*, Vol. 22., pp. 621 - 629
6. Groot, W. –van den Brink, H. (2000): Overeducation is the Labor Market: a Meta-analysis. *Economics of Education Review*, Vol 19., pp. 149–158.
7. Cohn, E. – Khan, S. P. (1995): The Wage Effect of Overschooling Revisited. *Labour Economics*, Vol 2, pp. 67-76.
8. Kiker, B. F., – Santos, M. C., – De Oliveira, M. M. (1997): Overeducation and undereducation: evidence for Portugal. *Economics of Education Review*, Vol. 16., No. 2., pp. 111–125
9. Bauer, K. T. (2002): Educational mismatch and wages: a panel analysis. *Economics of Education Review*, Vol 21, No. 3., pp. 221-229.
10. Hartog, J. (2000): Over Education and Earnings: Where are We, Where should We Go? *Economics of Education Review*, Vol 19., No.2, 131-147
11. OECD(2010a): Employment Outlook 2010. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: <http://www.oecd.org/dataoecd/30/33/43272221.pdf>, letöltés ideje: 2011-04-27
OECD (2010b): Education at a Glance 2010. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd.org/document/52/0,3746,en_2649_39263238_45897844_1_1_1_1,00.html : 2011-06-28
12. 2008-ban az OECD (2010a, 2010b) adatai szerint a felsőfokú végzettek munkanélküliségi rátája Magyarországon 2,31%, ami a 10 legalacsonyabb 32 országból, a 16-24 éves népesség munkanélküliségi rátájának mindössze 30%-a, ami viszont a legalacsonyabb érték.
13. lásd pl. Kotsis Ágnes (2009): Regionális munkaerőpiaci helyzetkép és a frissdiplomások helyzetének vizsgálata. In: Mazsu János – Ujhelyi Mária (szerk.): Oktatás és munkaerőpiac az észak-alföldi régióban. Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Európai Tanulmányok Központja – Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen., 89-112.old.
14. lásd pl. Polónyi István (2005): A felsőoktatás és gazdasági szakemberigény. *Munkaügyi Szemle*, 49. évf., 5. sz., 26. o.
15. Groot, W. –Brink, van den H. (2000): Overeducation is the Labor Market: a Meta-analysis. *Economics of Education Review*, Vol 19., pp. 149–158.

16. McGuinness, S. (2006): Overeducation in the Labour Market. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 20., No. 3., pp. 387-418.
17. Sicherman, N., (1991): "Overeducation" in the Labor Market. *Journal of Labor Economics*, Vol. 9., No. 2., pp. 101-122.
18. Ezt megerősítő eredményeket kapott Rosen, S. (1972). Learning and Experience in the Labor Market. *Journal of Human Resources*, Vol. 7., No. 3., 326–342.
 Kiker, B. F., – Santos, M. C., – De Oliveira, M. M. (1997): Overeducation and undereducation: evidence for Portugal. *Economics of Education Review*, Vol. 16., No. 2., pp. 111–125
 Daily, M. C. – Büchel, F. – Duncan, G. J. (2000): Premiums and penalties for surplus and deficit education. Evidence from the United States and Germany. *Economics of Education Review*, Vol. 19., pp. 169–178
 Smoorenburg, M. S. M. –Velden, R. K. W. (2000): The Training of School Leavers Complementarity or Substituion? *Economics of Education Review*, Vol. 19., No. 2., pp. 207-217.
 Smoorenburg, M. S. M. –Velden, R. K. W. (2000): The Training of School Leavers Complementarity or Substituion? *Economics of Education Review*, Vol. 19., No. 2., pp. 207-217.
19. Sicherman, N., (1991): "Overeducation" in the Labor Market. *Journal of Labor Economics*, Vol. 9., No. 2., pp. 106
20. Sicherman, N. – Galor, O. (1990): A Theory of Career Mobility. *Journal of Political Economy*, Vol. 98., No. 1., pp.169-192.
21. Ezt alátámasztó eredményeket kapott: Alba-Ramírez, A. (1993): Mismatch in the Spanish Labor Market: Overeducation? *The Journal of Human Resources*, Vol. 28., No. 2., pp. 259-278.
 Sicherman, N. (1991): "Overeducation" in the Labor Market. *Journal of Labor Economics*, Vol. 9., No. 2., pp. 101-122.
 Büchel, F (2001): Overqualification – reasons, measurement issues, and typological affinity to unemployment. In Descy, P. – Tessaring, M. (Eds.): *Training in Europe. Second report on vocational training research in Europe 2000*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, pp. 453–560.
- Groenveld, S. – Hartog, J. (2004): Overeducation, wages and promotions within the firm. *Labour Economics*, Vol. 11., pp. 701-714
22. Groot, W. (1993): Overeducation and the Returns to Enterprise related Schooling. *Economics of Education Review*, Vol. 12, pp. 299–309.
23. Dolton, J P. – Silles, M. A. (2008): The effect of over-education on earnings in the graduate labour market. *Economics of Education Review*, Vol. 27., No. 2., pp. 125-139.
24. Frank, R. H. (1978) Why Women Earn Less: The Theory and Estimation of Differential Overqualification. *American Economic Review*, Vol. 68., No.3., pp 360-373.

25. McGoldrick, K. M – Robst, J. (1996): Gender Differences in Overeducation. A Test of the Theory of Differential Overqualification. *American Economic Review*, Vol. 86, No. 2., pp 280 - 284
26. Costa, D.L. – Kahn, M E. (2000): Power Couples: Changes in the Locational Choice of the College Educated, 1940-1990. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115., No 4., pp 1287-1315.
27. Büchel, F. – Battu, H. (2002): The Theory of Differential Overqualification: Does it Work? IZA Discussion Paper No. 511. Institute for Study of Labor, Bonn.
28. Büchel, F. –Ham, M. (2003): Overeducation, Regional Labor Markets, and Spatial Flexibility. *Journal of Urban Economics*, Vol. 53. ,pp. 482–493
29. Robst , J. (1995): College Quality and Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol. 14., No. 3., pp. 221-228.
30. Büchel, F. – Pollmann-Schult, M. (2001): Overeducation and Skill Endowments. The Role of School Achievement and Vocational Training Quality. IZA Discussion Paper, No. 337, The Institute for the Study of Labor, Bonn.
31. Dolton, P. – Vignoles, A. (2000): The incidence and Wage Effects of Overeducation in the UK Graduate Labour Market. *Economics of Education Review*, Vol. 19., pp. 179-198.
32. Frenette, M. (2004): The Overqualified Canadian Graduate: The Role of the Academic Program in the Incidence, Persistence, and Economic Returns to Oooverqualification. *Economics of Education Review*, Vol. 23, No. 1., pp. 29–45.
33. McGuinness, S. (2006): Overeducation in the Labour Market. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 20., No. 3., pp. 387-418.
34. OECD (2001): Education at a Glance. OECD Indicators 2002. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: <http://www.oecd.org/dataoecd/34/57/43618481.pdf>, letöltés ideje: 2010-07-29
- OECD (2009): Education at a Glance 2009. OECD Indicators. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2009_eag-2009-en, letöltés ideje: 2016-10-25
- OECD (2014): Education at a Glance 2014. OECD Indicators. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2014_eag-2014-en, letöltés ideje: 2016-10-25
35. Chevalier, A. (2000): Graduate Over-Education in the UK. Centre for the Economics of Education, London.
- Chevalier, A. (2003): Measuring Over-Education. *Economica*, Vol. 70., No. 279., pp. 509-531
36. Illetve a nem és a kohorsz kölcsönhatását tartalmazó bevonásával az eredmények annyiban módosulnak, hogy a látszólag túlképzettek 6%-kal, a valójában túlképzettek 34%-kal keresnek kevesebbet, mint az illeszkedő társaik.
37. Chevalier, A. (2000): Graduate Over-Education in the UK. Centre for the Economics of Education, London. pp. 11-12

38. Green, F. – McIntosh, S. (2007): Is there a Genuine Under-utilization of Skills Amongst the Over-Qualified? *Applied Economics*, Vol. 39., pp 427-439.
39. McGuinness, S – Bennett, J. (2008): Overeducation in the graduate labour market: A quantile regression approach. *Economics of Education Review*, Vol. 26., pp. 521-531.
40. Az eltérés, azaz hogy vannak olyanok, akik 2007-től és 2009-től eltérő évben végzetek valószínűleg a nyelvvizsga miatti csúszásoknak tudható be.
41. Mivel itt nem teljesült a szórások homogenitásának feltétele (5%-os szignifikancia szinten) így One-way Anova F statisztika szignifikancia értéke helyett a Welch-próba szignifikancia értéke szerepel.
42. Megj.: Ha kizárjuk azokat a kategóriákat, amelyek 10-nél kevesebb főt tartalmaznak (egészségügyi, művészeti, művészetközvetítői, és egyéb)
43. A *-gal jelölt esetekben nem teljesült a szórások homogenitásának feltétele (5%-os szignifikancia szinten) így ezekben az esetekben az One-way Anova F statisztika szignifikancia szintje helyett a Welch-próba szignifikancia értéke szerepel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alba-Ramírez, A. (1993): Mismatch in the Spanish Labor Market: Overeducation? *The Journal of Human Resources*, Vol. 28., No. 2., pp. 259-278.
- Bauer, K. T. (2002): Educational mismatch and wages: a panel analysis. *Economics of Education Review*, Vol 21, No. 3., pp. 221-229.
- Büchel, F (2001): Overqualification – reasons, measurement issues, and typological affinity to unemployment. In Descy, P. – Tessaring, M. (Eds.): *Training in Europe. Second report on vocational training research in Europe 2000*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, pp. 453–560.
- Büchel, F. – Battu, H. (2002): *The Theory of Differential Overqualification: Does it Work?* IZA Discussion Paper No. 511. Institute for Study of Labor, Bonn.
- Büchel, F. – Pollmann-Schult, M. (2001): *Overeducation and Skill Endowments. The Role of School Achievement and Vocational Training Quality*. IZA Discussion Paper, No. 337, The Institute for the Study of Labor, Bonn.
- Büchel, F. – Ham, M. (2003): Overeducation, Regional Labor Markets, and Spatial Flexibility. *Journal of Urban Economics*, Vol. 53. ,pp. 482–493
- Chevalier, A. (2000): *Graduate Over-Education in the UK*. Centre for the Economics of Education, London.
- Chevalier, A. (2003): Measuring Over-Education. *Economica*, Vol. 70., No. 279., pp. 509-531.
- Cohn, E. – Khan, S. P. (1995): The Wage Effect of Overschooling Revisited. *Labour Economics*, Vol 2, pp. 67-76.

- Costa, D.L. – Kahn, M. E. (2000): Power Couples: Changes in the Locational Choice of the College Educated, 1940-1990. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115., No 4., pp 1287-1315.
- Daily, M. C. – Büchel, F. – Duncan, G. J. (2000): Premiums and penalties for surplus and deficit education. Evidence from the United States and Germany. *Economics of Education Review*, Vol. 19., pp. 169–178
- Dolton, P. – Vignoles, A. (2000): The incidence and Wage Effects of Overeducation in the UK Graduate Labour Market. *Economics of Education Review*, Vol. 19., pp. 179-198.
- Dolton, J.P. – Silles, M. A. (2008): The effect of over-education on earnings in the graduate labour market. *Economics of Education Review*, Vol. 27., No. 2., pp. 125-139.
- Duncan, G. J. – Hoffman, S. D. (1981): The Incidence and Wage Effects of Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol. 1., No. 1., pp. 75-86
- Frank, R. H. (1978) Why Women Earn Less: The Theory and Estimation of Differential Overqualification. *American Economic Review*, Vol. 68., No.3., pp 360-373.
- Frenette, M. (2004): The Overqualified Canadian Graduate: The Role of the Academic Program in the Incidence, Persistence, and Economic Returns to Overqualification. *Economics of Education Review*, Vol. 23, No. 1., pp. 29–45.
- Groenveld, S. – Hartog, J. (2004): Overeducation, wages and promotions within the firm. *Labour Economics*, Vol. 11., pp. 701-714.
- Green, F. – McIntosh, S. (2007): *Is there a Genuine Under-utilization of Skills Amongst the Over-Qualified?* *Applied Economics*, Vol. 39., pp 427-439.
- Groot, W. (1993): Overeducation and the Returns to Enterprise related Schooling. *Economics of Education Review*, Vol. 12, pp. 299–309.
- Groot, W. – Brink, van den H. (2000): Overeducation is the Labor Market: a Meta-analysis. *Economics of Education Review*, Vol 19., pp. 149–158.
- Hartog, J. (2000): Over Education and Earnings: Where are We, Where should We Go? *Economics of Education Review*, Vol 19., No.2, 131-147
- Kiker, B. F., – Santos, M. C., – De Oliveira, M. M. (1997): Overeducation and undereducation: evidence for Portugal. *Economics of Education Review*, Vol. 16., No. 2., pp. 111–125.
- Kotsis Ágnes (2009): Regionális munkaerőpiaci helyzetkép és a frissdiplomások helyzetének vizsgálata. In: Mazsu János – Ujhelyi Mária (szerk.): Oktatás és munkaerőpiac az észak-alföldi régióban. Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Európai Tanulmányok Központja – Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen., 89-112.old.
- McGoldrick, K. M – Robst, J. (1996): Gender Differences in Overeducation. A Test of the Theory of Differential Overqualification. *American Economic Review*, Vol. 86, No. 2., pp 280 - 284.
- McGuinness, S. (2006): Overeducation in the Labour Market. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 20., No. 3., pp. 387-418.
- McGuinness, S – Bennett, J. (2008): *Overeducation in the graduate labour market: A quantile regression approach*. *Economics of Education Review*, Vol. 26., pp. 521-531.

- Mendes, M. O. – Santos, M. C. – Kiker B. F. (2000): The Role of Human Capital and Technological Change in Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol 19., pp 199-206.
- OECD (2001): Education at a Glance. OECD Indicators 2002. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: <http://www.oecd.org/dataoecd/34/57/43618481.pdf>, letöltés ideje: 2010-07-29
- OECD (2009): Education at a Glance 2009. OECD Indicators. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2009_eag-2009-en, letöltés ideje: 2016-10-25
- OECD (2014): Education at a Glance 2014. OECD Indicators. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2014_eag-2014-en, letöltés ideje: 2016-10-25
- OECD (2010a): Employment Outlook 2010. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: <http://www.oecd.org/dataoecd/30/33/43272221.pdf>, letöltés ideje: 2011-04-27
- OECD (2010b): Education at a Glance 2010. Organisation for Economic Co-Operation and Development, letöltés helye: http://www.oecd.org/document/52/0,3746,en_2649_39263238_45897844_1_1_1_1,00.html : 2011-06-28
- Polónyi István (2005): A felsőoktatás és gazdasági szakemberigény. *Munkaügyi Szemle*, 49. évf., 5. sz., 26. o.
- Robst, J. (1995): College Quality and Overeducation. *Economics of Education Review*, Vol. 14., No. 3., pp. 221-228.
- Rosen, S. (1972). Learning and Experience in the Labor Market. *Journal of Human Resources*, Vol. 7., No. 3., 326–342.
- Rubb, S (2003): Overeducation in the labor market: a comment and re-analysis of a meta-analysis. *Economics of Education Review*, Vol. 22., pp. 621 - 629
- Rumberger, R. W. (1987): The Impact of Surplus Schooling on Productivity and Earnings. *The Journal of Human Resources*. Vol. 22., No. 1. pp. 24-50.
- Sicherman, N. – Galor, O. (1990): A Theory of Career Mobility. *Journal of Political Economy*, Vol. 98., No. 1., pp.169-192.
- Sicherman, N. (1991): “Overeducation” in the Labor Market. *Journal of Labor Economics*, Vol. 9., No. 2., pp. 101-122.
- Smoorenburg, M. S. M. –Velden, R. K. W. (2000): The Training of School Leavers Complementarity or Substitution? *Economics of Education Review*, Vol. 19., No. 2., pp. 207-217.
- Verdugo R. R. – Verdugo, N. T. (1989): The Impacts of Surplus Schooling on Earnings. Some Additional Findings. *The Journal of Human Resources*, Vol. 24., No. 4., pp. 629-643.

Miklós Péter*

ROMA FIATALOK A MUNKAERŐPIAC KAPUJÁBAN

YOUNG ROMANIES AT THE GATE OF LABOUR MARKET

ABSTRACT

The presence of the romany population in Hungary in the world of education and the world of work fluctuated greatly in the twentieth century. While in the age of state-socialism the employment rate of romanies was very high in Hungary, it dropped dramatically after the change of regime (1989/1990). In the higher education levels – and especially in colleges and universities – romany students are disproportionally underrepresented. There are several reasons for this, mostly the negative mechanism of educational segregation. Recently, governmental and civil endeavors have also emerged to eliminate segregation and increase the presence of romany students in higher education. After the educational opportunities, the road to the labor market will be opened.

1. Bevezetés

Kemény István 1993-ban a következőket fogalmazta meg a magyarországi munkanélküliség tendenciáit. „Aki ma Magyarországon munka nélkül van, annak 98%-nál nagyobb az esélye arra, hogy egy hónapon belül nem talál munkát. Amerikában viszont ez az arány 45%. A magyar munkanélküliségnek ez a legtragikusabb vonása. Az új munkahelyet azok szerzik meg, akik egy régi munkahelyt cserélnek újra. A munkanélküliek táborába belépés van, a kilépés pedig elenyészően kicsi.”¹

A szociológus azt is megállapította, hogy „a cigányok aránya 16% a munkanélküliek között, holott országos arányuk 5% alatt van. Tehát a cigányok abszolút felül vannak reprezentálva a munkanélküliek között. De még a 16%-nál is jobban rávilágítanak a cigányok valódi helyzetére azok az adatok, amelyek arról szólnak, hogy a négy hónapnál rövidebb ideje munka nélkül lévők között csak 8%, a tíz hónapnál régebben munkanélküliek között viszont már 24% az arányuk. Tehát a cigányokat már 1990–91-ben elzavarták a munkahelyükről. Természetesen jelenleg is vannak cigány dolgozók, de ők már a cigányság középosztályát alkotják.”²

* Dr. Miklós Péter PhD főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, címzetes főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola

2. A romák képzési és foglalkoztatási tendenciái

A magyarországi cigánysággal már a tizenkilencedik századtól kezdve foglalkozik a tudományos kutatás – az elsők között Habsburg József főherceg (1833–1905), Wlislöck Henrik (1856–1907) rozsnói gimnáziumi tanár és Herrmann Antal (1851–1926) szegedi professzor ilyen irányú munkássága érdemel említést –, azonban ezek a vizsgálatok előbb nyelvészeti és etnológiai, később szociográfiai módszertannal végeztek voltak, s a társadalomtudományos – elsősorban szociológiai, másodsorban pedagógiai, politológiai, kisebbségkutatási stb. – módszerek csak a 1960-as években jelentek meg a hazai roma csoportok empirikus kutatásában.

Ennek okát Havas Gábor szociológus abban jelölte meg, hogy az 1960-as években megindult a cigányságnak az iparban való tömeges alkalmazása, így életmódjuk megismerése, életszínvonaluk, lakás- és szociális körülményeik javítása, képzésük nem pusztán a tudományos megismerés nézőpontjából, de a foglalkoztatáspolitikai, valamint a szociálpolitikai és oktatáspolitikai döntéshozatal számára is fontossá vált. „Elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszerre érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standart alatti életszínvonala, és az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkerek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt betöltésének. tudniillik, hogy biztosítsák az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletét. Többek között ezért született meg a »szociális föltételeknek meg nem felelő telepek« felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata” – összgezett Havas Gábor.³

Mivel azonban a szociológiai kutatás számára szükséges alapvető adatok és információk hiányoztak a magyarországi roma népességről, 1970–1971-ben a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete Kemény István vezetésével reprezentatív alapkutatást végzett a magyarországi cigányság körében. Ennek eredményeit folyóiratcikkekben és kötetekben publikálták a kutatás résztvevő az 1970-es évek folyamán. Kemény és munkatársai hangsúlyozták, hogy a cigányság leszakadásának kérdése nem etnikai kérdés, hanem társadalmi rétegprobléma (s ismertették a cigány és nem cigány szegények helyzetének hasonlóságát), illetve folyamatszerűen elemezték – az egyébként egymástól élesen elkülönült életforma-csoportokra bomló, kulturálisan és nyelvileg is meglehetősen heterogén cigányságon belül – a roma mélyszegénység kialakulásának és újratermelődésének társadalmi, gazdasági, valamint szociál- és oktatáspolitikai összefüggéseit.⁴

Negyedszázaddal később viszont Radó Péter – aki szerint a romák ab ovo „hátrányos helyzetben vannak az oktatásban, a munkaerőpiacon és a kultúrában” – a „cigányprobléma” kifejezett etnikai jellegét és tartalmát emelte ki. „A roma »problémavilág« minden eleme határozottan etnikai dimenziót ölt: a romák »mint

cigányok» szegények, »mint cigányok« sikertelenek az oktatási rendszerben és »mint cigányok« nem jutnak álláshoz a munkaerőpiacon. Az első levonható következtetés tehát az, hogy a romák esélyegyenlőtlensége jelentős mértékben nem személyes képességeikből vagy szociális státuszukból, hanem egy csoporthoz való tartozásukból fakad.”⁵

Az 1970–1971-es adatfelvételhez képest merőben más politikai és gazdasági helyzetben került sor Kemény vezetésével – Havas Gábor, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor közreműködésével – 1993-ban ismét egy országos reprezentatív vizsgálatra a hazai cigányság számáról és társadalmi jellemzőiről, amelynek során több mint kétezer-kétszáz roma háztartást kerestek fel a kutatóintézet kérdezőbiztosai. Ezzel párhuzamosan a Központi Statisztikai Hivatal is folytatott kutatásokat. Végül megállítást nyert, hogy a magyarországi cigányok száma négyszázezer és ötszázezer fő között mozgott akkor (a kutatás számára használható adatvétel miatt végül a 455 ezres számban kifejeződött becsléssel véglegesítették a számot), ami az összlakosság 4,7 százalékát tette ki. A 2011. évi népszámlálás során csaknem háromszázkilencezer ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek, ami az össznépesség 3,2 százaléka. Persze a kisebbségsszociológiai értelemben vett roma népesség – nem számítva az átmeneti kultúrájú és átmeneti életvitelű csoportokat – száma ennél jóval nagyobb (akár az előbbi szám kétszerese is lehet).

1. sz. táblázat

A magyarországi cigányság és az össznépesség korcsoport szerinti megoszlása az 1990-es évek közepén

Korcsoport	Cigányok	Teljes népesség
0 – 14	37,8 %	19,0 %
15 – 29	27,9 %	21,5 %
30 – 39	15,5 %	14,6 %
40 – 59	14,3 %	25,6 %
60 –	4,5 %	19,3 %

Forrás: Szűcs, 2003. 73.

A táblázat tanulsága (amelynek számadatai nem, de tendenciái napjainkban is helytállóak lehetnek), hogy a magyarországi cigányság között nagyon magas a tizennégy év alattiak aránya, illetve hogy az össznépességhez képest nagyon alacsony az időskorú populáció. Ennek oka egyrészt, hogy a roma családokban hagyományosan magas a gyermekszám, másrészt pedig, hogy az átlagosnál alacsonyabb a cigányság soraiba tartozó személyek várható életideje.

Az 1990-es évek közepén a magyarországi romáknak mindössze tíz százaléka rendelkezett valamilyen szakmunkás vagy szakiskolai képzettséggel, érettségivel vagy középiskolai végzettséggel pedig körülbelül másfél százalékuk bírt, a felsőfokú intézményekben tanulók száma pedig egészen elenyésző volt. A többség

azonban csupán általános iskolai tanulmányokat folytatott (gyakran azokat sem fejezve be a tanköteles életkorban).

A romák alacsony arányú középiskolai jelenlétét Liskó Ilona oktatásszociológus azzal magyarázta, hogy a cigány családoknak az oktatási intézményrendszerhez (akárcsak a többségi társadalom többi alrendszeréhez és professzionális intézményrendszeréhez) való viszonya hagyományosan rossz, hiányoznak a szülői továbbtanulási minták és a motivációk, az iskolázás költségei – a nehéz szociális helyzet miatt – nagyon megterhelik a roma családokat, valamint hogy részben a diszkrimináció, részben a kulturális normák különbözősége miatt gyakori az iskolaelhagyás és a bukás.

Radó Péter szerint „a cigány tanulók oktatási sikertelenségében négy, egymással összefüggő és egymástól elválaszthatatlan probléma ötvöződik: a hátrányos megkülönböztetés; a cigány családok szociális marginalizálódása; a kisebbségi jogok érvényesülésének hiánya; az oktatás minőségével összefüggő problémák.”⁶ (Radó, 2000. 46.)

A cigány tanulóknak az oktatás világában megfigyelhető sikertelenségének okait az ezredforduló körüli szociológiai kutatások – amelyek rámutattak arra, hogy a romák a középiskola sikeres elvégzése után ugyanolyan esélyekkel és eredményekkel indulnak a felsőoktatás irányába, mint a többségi társadalomhoz tartozó fiatalok – az alábbiakban jelölték meg.⁷

- **Nyelvi hátrány.**

A nem magyar (beás, lovári) anyanyelvűek esetében ez a hátrány komoly kihívásokat okoz, azonban a magyar anyanyelvű cigányoknak sem sokkal könnyebb a helyzetük, hiszen legtöbbször otthon korlátozott nyelvi-kommunikációs készséget sajátít el, s így kevésbé képesek alkalmazkodni az iskola világának kiterjesztett nyelvi kódrendszeréhez.

- **Pedagógiai gyakorlat.**

A roma gyermekek és fiatalok oktatása során – az egyébként nem célravezető – kompenzatorikus gyakorlat helyett emancipatorikus és interkulturális szemléletű oktatási módszerekre van szükség, ehhez azonban megfelelő szakmai és infrastrukturális háttér szükséges.

- **Tanulási motiváció.**

A cigányok tanulási motivációjának hiányosságairól eltérő vélemények fogalmazódtak meg a kisebbségkutatásban. Az egyik álláspont a szocializáció során elsajátított viselkedési mintaként értelmezi a tanulás elutasítását, míg a másik vélemény az – otthon megismerttől egészen eltérő normarendszerrel működő – iskolában megtapasztalt kudarcélményeket, sikertelenséget teszi felelőssé a nem megfelelő motiváltságért.

- **Hátrányos megkülönböztetés.**

A cigányság kapcsán előkerülő sztereotípiák és előítéletek – tudattalanul is – befolyásolják a pedagógusokat, s ezen a helyzeten csak a tanárképzésben is helyet

kapó interetnikus szemléletmód és speciális romológiai ismeretanyag elsajátításával lehet változtatni.

- **Az iskola és a szülők kapcsolata.**

A cigány családok és az iskola közötti kommunikáció nem megfelelő. Ez kihat a tanulók iskolai eredményeire – és ezáltal egész jövőjére – is.

- **Rossz szociális helyzet.**

A roma családok hagyományosan nehéz életkörülményei nem teszik lehetővé az otthoni felkészülést az iskolai számonkérésekre, ráadásul a fiataloknak nagyon hamar kenyérkeresőkké kell válniuk, ami miatt kénytelenek – a legtöbb esetben véglegesen – abbahagyni a tanulást.

- **A felzárkóztató programok sikertelensége.**

A roma népesség felzárkóztatását célzó programok évtizedek óta nem tudják megállítani a cigányok szegénységének és sajátos (oktatási és munkaerőpiaci, ezáltal társadalmi, gazdasági és kulturális esélynélküliséggel párosuló) életvitelének nemzedékről nemzedékre történő reprodukálódását.

2. sz. táblázat

Az iskolai végzettség megoszlása az egyes korcsoportokban a magyarországi romák körében (2003)

Korcsoport	15–39 év	40–59 év	60–99 év
Legfeljebb nyolc általános	78,0%	85,0%	93,1%
Szakmunkás	18,6%	12,3%	5,8%
Legalább érettségi	3,4%	2,8%	1,1%

Forrás: Kemény et al., 2004. 93.

A fenti táblázat tanúsítja, hogy az oktatás világában egyre nagyobb számban vannak jelen – és végeznek sikeresen – a magyarországi cigányok. A szakmunkás végzettséggel, illetve szakképzettséggel rendelkezők aránya a negyven év alatti korcsoportban csaknem eléri a húsz százalékot, s öröndetes módon az érettségi bizonyítvánnyal és felsőfokú végzettséggel, illetve diplomával rendelkező romák létszáma is fokozatos emelkedést mutat.

A Kárpát-medencébe a középkor és az újkor folyamán betelepülő cigány közösségek tradicionális – a kézművességhez és a kereskedelemhez kötődő – foglalkozások végzésével kapcsolódtak be a gazdaság munkamegosztási rendszerébe. Az oláh cigányok egyes törzseinek a kovácmesterség, a rézöntés, az üstfoltozás, a lókupeckedés, a szőnyegkereskedelem volt a fő tevékenysége, míg a beások inkább fa- és vesszőmegmunkálással (kosárfonás, teknővájás stb.) foglalkoztak. A muzsikusi cigányok a romungrok köréből kerültek ki. A romák többsége a tizen-nyolcadik–huszadik században – csakúgy, mint napjainkban – falvakban élt, ahol leginkább alkalmi mezőgazdasági munkát vállaltak. Hagyományosan a magyarországi cigányság számottevő föld-, vagy ingatlanlajdonnal nem rendelkezett.

A gazdasági modernizációval párhuzamosan a dualizmus kori Magyarországon – a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején – is megjelenő technológiai fejlődés és a meginduló tömeges gyáripari termelés a fentebb említett, a cigányok által hagyományosan űzött foglalkozásokat fokozatosan kiszorította és szükségtelenné tette. Ennek következményeként a magyarországi romák többsége súlyos deklasszációra esett át a két világháború közötti időszakra, amit csak súlyosbított a náci német megszállás és az azt követő nyilas uralom alatt – az ország dunántúli részén – a faji alapú megkülönböztetés, valamint a cigány munkatáborok szervezésének kísérlete.

Az 1940-es–1950-es évek munkanélkülisége a romákat is nagy arányban érintette, azonban az iparosítás 1960-as évekbeli extenzivitása eredményeként az 1970-es évek elejére a munkaképes korú cigány férfiak közel kilencven százaléka, míg a nőknek körülbelül fele rendelkezett munkahellyel. A roma női munkavállalást nehezítette a magas gyermekszám és az, hogy az asszonyok nem szívesen vállalták a távoli munkahelyen való munkavégzéshez szükséges ingázást. A férfiaknak viszont ingáznuk kellett: több mint nyolcvan százalékuk a lakóhelyétől távol, egyharmaduk pedig Budapesten dolgozott.

A vidékről – leginkább Északkelet-Magyarországról – a fővárosba dolgozni utazó és ott munkásszálláson élő cigány munkavállalók világát Schiffer Pál (1939–2001) *Cséplő Gyuri* (1979) és *Fekete vonat* (1970) című dokumentumfilmje (és utóbbinak kvázi folytatásaként, az annak egyik újfelhértói gyerekhősének sorsát tizenkét évvel később, a fiatakorúak börtönéből való szabadulástól bemutató *A pártfogolt* [1982]), illetve Tar Sándor (1941–2005) *6714-es személy* (1978) című szociografikus elbeszélése örökítette meg mára már klasszikus módon.

Ez utóbbiból való a következő néhány mondat: „A vonat egyre jobban megte-lik. A sürgés-forgás megsokszorozódva hömpölyög végig a szerelvény hosszán. A leendő utasok zöme már megérkezett, leteszik a jegyüket az általuk elfoglalt helyekre, és leszállnak. »Minket rendesen elenged a főnök tizenegy–tizenkét óra fele, mert tudja, hogy utazunk haza. Ha meg nem, akkor egyet-kettőt enged csak el, hogy a helyet lefoglalja. Ha azt se engedi el, akkor otthagyja mindenki a munkát, és hétfőn az egész csapat kiveszi a munkakönyvét. « »Az ember gyorsan felugrik, kinéz valami jó helyet a bandának, szétrakom a jegyeket, és várok. Ez már úgy kialakult. « »Bort szoktunk venni, uram, mi nehéz munkán vagyunk, építkezésen, kiszárad ám az ember, egy-két liter ezekből a dugaszoltakból úgy leszalad, mint a pinty.«” A Tar Sándor-szöveg 6714-es személyvonatának egyik utasa: „Nincsen nekünk semmi életünk, semmi életünk az égvilágon, higgye el. Pesten elvégezzük a piszkos munkát, aztán mehetünk haza, az ünnepre már nem kellünk.”⁸

Az 1970-es–1980-as években a szakképzettség nélküli roma származású munkaerő számára a legnehezebb, legalantasabb, legrosszabbul fizetett és legkisebb presztízssű munkakörök jutottak, így például az építőipari segédmunka, a köztisztasági tevékenységek, a bányászati és kohászati munka, vagy a földmunka.

3. sz. táblázat

A munkaképes korú népességén belüli foglalkoztatottak aránya (1971, 1993)

Csoport	1971	1993
Nem cigány férfiak	87 %	64 %
Cigány férfiak	85 %	29 %
Nem cigány nők	nincs adat	66 %
Cigány nők	nincs adat	15 %

Forrás: Szűcs, 2003. 86.

A táblázat adatai alapján is megállapítható, hogy az államszocializmus bukása után, a rendszerváltozással járó gazdasági átalakulások⁹ egyik nagy vesztes társadalmi csoportja a magyarországi cigányság volt. 1993-ban a munkaképes korú roma férfiaknak alig harminc százaléka, a roma nőknek mindössze tizenöt százaléka volt foglalkoztatott. 2003-ra ezek az arányszámok alig változtak: akkor a foglalkoztatható cigány férfiaknak huszonnyolc százaléka, míg a nőknek 15,1 százaléka rendelkezett munkahellyel.

A munkanélküliség problémája tehát fokozottan jelentkezett a cigányság körében. Ennek Kemény István négy okát jelölte meg:¹⁰

- **Iskolázottság alacsony szintje**

Az általános iskolai végzettség (amivel a romák többsége rendelkezik), vagy akár a szakmunkás képzettség az 1990-es évekre már nem nyújtott versenyképes pozíciót a munkaerőpiacon.

- **Lakóhely**

A cigányok hatvan százaléka községekben, negyven százaléka pedig aprófalvakban él. A munkanélküliség pedig ezeket a településtípusokat sújtotta leginkább.

- **Munkatapasztalat és elhelyezkedési lehetőség korlátozottsága**

Az rendszerváltozás után éppen azok az iparágak jutottak válságba és szüntették meg termelő tevékenységüket, amelyek a cigány munkavállalókat potenciálisan alkalmazhatták volna.

- **Diszkrimináció**

A munkáltatók etnikai alapon diszkriminálnak, hiszen hagyományosan bizalmatlanabbak a roma munkavállalókkal / munkakeresőkkel szemben.

Kertesi Gábor megállapította, hogy a romák foglalkoztatottsága meglehetősen instabil szerkezetű, s ennek mind a kínálati, mind a keresleti oldalon jól meghatározható okai vannak. Egyrészt a cigány munkavállalók életformájának és lehetőségeinek is jobban megfelelnek azok a – képzettséget jórészt nem igénylő – munkakörök és álláshelyek, amelyek élettartama rövid (például a szezonális munkák). Másrészt viszont a romák jelentős része, mintegy negyven százaléka, olyan munkakörben dolgozik, amelyben a munkáltatót nem éri veszteség, ha alkalmazott-

ját lecseréli egy másik, tetszőlegesen kiválasztott dolgozóra (ez is összefügg a szakképzettség hiányával). Kiemeli ugyanakkor, hogy a roma foglalkoztatásnak a 2000-es évek elejétől egyre fontosabb és nagyobb teret nyerő módozatait adják a jóléti típusú foglalkoztatási formák (a közmunka, a közhasznú munka, illetve a közcélú munka).¹¹

4. sz. táblázat

**A 15–74 éves roma népesség foglalkoztatási helyzete 2003-ban
(a nappali tagozatos tanulók nélkül)**

Van-e munkája?	Foglalkoztatási forma/státusz	Megoszlás
Nincs	Nyugdíjas	18,2%
	Nem nyugdíjas	56,2%
	<i>Együtt (akiknek nincs munkájuk)</i>	74,4%
Van	Alkalmazott, vállalkozó	15,0%
	Jóléti program által foglalkoztatott	5,1%
	Alkalmi munkás	5,4%
	<i>Együtt (akik dolgoznak)</i>	25,6%
Összesen		100,0%

Forrás: Kertesi, 2005. 186.

A roma népességnek tehát csaknem hetvenöt százaléka nem dolgozik, s több mint felének nincs rendszeres – munkavégzésből származó – jövedelme. Ezek a jelenségek természetesen az életformára és az életminőségre is kihatnak. A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének 2003-as kutatása szerint a roma háztartások ötvenhat százalékában nincs egyetlen olyan személy sem, akinek lenne munkája. A munkával rendelkező családtagok (azonos háztartásban élő személyek) a háztartások 5,3 százalékában vannak többségben, míg tizenkét százalékában kisebbségben, a fele-fele megoszlás pedig 18,5 százalékra jellemző. A cigány családok több mint felében – ötvenhat százalékában – nincs egyetlen munkajövedelemmel rendelkező sem. Ezt az arányszámot különösen fajsúlyossá teszi, hogy a nyugdíjasokból álló roma háztartások aránya nagyon alacsony.

A cigány háztartások tizennyolc százaléka ugyan meg tud élni szűkösen a jövedelméből, de megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. Nyolcvankét százaléknak a jövedelme azonban nem éri el a statisztikai hivatal által meghatározott létminimumhoz szükséges szintet és alapvető szükségleteket is csak részben tudja kielégíteni. A romák ötvenhat százaléka a lakosság legalacsonyabb jövedelmű tízedébe tartozik, akik olyannyira szegények, hogy még az elégséges szintű táplálkozásra sincs lehetőségük.¹²

3. Roma fiatalok a munkaerőpiac kapujában

Nemrégiben Jancsák Csaba vizsgálta értékszociológiai megközelítésben az egyik vidéki roma szakkollégium, a Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium tagjainak világát, s ennek részeként a közösség tagjainak munkaerőpiaci helyzetét is. Mint a témáról megjelent kövében olvasható: „kutatási tervünk középpontjában az állt, hogy a szegedi felsőoktatásban és a szakkollégiumi munkában formálódó nézetrendszerű fiatalok munkaerő-piaci eredményességének vizsgálata mellett, mélyebb ismereteket szerezzünk a szakkollégiumi közösségi lét, illetve a szakkollégium formális és nem formális pedagógiai módszereket alkalmazó és megvalósító »pedagógiai programja« értelmiségi létre felkészítő hatásáról.”¹³

A szegedi roma szakkollégium lakói körében – a teljesség igényével – végzett vizsgálat eredményeként megállapítható, hogy ugyan elsősorban diákként határozzák meg magukat, de diák életmódjuk része a munka is. A lakók mintegy fele tagja valamelyik munkaközvetítő irodának, akik közül többen az oktatási idő alatt végig és rendszeresen, míg mások alkalmanként végeznek munkát, de vannak olyanok is, akik nyaranta rendszeresen dolgoznak.¹⁴

Az is kiderült a kutatásból, hogy a hallgatók fele nem szeretne azon a településen dolgozni, ahol a szüleivel élt, illetve ahonnan származik (különösen a Békés és Bács-Kiskun megyei eredetű fiatalok körében határozott ez az elképzelés). A roma szakkollégisták a diploma megszerzését követően szeretnék munkát vállalni, mégpedig lehetőleg Szegeden (felsősokú tanulmányiak városában), vagy a közép-magyarországi régióban, esetleg külföldön. Legkevesbé pedig a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld vonzó számukra. Mindezekkel egyébként azonos mintázatot mutatnak a magyarországi ifjúság munkavállalással kapcsolatos vélekedéseivel és terveivel.

Érdekes – és a modern magyar társadalmi munkamegosztás és gazdaságstervezet számos sajátosságára rámutat –, hogy a szegedi roma szakkollégisták munkavállalási terveikben elsősorban a közalkalmazotti és köztisztviselői státuszokat preferálják, s a családi kisvállalkozásban vállalt személyes közreműködés, illetve a saját vállalkozás indítása csupán mint a közalkalmazotti lét alternatívája jelenik meg a munkaerőpiacra való kilépés kapcsán. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a válaszadók jelentős része számára a civil és a nonprofit szféra is vonzó (ami a jelentős civil és közösségi aktivitás mellett az erős identitástudatra is következtetni enged).¹⁵

Szverle Szandra kutatásaiban a felsőoktatásban résztvevő roma hallgatókkal foglalkozott arra keresve a választ, hogy mi az oka annak, hogy (a 2011. évi népszámlás adatai szerint) a többségi társadalom 12,9 százaléka, míg a romák 0,7 százaléka rendelkezik diplomával. Úgy véli, hogy a romáknak az oktatás világában való alulreprezentáltsága és – jórészt ebből következően – később a munkaerőpiacon való nehézkes érvényesülése elsődleges oka a szegregált oktatás.¹⁶

Tanulságosnak gondolom a szegedi egyetem roma hallgatóinak körében végzett kutatásait összegző tanulmányának záró gondolatait szó szerint idézni. „Elkeserítő, hogy a roma/cigány társadalom még mindig évtizedes lemaradást mutat az oktatás terén a többségi társadalom tagjaival szemben. Még ha a rendszerváltás időszakában a szakmunkások száma magas volt, a felsőoktatásba a diákok mindössze 2%-a került. Tehát nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a roma/cigányok között létezne egy értelmiségi középosztály, mivel rengeteg roma/cigány értelmiségi már nem vállalja fel származását. Sok roma/cigány gyermek iskolai előmenetele már az általános iskolában eldőlt. Ez a szegregált oktatásnak tudható be, mert a tanárok és gyakran az iskola és a szülők is úgy döntenek, hogy jobb a gyermeknek a megszokott környezet, ha ugyan olyanok között tanul, akik hasonló társadalmi pozícióval rendelkeznek. A szegregált iskolák felszámolása már elkezdődött. Másodsorban nagy eredménynek számít, hogy a kormány segíti a roma/cigány fiatalok felzárkózását.”¹⁷

4. Konklúzió

A fentiekben leírtakból látszik, hogy a magyarországi roma népességnek az oktatás és a munka világában való jelenléte a huszadik században erős ingadozást mutatott. Míg az államszocializmus korában a foglalkoztatottság a hazai romák körében egészen magas arányban jelentkezett, addig a rendszerváltozás után ez drasztikusan lecsökkent. Az oktatás magasabb szintjein – és főleg a felsőoktatásban – a roma diákok aránytalanul alulreprezentáltak.

Ennek számos oka van (a szociokulturális adottságoktól a lakóhely általi meghatározottságon keresztül a kommunikációs eltérésekig), amelyek közül kiemelendő az oktatási szegregáció negatív hatásmechanizmusa. Újabban mind kormányzati, mind civil törekvések jelentkeztek (például a roma szakkollégiumi hálózat) a szegregáció felszámolására és a roma hallgatók felsőoktatási jelenlétének növelésére. Ezáltal pedig a lehetőség biztosítására a magyarországi romák körében versenyképes tudás, a felsőfokú oklevél és a stabilabb munkaerőpiaci helyzet megszerzésére.

JEGYZETEK

1. Kemény István (2010) Kemény István (2010): Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged. 190. old.
2. Kemény István (2010) U.o..
3. Idézi: Szűcs Norbert (2003): A cigányság szociológiai szakirodalmja a rendszerváltás utáni Magyarországon. 69. In: Pászka Imre – Szűcs Norbert (szerk.): Kisebbség-szociológia. 1990–2002. Bibliográfia és szöveggyűjtemény. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged. 65–105. old.

4. Bővebben lásd Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. Valóság 1974/1. szám 63–72.
5. Radó Péter (1998) 113. old.
6. Radó Péter (2000) 46. old.
7. Szűcs Norbert (2003) alapján
8. Tar Sándor (1981) 95. old. és 103. old.
9. Gulyás László (2009/b): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188.old.
10. Idézi: Szűcs Norbert (2003). 87.
11. Kertesi Gábor (2005) 1 old.
12. Kemény et al. (2004).
13. Jancsák Csaba (2015): So keres SZKRSZ? A Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium felsőoktatási és munkaerő-piaci eredményességhez való hozzájárulása értékszociológiai megközelítésben. Szeged, Belvedere Meridionale.
14. Jancsák Csaba (2015) 34–35. old.
15. Jancsák Csaba (2015) 41–42. old.
16. Szverle Szandra (2017) 91. old.
17. Szverle Szandra (2017) 104–105. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gulyás László (2009/b): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188.old.
- Jancsák Csaba (2015): So keres SZKRSZ? A Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium felsőoktatási és munkaerő-piaci eredményességhez való hozzájárulása értékszociológiai megközelítésben. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. Valóság, 1. sz. 63–72.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): A magyarországi cigányság. 1971–2003. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kemény István (2010): Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.
- Kertesi Gábor (2005): A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris Kiadó, Budapest.
- Radó Péter (1998): Romák és esélyek. Fundamentum, 1–2. sz. 113–121.
- Radó Péter (2000): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai. Konceptcionális keretek. Új Pedagógiai Szemle, 1. sz. 33–48.

- Szűcs Norbert (2003): A cigányság szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Pászka Imre – Szűcs Norbert (szerk.): Kisebbségsszociológia. 1990–2002. Bibliográfia és szöveggyűjtemény. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged. 65–105.
- Szverle Szandra (2017): Felsőoktatás Magyarországon – Romák/cigányok a magyar felsőoktatásban. In: Laki Ildikó – Olasz Lajos – Sánta Tamás – Szabó Péter (szerk.) (2017): Tanulmányok a társadalomról. III. köt. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó – SZTE Polgáriért Alapítvány. 91–107.
- Tar Sándor (1981): 6714-es személy. [1978] In: Berkovits György – Lázár István (szerk.): Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 95–103.

Gulyás László* – Turcsányi Enikő**

A HUMÁN ERŐFORRÁS MENEDZSMENT FUNKCIÓK FEJLŐDÉSE

1. RÉSZ:

A „TÁRSADALMI REFORMEREK” SZAKASZÁNAK ÉS A „SZOCIÁLPOLITIKAI KONCEPCIÓ” SZAKASZÁNAK JELLEMZŐI

DEVELOPMENT OF FUNCTION OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PART I.

ABSTRACT

According to Torrington-Hall, the HR-functions developed six phases, from the industrial revolution to present day. In our paper we analyze the development of functions of human resource management.

Our essay consists of three parts. In the first part of this essay we survey the features of first phase – this is called social reformers – in England. In the second part of this essay we survey the features of second phase – this called “welfare personnel” – in England.

In the third part of this essay we present features of the first and the second phase in dualist Hungary (1867-1918).

1. Bevezetés

A mai modern Európa alapjait az ún. angol ipari forradalom rakta le.¹ Ez az ipari forradalom hozta létre a gyáripárt és vele együtt az ipari társadalmat. A humán erőforrás menedzsment megjelenése (a továbbiakban HRM – G.L.) a gyáripar és az ipari társadalom létrejöttéből fakadó kihívásokra adott válasz volt, így a HRM együtt fejlődött az ipari forradalommal.

A humán erőforrás menedzsment történetének egyik leggyakrabban használt felosztása a Torrington-Hall-féle szakaszolás. A szerzőpáros könyvében a HRM történetét az alábbi 6 szakaszra osztotta:²

* Prof. Dr. Gulyás László, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

** Dr. PhD. Turcsányi Enikő, krízistanácsadó szakpszichológus, meghívott előadó SZTE-JGYPK

1. szakasz: A társadalmi reformer
2. szakasz: A jótékonyság gyakorló titkár
3. szakasz: A bürokrata
4. szakasz: A konszenzusteremtő tárgyaló
5. szakasz: A szervezeti ember
6. szakasz: A munkaerő-elemző

Torrington-Hall szerint a fenti hat periódusban megjelent HRM-funkciók együtt alkotják a 20. század végi HRM, mint menedzsment területet összességét. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Torrington-Hall könyv első kiadása 1987-ben jelent meg, így abban értelemszerűen a 20. század végi állapot került rögzítésre. Így az utóbbi 30-40 év fejleményei – különösen az e-HRM megjelenése és rohamos kibontakozása – nem kerülhettek tárgyalásra.³

Torrington-Hall szerint a különböző HRM-funkciók időben elkülönülten jelentek meg egymás után – azaz egy-egy újabb szakaszban egy-egy újabb HRM-funkcióval gazdagodott a HRM tevékenységek sora –, napjainkban mindegyik funkció bizonyos mértékben jelen van a HRM-ben.

Jelen tanulmányban – mely egy négy részből álló sorozat⁴ első darabja – a Torrington-Hall-féle felosztás első két szakaszával és azok jellemzőivel ismerkedünk meg, mind nemzetközi, mind magyarországi vonatkozásban.

2. Az első szakasz: A társadalmi reformerek

Az ipari forradalom – amely elsőként Angliában zajlott le a 18. század végén a 19. század elején – három új lényeges változást hozott magával:⁵

1. Az ipari társadalmat két részre osztotta, egyrészt a termelőeszközöket birtokló tőkés vállalkozókra (marxista kifejezéssel burzsoázia), másrészt a munkaerejük eladásából élő ipari munkásosztályra, marxista kifejezéssel proletariátus.⁶
2. Az egész rendszert alárendelte a tőkés rendszer alapelveinek, a profit-elvnek.
3. Megszülte a gyáripart, mint új termelési színteret.

Témánk szempontjából az ipari munkásság tágan értelmezett munka- és életviszonyainak tanulmányozása kiemelt fontosságú, ezzel kapcsolatban az alábbiakat kell rögzítenünk:

1. A gyárban a munkavégzés személytelenné vált. Megszűnt a céhekben megszokott céhmester-céhlegény patriarchális kapcsolat.
2. A gépek – értsd a termelésben egyre nagyobb számban megjelenő gőzgépek – meghatározták a munka ritmusát. Ennek során a munkásoktól a korábbinál jóval nagyobb munkaintenzitást követeltek meg.

3. A termelés során elsősorban a technikai követelményekből fakadóan rendkívül szigorú ún. gyári fegyelmet vezettek be.
4. A gyári fegyelem a gyárkapun túlra – azaz a munkásság életének egyén színtereire – is kiterjeszkedett, azaz a tőkések a munkásokat olyan határozott életrendbe kényszerítették, amely korábban csak a katonaságnál vagy a börtönökben volt tapasztalható.
5. A minél nagyobb profit elérése érdekében a gyárosok embertelen munkakörülmények között – baleset- és életveszélyes technikai/munkavégzési körülmények, rendkívül hosszú munkaidő – dolgoztatták munkásaikat.
6. Szintén a nagyobb profit elérése érdekében ezek a munkások kifejezetten alacsony béreket kaptak.

A fenti felsorolást egy mondattal összegezve: Az ipari munkásosztály nyomorúságos körülmények között végezte termelőmunkáját, és mindennapi életéről – pl. lakás- és egészségügyi viszonyok – is ugyanez mondható el.

Ebben a közegben voltak olyanok, akik megpróbálkoztak a keményen kizsákmányolt gyári munkásokat támogatva közbenjárni a munkáltatóknál érdekükben. Őket nevezzük „társadalmi reformereknek.” Közülük jelen tanulmányban három konkrét személyre és tevékenységére térünk ki: Robert Owen, Friedrich Engels és Charles Dickens.

Robert Owen (1771-1858) tulajdonosként 1799-től vezette New Lanarck-i posztógyárát. Ennek során jelentős szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot, ami az alábbi lépéseiben nyilvánult meg:

- ✓ A szokásos 13-14 órás munkaidőt 10,5 órára csökkentette.
- ✓ Időszakos gyárleállás esetén nem bocsátotta el munkásait, ehelyett fizetést adott a leállási időszakra is.
- ✓ A korabeli gyakorlattal szemben nem alkalmazott 10 évesnél fiatalabb gyereket.
- ✓ A gyáron belül bölcsődét, óvodát és iskolát létesített munkásai gyermekei számára.

Mint látható Owen kifejezetten humanisztikus intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy munkásai munka- és életkörülményein javítson. A gyár vezetése során szerzett tapasztalatait számos röpiratban és könyvben ismertette.⁷ 1823-ban az USA-ba települt át, ahol Indiana államban „New Harmony” néven kommunisztikus gyülekezetet alapított, de ez gyorsan megbukott. 1827-ben visszatért Angliába, ahol továbbra is élénk publikációs tevékenységet folytatott, de gyakorlatilag komoly hatás nélkül.⁸ Owen jelentőségét véleményünk szerint két dolog adja. Egyrészt az angliai gyárában bevezetett szociálpolitika intézkedések, másrészt az elméleti munkásság, melynek keretében a kor szín-

vonalaán álló tudományos módszerekkel próbálta meg elemezni az ipari társadalmat.

A német Friedrich Engels (1820-1895) – aki Karl Marx mellett a marxizmus elméleti megalapozója volt – 1842-ben ismerkedett meg az angliai ipari forradalom társadalmi következményeivel, amikor textilgyáros apja kívánságára Manchesterbe utazott, hogy kereskedelmi tapasztalatokat szerezzen. Eközben azonban a munkások élet- és munkakörülményeit is tanulmányozta. Ennek eredményeképpen született meg „A munkásosztály helyzete Angliában” című könyve,⁹ melyben statisztikai adatokra támaszkodva mutatta be az ipari forradalom társadalmi hatásait, különös tekintettel a proletariátusra.¹⁰

A társadalmi reformerek egyik jelentős csoportját az irodalmárok képezték. Ezen csoport egyik kiemelkedő alakja Charles Dickens, aki az ipari társadalom képét – gyermekmunka, 15-16 órás munkanap, éhbér, könyörtelen kizsákmányolás, szegénység, embertelen élet- és munkaviszonyok – szépirodalmi eszközökkel rajzolta meg olyan regényeiben, mint az 1838-ban megjelent *Twist Olivér*,¹¹ vagy az 1850-ben megjelent *David Copperfield*.¹²

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a fentebb röviden bemutatott társadalmi reformerek munkássága készítette elő a talajt az első HRM specialisták – őket nevezi a Torington-Hall szerzőpáros „jótékonyág gyakorló titkárnak” – megjelenéséhez.

3. A második szakasz: A jótékonyág gyakorló titkárok

Ez a szakasz az 1800-as évek második felében indult el és egészen Frederick Taylor könyvének – „A tudományos irányítás alapelvei” – 1911-ben történő megjelenéséig tartott.¹³ A szakasz uralkodó gondolata az ún. szociálpolitikai személyzet (welfare personnel, a továbbiakban WP) koncepció.

A WP koncepciót olyan, az ipari forradalomban vezető szerepet betöltő családok – Cadbury, Rowntree család – vezették be üzeimeikben, akik gondolatvilágában fontos szerepet töltött be a kvéker hagyomány, amelynek fő jellemzője a humánus törekvések. A WP lényege olyan – akkoriban haladónak tekinthető – programok kialakítása és kezelése, mint a munkanélküli segély, táppénz, dolgozói lakástámogatás.

Ezekkel a feladatokkal összefüggésben jelennek meg az első HRM specialisták, akiket általában „gondoskodó titkár” névvel illették. A tulajdonos/munkáltató azzal a feladattal bízta meg őket, hogy az általa biztosított juttatásokat osszak szét a munkások között és ezzel javítsák a munkások helyzetét.

A Level Brothers nevű szappangyártó cég volt az, ahol az első ilyen jellegű juttatásokat kiadták, munkásaik betegségük esetén táppénzt kaptak, ill. támogatták lakáshoz való jutásukat. Ez a cég még ma is működik (talán nem véletlenül) Unilever néven.

A jóléti programokat bevezető gyáriparosok motivációját a munkásmozgalom vezetői, aktivistái gyakran megkérdőjelezték, mivel úgy vélték, hogy ezen jóléti támogatások mögött a realisztikus bérek elkerülésének szándéka állt.¹⁴

A WP koncepció egészen a XX. század közepéig fontos vonulata volt a HRM tevékenységnek és további formákkal gazdagodott, mint pl. munkahelyi étkeztetés, munkahelyi kirándulás. Sőt ez a jóléti hagyomány még ma is jelentőséggel bír a HRM munkában, gondoljunk itt különböző egészségügyi programokra, vagy a munkahely által biztosított bölcsődei/óvodai szolgáltatásra.

4. A Torrington-Hall-féle szakaszok Magyarországon

4.1. A HRM magyarországi történetének szakaszolása

Jelen tanulmány „Bevezetés” részében röviden felvázoltuk a HRM történetének Angliában lezajló fejlődési szakaszait. Ezekhez képest a HRM története Magyarországon jelentős eltéréseket mutat. Ezen „sajátos” magyar fejlődés lényegét az alábbi módon rögzíthetjük: a Torrington-Hall-féle hat szakaszból az első három szakasz némi fáziskéséssel Magyarországon is lezajlott 1945-ig, míg a második három szakasz 1945 és 1990 között csupán részlegesen zajlott le,¹⁵ illetve 1990 után újabb szakasz kezdődött. Ennek megfelelően véleményünk szerint a HRM története Magyarországon az alábbi szakaszokra bontható:¹⁶

1. szakasz: a nyugati minták másolása, 1867-től 1945-ig.
2. szakasz: a szocialista korszak torz fejlődése, 1945 és 1989 között
3. szakasz: átmeneti visszaesés, az 1990-es évek eleje.
4. szakasz: a HRM szakma újjászületése, az 1990-es évek közepétől napjainkig.

Az angol és magyar HRM eltérő fejlődésének érzékeltetésére szerkesztettük az alábbi táblázatot:

1. táblázat: A HRM történetének szakaszai Angliában és Magyarországon

<i>Torrington-Hall-féle szakaszok</i>	<i>Magyarországi szakaszok</i>
A társadalmi reformer	A nyugati minták másolása, 1867-1945
A jótékonyág gyakorló titkár	
A bürokrata	
A konszenzusteremtő tárgyaló	A szocialista korszak torz fejlődése, 1945- 1989
A szervezeti ember	
A munkaerő-elemző (az 1980-as évek végéig)	
A HRM történetének hetedik szakasza? (a 90-es évektől napjainkig)	Átmeneti visszaesés, az 1990-es évek eleje
	HRM szakma újjászületése, az 1990-es évek közepétől napjainkig.

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Mint a táblázatból látható a HRM magyarországi történetének első szakasza (1867-1945) megfelel a Torrington-Hall-féle szakaszolás 1-3. szakaszának. Viszont jelen tanulmány korszakhatára Magyarországra vonatkozóan 1918, ezért a következő alfejezetben csupán azt mutatjuk be, hogy a Torrington-Hall-féle szakaszolás első két szakasza – azaz a társadalmi reformer, illetve a jótékonyosság gyakorló titkár – hogyan jelent meg hazánkban. A Torrington-Hall-féle 3. szakasz, azaz a „bürokrata” magyarországi megjelenésére, tanulmány-sorozatunk 2. részében térünk ki.

4.2. A Torrington-Hall-féle első két szakasz Magyarországon, 1867-1918

Magyarországon az emberi erőforrás menedzsment története az 1967-es osztrák-magyar kiegyezés után kezdődött. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a kiegyezés egyik legfontosabb gazdasági következményeként megindult a magyar ipar rohamléptékű fejlődése. Az 1867-es kiegyezéssel kezdődő és 1918-ig tartó dualista időszak gazdasági szempontból a történelmi Magyarország legfényesebb korszaka volt. Az egy főre eső nemzeti jövedelem évente 2,5%-kal, a mezőgazdasági termelés 1,7%-kal, az ipari termelés 4,5%-kal, a szállítás és kereskedelem 5%-kal növekedett.

A fejlődés következtében a tradicionális ipari formák – céhek és manufaktúrák – összeomlottak és megszületett a gépi nagyipar, létrejött a magyar ipari társadalom.¹⁷ Ezzel szoros összefüggésben lezajlott a Torrington-Hall-féle első két szakasz Magyarországon.

Egyrészt a korszak magyar munkásmozgalmának képviselői megpróbálkoztak a kialakuló munkásrétegek életviszonyainak elemzésével és javításával. Ennek érdekében 1868. február 9-én Budapesten megalakult az Általános Munkásegylet (ÁM), a magyarországi munkásság első szocialista szervezete. Kiáltványában az egylet hitet tett Ferdinand Lassalle tanításai mellett, legfontosabb feladatának pedig a munkásosztály érdekeinek védelmét jelölte meg. Polgári politikai jogokat, anyagi helyzetük megjavítását követelte a munkások számára.¹⁸

1869-ben Táncsics Mihályt megválasztották az ÁM elnökének, aki átengedte saját *Arany Trombita* című lapját a szervezetnek, így az ettől kezdve a Munkásegylet közlönyeként működött tovább. Az Arany Trombita rendszeresen kiállt a munkások élet- és munkakörülményeinek javítása mellett. Ezek a történések megfelelték a Torrington-Hall-féle első szakasz angliai történéseinek.

Másrészt a gyártulajdonosok meghonosították a nyugati „welfare personnel” számos elemét Magyarországon. Ez megfelel a Torrington-Hall-féle második szakasznak. Erre tipikus példa a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt - a dualista Magyarország egyik legnagyobb ipari cége.

A Salgótarjáni Vasfinomítót 1868-ban kezdték el építeni, ennek továbbfejlődéséből jött létre a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt acélgyára, melynek tulajdo-

nosai a szociális és az oktatási-kulturális mezőben komoly munkásbarát programot valósítottak meg. Ez kifejezetten welfare-program volt, mely lefedte a dolgozók minden fontosabb életmegnyilvánulását „a bölcsőtől a koporsóig.”¹⁹ Ennek keretében az acélgyár az alábbi területeken tartott fent „intézményeket:”

- ✓ **oktatás:** bölcsőde, iskola, iparostanonc-képzés
- ✓ **szociális mező:** szociális lakás, ételmezési bolt, árvaház
- ✓ **szórakozás:** biliárdterem, kuglizó, sportpályák,
- ✓ **kultúra:** könyvtár, színházterem,
- ✓ **egészségügy:** kórház, patika, fürdő, borbélyüzlet, pihenőpark, temető

Ezen intézmények mellett az acélgyár még az alábbiakkal tette teljesebbé a welfare-koncepciót:

- ✓ betegbiztosítás
- ✓ balesetbiztosítás
- ✓ nyugdíjpénztár
- ✓ vállalati üdülő

Mint látható, az acélgyár által működtetett intézmények valójában végigkísérték a munkások életét a bölcsőtől a temetőig.

Salgótarján 1850-ben még csak 800 (azaz nyolcszáz) lakossal rendelkezett, míg 1910-ben már 13 726 fővel. Ezt a jelentős mértékű növekedést a Salgótarjánba betelepülő gyárak – az acélgyár mellett az üvegyár és a bányák foglalkoztattak jelentős mennyiségű munkaerőt – munkaerőigénye váltotta ki. A bányák és gyárak vezetősége kifejezetten toborzó tevékenységet folytattak, annak érdekében, hogy üzeimeiket munkásokkal töltsék fel. A munkások zöme a Felvidékről érkezett, de Galíciából, Bánságból, Biharból, sőt még külföldről is érkeztek munkavállalók.²⁰

Frissen érkezett munkásai számára az acélgyárnak – és a többi salgótarjáni gyárnak – gondoskodnia kellett lakhelyről. Ezért vált a fentebb bemutatott welfare-program legfontosabb elemévé a szociális lakásépítés. A salgótarjáni gyárak – a bányák ez alól kivételt képeztek – a falu szélén (Salgótarján csak 1922-ben kapott városi rangot) ún. kolóniákat, munkáslakótelepeket kezdtek el építeni.

Az acélgyár az Acélgyári fasornak nevezett tengely mellett építette fel kolóniáját, melyet sorompóval zárt el a település többi részétől. Ezen a kolónián belül a munkások egészen nyugdíjazásukig – azaz munkaképességük hivatalos megszűnéséig – lakhattak. (Itt jegyezzük meg, hogy 1914 után az acélgyár szorgalmazta a munkások magántulajdonába kerülő házak építését). A kolónián belül a munkások a gyár vezetősége által kidolgozott és életbe léptetett sajátos szabályrendszer szerint éltek mindennapi életüket. A valláserkölcsei alapokon nyugvó szabályozás kiterjedt az élet minden területére, úgymint: a lakások használata, felújítása, az ud-

varok rendbenntartása, a közösségi terek használata. Jól mutatja a szabályozottság mértékét, hogy az acélgyár külön munkakört tartott fent a kolónián belüli rend és köztisztaság felügyeletére, ez volt a lakmester.²¹

Ezt a welfare-programot sikeresnek kell minősítenünk: egyrészt az acélgyári munkások több szálon keresztül (munkaadó-munkavállaló, illetve háztulajdonos-bérlő) komolyan kötődtek a gyárhoz. Másrészt önanonosságukat alapvetően meghatározta Salgótarján – és az ország – más gyáraihoz képest jobb fizetés, és jobb életkörülményeik.²²

Harmadrészt az acélgyár által fenntartott kulturális és munkásjóléti hálózat működésének eredményeképpen az acélgyári munkások polgári életmódot éltek. Erről 1934-ben így írt Szabó Zoltán szociográfiai tanulmányában: „*A sorompó mögötti 'rimai ember' jó ruhát viselt a munkászubbonya alatt, s lányai estélyi ruhában báloznak az olvasóegylet díszes báltermében.*”²³

A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt ózdi és borsodnádasdi telepein, a csepeli Weiss Manfréd Műveknél vagy a budapesti Gázgyárnál, illetve a MÁVAG által épített munkáskolónián is hasonló intézményi és infrastrukturális körülmények között éltek és dolgoztak a dualista korszak munkásai. De más területekről is hasonló „jó gyakorlatokról” tudunk beszámolni: a Dunai Gőzhajózási Társaság is ilyennek tekinthető, hiszen az eltérő földrajzi területekről származó munkavállalóit egységes munkarendbe szervezte, majd számukra egységes ellátást, ún. szociális (védő)hálót szervezett.²⁴

Mint a fentiekből látható, a welfare-personnal koncepciója és gyakorlata megjelent a dualista Magyarországon, sőt ez a Horthy-korszakban még jobban kiteljesedett. Szávai Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy a társadalombiztosítás, a támogatási rendszerek felépítése, a szociális háló kialakítása nem ment zökkenőmentesen, de eredményesen vettek benne részt a gyárak mellett az önkéntes pénztárak, magánemberek, és polgármesterek is.²⁵

A zömében magántulajdonosok által uralt ipari szektor mellett már a dualista korszakban magában az állami szektorban is megjelent a nyugati mintájú HRM tevékenység. Ezt jól mutatja az 1883 évi 1. törvénycikk – az ún. minősítési törvény -, amely meghatározta, hogy a különböző közzszolgálati beosztások betöltése milyen feltételekhez van kötve, továbbá rendezte a közalkalmazottak fizetését.²⁶

JEGYZETEK

1. Az ipari forradalomról és következményeiről lásd Cameron, Rondo (1994): A világ-gazdaság története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Kiadó. Budapest. 204-234. old.
2. Torrington D.- Hall L. (1987): Personnel management. Prentice Hall Europe. London.

3. Az 1980-as évek és a 2000-es évek közötti időszak fejleményeiről lásd Effron, Marc-Candossy, Robert-Goldsmith, Marshall (2003): Human resource in the 21st century. Wiley and Sons. New Jersey.
4. A sorozat további darabjai szintén a Közép-Európai Közleményekben (KEK) fognak megjelenni. Az alábbi menetrend szerint: 2. rész: A „bürokrata” és a konszenzus-teremtő tárgyaló KEK 2018/1. szám; 3. A szervezeti ember és a munkaerő-elemző KEK 2018/2. szám; 4. rész A 21. század HRM-jének funkciói KEK 2018/3. szám
5. Berend T. Iván-Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Gondolat Kiadó. Budapest. 103-104. old.
6. Miklós Péter (2017/a): A társadalmi munkamegosztás marxista megközelítésmódjai. Emlékeztető, 2017. 3-4. sz. 104-107. old.
7. 1826-ig az alábbi munkái jelentek meg: Owen, Robert (1812): A New View of Society, or Essays on the Formation of Human Character; Owen, Robert (1815): Observations on the Effect of the Manufacturing System; Owen, Robert (1817): Report to the Committee for the Relief of the Manufacturing Poor; Owen, Robert (1818) Two memorials behalf of the working classes; Owen, Robert (1819); An Address to the Master Manufacturers of Great Britain; Owen, Robert (1820): The Book of the New Moral World, Containing the Rational System of Society; Owen, Robert (1821): A Report to the County of Lanark of a Plan for relieving Public Distress; Owen, Robert (1823): An Explanation of the Cause of Distress which pervades the civilized parts of the world; Owen, Robert (1826): The Social System - Constitution, Laws, and Regulations of a Community.
8. 1826 után az alábbi művei jelentek meg. Owen, Robert (1830): Was one of the founders of the Grand National Consolidated Trade Union (GNCTU); Owen, Robert (1832): An Address to All Classes in the State; Owen, Robert (1849): The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race.
9. Első kiadás: Engels Friedrich (1844): The Condition of the Working-Class in England in 1844. Magyarul lásd Friedrich Engels (1980): A munkásosztály helyzete Angliában. Helikon Kiadó. Budapest.
10. Miklós Péter (2017/b): Érték és foglalkoztatás. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. 9-25. old.
11. Első kiadás: Dickens, Charles (1838): Oliver Twist. Magyarul: Charles Dickens (2009): Twist Olivér. Holnap Kiadó. Budapest.
12. Első kiadás: Dickens, Charles (1850): The Personal History, Adventures, Experience and Observation of David Copperfield the Younger of Blunderstone Rookery. Which He Never Meant to Publish on Any Account. Magyarul Charles Dickens (2002): Copperfield Dávid. Holnap Kiadó. Budapest.
13. Gulyás László (2012): Klasszikus irányzat. In. Gulyás László szerk. (2012/a): A vezetéstudomány alapjai. JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó. 29-42. old.
14. Mc Kenna, Eugene-Beech, Nick (1995): The essence of human resource management. Prentice Hall Europe. London. 12. old.

15. Gulyás László (2000): A munkaügyi/személyzeti szakemberek képzésének jellemzői 1945-1990 Konferenciakötet. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. Keszthely 200
16. Gulyás László (2008/b): A humán erőforrás menedzsment története. In. Gulyás László szerk. (2008/a): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó. 15-38. old.
17. Szávai Ferenc (2009): Ipar, közlekedés, pénzügyek. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress-Egyetemi Kiadó. 63-77. old.
18. A részleteket lásd S. Vincze Edit (1971): A hűtlenségi per 1871–1872. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
19. Tóthné Sikora Gizella (2004): Humánerőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc. 42. old.
20. Várkonyi-Nickel Réka (2017): Büszkeség és munkásélet az acélgárban. BBC HISTORY 2017/november 78-82. old.
21. Várkonyi-Nickel Réka (2017) 81. old.
22. Várkonyi-Nickel Réka (2017) U.o.
23. Szabó Zoltán (1938): Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe, szociográfia Cserépfalvi Könyvkiadó. Budapest.
24. Erről bővebben lásd Szávai Ferenc (2007): A bányatárpénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József szerk. (2007). A magyar bányaegészségügy története. Argumentum Kiadó, Budapest, 94–114. old.
25. Szávai Ferenc (2017): A Horthy-korszak jóléti állama, eredményei a gazdasági modernizáció tükrében. Közép-Európai Közlemények No39 (2017/4. szám)
26. Tóthné Sikora Gizella (2004): Humánerőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc. 42. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berend T. Iván-Ránki György (1987): Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Gondolat Kiadó. Budapest. 103-104. old.
- Cameron, Rondo (1994): A világ gazdaság története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Kiadó. Budapest.
- Effron, Marc-Candossy, Robert-Goldsmith, Marshall (2003): Human resource in the 21st century. Wiley and Sons. New Jersey.
- Torrington D.- Hall L. (1987): Personnel management. Prentice Hall.
- Gulyás László (2000): A munkaügyi/személyzeti szakemberek képzésének jellemzői 1945-1990 Konferenciakötet. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar. Keszthely 200

- Gulyás László (2008/b): A humán erőforrás menedzsment története. In. Gulyás László szerk. (2008/a): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó. 15-38. old.
- Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATEPress-Egyetemi Kiadó.
- Gulyás László (2012): Klasszikus irányzat. In. Gulyás László szerk. (2012/a): A vezetéstudomány alapjai. JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó. 29-42. old.
- Mc Kenna, Eugene-Beech, Nick (1995): The essence of human resource management. Prentice Hall Eurppe. London.
- Miklós Péter (2017/a): A társadalmi munkamegosztás marxista megközelítésmódjai. Emlekeztető, 2017. 3-4. sz. 104-107. old.
- Miklós Péter (2017/b): Érték és foglalkoztatás. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.
- S. Vincze Edit (1971): A hűtlenségi per 1871–1872. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Tóthné Sikora Gizella (2004): Humánerőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc.
- Szabó Zoltán (1938): Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe, szociográfia (Cserépfalvi Könyvkiadó. Budapest.
- Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József szerk. (2007). A magyar bányagészségügy története. Argumentum Kiadó, Budapest, 94–114. old.
- Szávai Ferenc (2009): Ipar, közlekedés, pénzügyek. In. Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenytől a Széchenyi tervig. JATEPress-Egyetemi Kiadó. 63-77. old.
- Szávai Ferenc (2017): A Horthy-korszak jóléti állama, eredményei a gazdasági modernizáció tükrében. Közép-Európai Közlemények No39 (2017/4. szám)
- Várkonyi-Nickel Réka (2017): Büszkeség és munkásélet az acélgyárban. BBC HISTORY 2017/november 78-82. old.

Megjegyzés: Robert Owen, Friedrich Engels és Charles Dickens műveit nem tüntettük fel a „FELHASZNÁLT IRODALOM”-nál. Ezekről a lábjegyzetekben nyújtottunk információkat.

